

جان اول مظہر درگاہ شد جان جان خود مظہر اللہ شد
(رومی)

لیکھ خانقاہ مظہر

۱۹۷۲ء

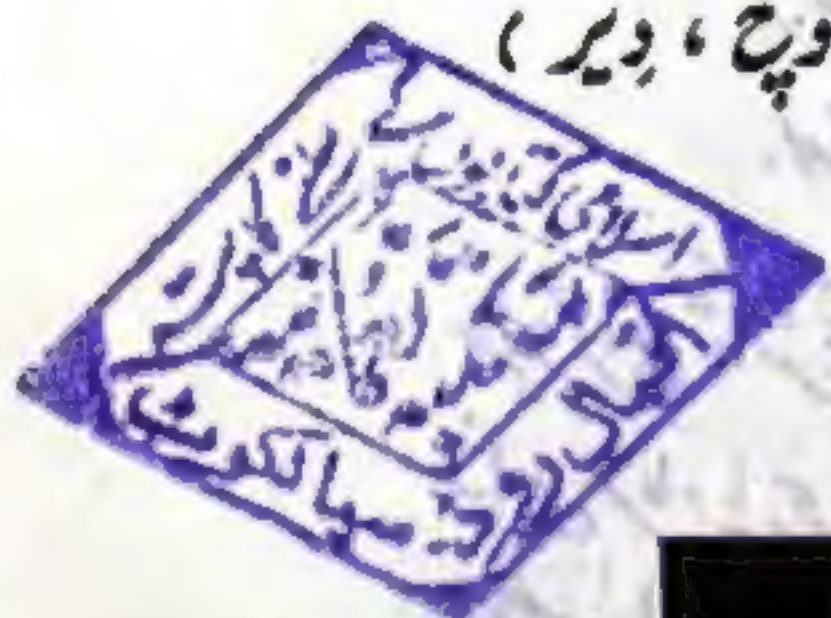
یعنی

مکتوباتِ مدلسہ دیر

۱۳۹۲ھ

(مخزنہ خانقاہ اخوند نسیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل، اوچ، دیر)

مترتب

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان

سندھ یونیورسٹی

فضائل صحابہ و اہل بیتؑ

مع مکتوبات عزیز

از شاہ عبدالعزیز دہلویؒ

حضرت شاہ ولی اللہ دہلویؒ اور ان کے نامور فرزند شاہ عبدالعزیز دہلویؒ وغیرہ نے مغل آخریں کے زمانے میں ملت اسلامیہ کی بڑی گراں قدر خدمات انجام دی ہیں۔ شاہ عبدالعزیز کی تصانیف میں تحفہ اشاعر عشریہ اور تفسیر عزیزی اور بستان المحدثین وغیرہ مشہور و معروف ہیں۔ شاہ عبدالعزیز دہلویؒ نے فضائل صحابہ و اہل بیت پر چند رسالے عزیر الاقتباس فضائل اخبار الناس سیر الجلیل اور احسن النجات تحریر فرمائے ہیں۔ ہم نے ان رسالوں کو ملک کے نامور اہل قلم سے ترجمہ کرا کے فضائل صحابہ و اہل بیت کے نام سے یکجا کر دیا ہے اور آخر میں شاہ عبدالعزیز دہلویؒ کے مکتوبات بھی شامل کر دیئے ہیں۔ شاہ صاحب کے مکتوبات مختلف کتابوں اور بیاضوں سے نہایت محنت سے تلاش کئے گئے ہیں۔ اس پر پروفیسر محمد ایوب قادری نے ایک جامع اور مبسوط مقدمہ لکھا ہے، جس میں پروفیسر صاحب نے روہلکھنڈ میں شیعیت کے فروغ کے اسباب تاریخی حقائق کی روشنی میں تحریر کئے ہیں۔ قیمت دو روپے۔

جنگ آزادی ۱۸۵۷ء میں لاکھوں ہندو پاکستانیوں نے اپنی جانیں قربان کیں اور آزادی کے لئے آخر وقت تک انگریزوں سے لڑتے رہے۔ ان ہی میں مولانا فیض احمد بدایونی بھی شامل تھے۔ پروفیسر محمد ایوب قادری نے مولانا فیض احمد بدایونی کے مفصل حالات تحقیق اور محنت سے تحریر کئے ہیں جو پڑھنے سے تعلق رکھتے ہیں۔۔۔۔۔ قیمت دو روپے۔

ملنے کا پتہ:۔ پاک الیڈمی، ۱/۱۴۱۔ وحید آباد، کراچی ۱۸

اظہار تشکر

اللہ بخشنے حکیم حافظ ذوقی الہ آبادی (م ۱۳۹۳ھ) کو، وہ میری اکثر کتابوں کی کتابت کر دیا کرتے تھے۔ ان کے بعد حیدرآباد میں اب ایسا کوئی کاتب نہیں جو عربی اور فارسی سے بھی بخوبی واقف ہو۔ اسی مجبوری کی وجہ سے یہ کام القوار میں پڑ گیا تھا۔ آخر کار عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صاحب نے (جنہوں نے کتاب کی ترتیب میں بھی پوری مدد فرمائی ہے) اکثر صفحات کی کتابت خود ہی فرمائی۔ اسی طرح ڈاکٹر مولانا سید محمد نعیم ندوی صاحب نے بھی کرم فرمایا۔ پھر عزیز ڈاکٹر سید سخی احمد ہاشمی صاحب (حال صومہ شعبہ اردو) اور ڈاکٹر مولانا ابوالفتح محمد صغیر الدین صاحب، نیز بیٹی رابعہ اقبال سلیمان نے بھی چند کلمات تبرعاً کتابت فرمائے۔ سندھ یونیورسٹی کے یہ تمام اساتذہ میرے لیے بہت عزیز ہیں۔ اللہ پاک ان کو خوش و خرم رکھے اور دونوں جہانوں میں سرفراز و سر بلند فرمائے۔ آمین۔

ز شوقِ دوستِ پیر اوراقِ دفترِ گلہا (سعد اللہ گلشن)
بہارِ نامہ نوشتہ ز اشکِ بلبلہا

عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صاحب نے کتاب کے آخر میں اشاریہ بھی شامل فرما دیا ہے اور میرے عزیز ڈاکٹر ابوالفتح صغیر الدین صاحب اور عزیز پروفیسر ایاز الدین سلمہ کی رفاقت میں اس مجموعے کی تمام و کمال تصحیح بھی فرمادی ہے۔ ان سب حضرات کا شکریہ ادا کرنے کے لیے الفاظ تو نہیں ہیں لیکن دل شکر گزار اور دعا گزار ہے۔

سلسلہ منظریہ کے دو سو مکتوبات کا مجموعہ
مشمول بر دو ابواب

- (۱) باب منظر
(۲) باب نسیم
(۳) ۱۴۲ مکتوبات
(۴) ۶۸ مکتوبات

طبع اول

سنہ ترتیب ۱۹۴۲ء

سنہ طباعت ۱۹۴۵ء

قیمت

پندرہ روپے

مجلد ۱۸ - حصہ ۲

مطبوعہ: آفریشیا پرنٹنگ پریس، ناظم آباد کراچی نمبر ۱۸

فہرست مندرجات

از مرتب

مقدمہ

(۱)

باب مظہر

۱۔ مکتوبات حضرت مظہر:

۲۹

بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۳۰

» اخوند ملا محمد نسیم

۴۰

» میر عبدالبہاری

۴۳

» شیخ صاب

۲۔ بنام حضرت مظہر:

۴۶

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۵۷

» محمد احسان احمدی

۶۴

» نواب ارشاد خان

۷۵

» ظفر علی

۷۹

» غلام عسکری خان

۸۳

» مولوی ثناء اللہ سنہیلی

۸۶

» میر محمد متین

۹۴

» میر علی اصغر عرف میر مکیہ

۹۸

مکتوب شیخ محمد مراد

۱۰۰

مکتوب محمد خان (برادر نامدار خان)

۱۰۱	مکتوب غلام حسن
۱۰۳	» نعيم الله
۱۰۶	مکتوبات شاه علی
۱۱۰	مکتوب اہلیہ حضرت منظر
۱۱۰	مکتوبات محمد حسن خان خاترا دہ
۱۱۴	مکتوب رحیم خان خاترا دہ (۱)
۱۱۷	مکتوبات عبدالعزیز خان
۱۱۹	مکتوب محمد کلیم
۱۲۱	مکتوبات فتح خان
۱۲۲	مکتوب والدہ عبدالرحیم
۱۲۵	» حمزہ خان
۱۲۶	» غلام نبی
۱۲۹	» جان عالم خان
۱۳۰	» امانی بیگم
۱۳۲	مکتوبات محمد خان (بمشرزادہ دوندہ خان)
۱۳۵	» ضیاء الدین حسین
۱۳۸	مکتوب منصب خان
۱۳۹	» محمد وجیہ الدین
۱۴۱	» اسد خان
۱۴۱	» برادر خواجہ فتح اللہ
۱۴۳	» امان اللہ و بمشرہ فتح محمد
۱۴۴	» افضل
۱۴۵	» نادر علی پسر شیخ غلام محمد

مکتوبات والد محمد رفیعی خان

۱۴۶

۱۴۷

۱۵۰

۱۵۰

۱۵۱

۱۵۲

۱۵۳

۱۵۵

۱۵۹

مکتوب ہمیشہ خرام بادشاہ نقشبندی

چورام

جیون

والد لسا ون لال پیدار

مکتوبات چھترمل

نانک چند

مڑی دھر

نامعلوم

۳۔ مکتوبات مؤسسلین حضرت مظہرؒ فیما بینہم:

۲۱۲

۲۱۳

۲۱۴

۲۱۵

۲۱۵

۲۱۸

۲۱۹

۲۲۰

۲۲۱

۲۲۲

۲۲۲

۲۲۳

۲۲۴

حافظ شاہ محمد و حافظ نامدار بنام میر صاحب جیو

نامعلوم

نعمت اللہ

نامعلوم

غلام حسن

لہا کھاں (۱)

عبداللہ خان

شاہ علی

الوسعید

قاسم بیگ

نامعلوم

عبدالعزیز خان

نامعلوم

حاجی محمد رسول

۲۲۴	بنام میرزا قبا و افند محمد سلیم	پہمت (خان)
۲۲۵	" میر صاحب	حاجی امان
۲۲۶	" دادا جی صاحب	محمد عجب
۲۲۷	مکتوب سفارش برائے شاہ نور اللہ درویش	
۲۲۸	بنام حافظ نور جیو	رکن الدین
۲۲۹	" عبداللہ خان جیو	کمال خان
۲۳۰	" قطب الدین جیو	نفر الدین
۲۳۱	" ملا محمد فاروق	حاجی عبدالخالق

(۲)

باب نسیم

۲۳۴	۱۔ مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی
۲۳۵	۲۔ مکتوب اہلبہ حضرت مظہر
۲۳۶	۳۔ مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم
	۴۔ مکتوبات احباب و مریدین
۲۳۷	مکتوب سید غلام
۲۳۸	" عبدالقدوس
۲۳۹	" محب اللہ
۲۴۰	مکتوبات محب اللہ و عبدالقدوس
۲۴۱	مکتوب میر محمدی
۲۴۲	مکتوبات نامعلوم

۲۵۶	مکتوب محمد
۲۵۷	مکتوب سیف الدین احمدی
۲۵۸	مکتوبات غلام حسن
۲۶۳	» عبداللہ
۲۶۵	مکتوب لبشارت اللہ
۲۶۶	» حاتم
۲۶۷	» محمد نصیر
۲۶۹	» محمد غلام
۲۶۹	» نامعلوم
۲۷۰	» دوندیا خان پسر دینی محمد

ضمیمہ : مکتوب صاحبزادہ حکیم محمد میراغا جان بنام مرتب ۲۷۱

مقدمہ

محترم ڈاکٹر خلیق انجم نے مختلف مجموعوں کے مطالعے سے حضرت میرزا مظہر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۱۹۵ھ) کے مکتوبات اور نثری تحریروں کو مرتب کر کے ان کا اردو ترجمہ ۱۹۶۲ء میں دہلی سے "مرزا مظہر جان جاناں کے خطوط" کے نام سے شائع کیا تھا۔

پھر محترم عبدالرزاق قریشی نے حضرت مظہرؒ کے نادر اور غیر مطبوعہ فارسی مکتوبات کا ایک مجموعہ "مکاتیب میرزا مظہر" کے نام سے ۱۹۶۶ء میں ممبئی سے شائع کیا، جس میں علاوہ تین مطبوعہ مکتوبات کے ۱۲۲ غیر مطبوعہ مکتوبات تھے جو مرتب کو حضرت مولانا ابوالحسن زید صاحب فاروقی 'سجادہ نشین درگاہ شاہ ابوالخیر' (چلتی قبر، دہلی) سے ملے تھے اور مولانا موصوف کو حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے مکان واقع محلہ قاضیان، پانی پت سے حاصل ہوئے تھے۔ قاضی صاحب کو حضرت مظہرؒ سے کیسی شیفتگی اور عقیدت تھی اور ان کے مکتوبات کو کیسی حفاظت سے رکھا کرتا تھا!

اس دوران میں حسن اتفاق سے راقم الحروف کو حضرت مولانا حنیف اللہ صدیقی سے شرف نیاز حاصل ہوا، جو گکبٹ (ضلع خیرپور، سندھ) میں عربی کے معلم ہیں اور ریاست دیر (مالاکند ایجنسی) کے مقام اوچ کے رہنے والے ہیں اوچ میں اُس وقت اُن کے بڑے بھائی محترم حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان صاحب خانقاہ اخوند ملا محمد نسیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل میں مسند نشین تھے۔ حضرت اخوند ملا محمد نسیم حضرت مظہرؒ کے تہا ز خلفاء میں سے تھے اور برسوں حضرت

منظرؒ کی خدمت میں حاضر رہے تھے۔ اُن کی حضرت منظرؒ سے عقیدت و شیعتگی بہت غیر معمولی اور بے مثل تھی جس کا ذکر مقامات منظری میں خاص طور سے کیا گیا ہے اور مراحت کی گئی ہے کہ حضرت منظرؒ سے اخلاص و متابعت کلذیہ یہاں تک راسخ تھا کہ کوئی کام آپ کی اجازت کے بغیر نہیں کرتے تھے۔ اسی اخلاص و عقیدت کے سبب سے حضرت منظرؒ کی کئی یادگاریں اور ایک بڑی تعداد میں سلسلہ منظریہ کے مکتوبات ان کے پاس محفوظ رہے اور ان کے بعد ان کے اخلاف کی توجہات کے نتیجے میں آج تک خانقاہ نور علی اوج، دیر میں محفوظ ہیں۔

راقم الحروف نے حضرت نسیمؒ کے جمع کردہ نادر اور غیر مطبوعہ مکتوبات تک رسائی حاصل کرنے کے لیے اوج کا سفر اختیار کیا۔ خانقاہ میں حضرت منظرؒ کے دس مکتوبات، اور ان کے خلیفہ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ (م ۱۲۲۵ھ) کے نو مکتوبات موجود ہیں۔ حضرت منظرؒ کے نام ان کے احباب اور مریدین و متوسلین کے کچھ ہونے مکتوبات بھی ایک بڑی تعداد میں موجود ہیں۔ ان کی تعداد ۱۳۷ ہے۔ علاوہ ازیں ۴۴ مکتوبات ایسے ہیں جو حضرت منظرؒ کے احباب اور مریدین و متوسلین نے آپس میں ایک دوسرے کو تحریر کیے ہیں، یا

۱۔ ملا نسیمؒ کی خانقاہ میں حضرت منظرؒ کی شہادت کے وقت کے خون آلودہ کیرٹ بھی محفوظ ہیں۔ شہادت چونکہ ۶ جنوری ۱۸۷۱ء (۱۰ محرم ۱۲۹۵ھ) کو ہوئی تھی یعنی سخت سردی کے دن تھے اس لیے حضرت میرزا صاحبؒ رولی کا فرغل پہنے ہوئے تھے۔ بائیں طرف دل کے قریب وہ فرغل طبع کی ضرب سے خون آلودہ ہے اور اس وقت کا ہتھکڑی ہے جس کے ساتھ کے حصے میں دو سوراخ چھوٹے چھوٹے ہیں اور پچھلے حصے میں بڑے بڑے سوراخ چھوٹے اور خون آلودہ ہیں۔ وہیں ایک پوتلی میں وہ دھجیاں بھی ہیں جن سے حضرت منظرؒ کا قرون پونچھا گیا تھا۔ یہ سب چیزیں خانقاہ نور علی میں موجود ہیں۔ حضور اللہ علیہ وسلم کے مومے مبارک بھی ہیں۔ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کا سبز کلاہ اور حد طلا نسیمؒ کے گرتے اور ٹوٹیاں بھی موجود ہیں۔ حضرت منظرؒ کا فرغل راقم الحروف نے اپنے ہاتھوں سے لکھ لیا تھا جس سے اندازہ ہوا کہ ان کا جسم مبارک راقم الحروف کے بدن کی طرح تھا۔

حضرت نسیم کے مؤسکین نے تحریر کیے ہیں۔ اس موقع پر حضرت نسیم کے اختلاف مذکورہ کی عنایت سے نہ صرف ان غیر مطبوعہ مکتوبات میں سے بعض کی نقل حاصل ہوئی بلکہ چند کے عکس تیار کرائے کا موقع بھی ملا۔

راقم الحروف نے اس ذخیرہ مکتوبات کو علمی حلقوں سے روشناس کرانے کی سعادت حاصل کی۔ رسالہ اردو کراچی میں اس سلسلے کی دو قسطیں چھپیں۔ جولائی ۱۹۶۷ء کے شمارے میں حضرت عطر کے چند غیر مطبوعہ مکتوبات پیش کیے گئے اور ان مکتوبات شریف تک رسائی کی کیفیت بھی درج کر دی گئی۔ پھر رسالہ اردو کی دوسری اشاعت بابت اکتوبر ۱۹۶۷ء میں حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پٹی کے مکتوبات پیش کیے گئے۔

ان مکتوبات کے پہلی بار چھپنے کے بعد، قبلہ حکیم صاحب مرزا دہ محمد میر آغا جان صاحب سجادہ نشین خاتقاہ نور محل نے یہ کرم فرمایا کہ ۱۹۶۹ء میں خود اپنے دست مبارک سے باقی جملہ مکتوبات نقل کر کے روانہ فرمائے۔ افسوس کہ قبلہ حکیم صاحب نے پنج شنبہ ۲ رمضان ۱۳۹۲ھ (۱۲ اکتوبر ۱۹۷۲ء) کو انتقال فرمایا اور وہ یہ مطبوعہ مجموعہ نہ دیکھ سکے۔

ان مکتوبات کو از سر نو ترتیب دے کر پیش کیا جا رہا ہے۔ بعض مکتوبات کے کلمے والوں کا نام بھراحت مکتوبات میں موجود نہیں ہے۔ قرآن

۱۴۵
سرو پاسے ہوا بزم
نہ بودش هیچ در عالم
حکیم و عالم و حافظ
طیب و طاهر و باطن
مطہ دین حق چون او
شہ طبع صفا نودہ
گذشت افسوس ازین دنیا
۱۳۹۲ = ۱ ۳ ۹ ۸ +
محمد میر آغا جان
کجا پیدا کنڈیزدان
یعینا ریسر عرفان
حبیب حق و انس و جان
ہوا و حرص و عالمیان
محمد میر آغا جان
۱۳۹۲ = ۱ ۳ ۹ ۸

اور شواہد کی بنا پر ان کے لکھنے والوں کے نام کی تعیین کی گئی ہے۔ بہت سے
مکتوب نگار حضرت منظرؒ کے سلسلے کے معروف و ممتاز افراد ہیں جن کا ذکر اس
سلسلے کی کتابوں میں جگہ جگہ آتا ہے۔ علاوہ ازیں اس مجموعے کے متعدد
مکتوبات سے بھی ان حضرات کے مزید حالات پر روشنی پڑتی ہے۔ قاضی ثناء اللہ
پانی پتیؒ، محمد احسان احمدیؒ، نواب ارشاد خان اور ان کے صاحبزادے طفعلیؒ
غلام سکری خانؒ، مولوی ثناء اللہ سنہلیؒ، میر محمد بینؒ، میر علی اصغر عرف
میر نکھو، محمد مرادؒ، غلام حسنؒ، نعیم اللہؒ، محمد کلیمؒ اور اخوند محمد نسیم۔ یہ وہ
حضرات ہیں جن کا ذکر حضرت منظرؒ کے مکتوبات میں جگہ جگہ ہے اور ان کے
نام مکتوبات بھی ہیں۔ نیز مقامات منظری میں ان میں سے اکثر کا بیان
حضرت کے خلفاء کے ذیل میں آیا ہے۔ ان سب ماخوذوں سے حالات
اخذ کر کے مکتوبات سے قبل درج کر دیے گئے ہیں تاکہ اس مجموعے کے مکتوبات
کو سمجھنے میں سہولت ہو اور جہاں جہاں ممکن ہوا، تعیین سنین کی بھی کوشش

کی گئی ہے۔ اس مجموعے میں حضرت منظرؒ کے نام لکھے ہوئے ایسے مکتوبات
بھی ہیں جو حضرت منظرؒ کے بعض مکتوبات کے جواب میں ہیں اور اس طرح
کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم و محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں
میں شامل شدہ بعض مکتوبات کو سمجھنے میں وہ معاون ثابت ہوں گے۔
حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام کلمات طیبات اور محترم خلیق
انجم کے مجموعے میں حضرت منظرؒ کے سات مکتوبات ہیں۔ محترم عبدالرزاق
قریشی کے مجموعے میں یہ تعداد ۱۳۰ تک پہنچ گئی ہے۔ کلمات طیبات کے
مکتوبات ۷۷ کے بارے میں جو قاضی صاحبؒ کے نام لکھے
ہوئے مکتوبات میں سے ہیں، محترم عبدالرزاق قریشی نے مزاحمت کی ہے
کہ یہ حضرت منظرؒ کے اصل مکتوبات کے انتخابات کی شکل میں ہیں۔ بہر حال

ان کو نظر انداز کر دیا جائے تو بھی قاضی صاحب کے نام، حضرت منظر کے کوئی ۱۳۵ مکتوبات ہوتے ہیں جو مطبوعہ مجموعوں میں شامل ہیں۔ مگر قاضی صاحب کا کوئی ایسا مکتوب جو حضرت منظر کے نام لکھا گیا ہو، دستیاب نہیں تھا۔ اب اس مجموعے (لوائح خالقہ منظر) میں قاضی صاحب کے پانچ مکتوبات بنام حضرت منظر شامل ہیں۔ اسی طرح اور بھی کئی ایسے حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے میں شامل جن کے نام حضرت منظر کے مکتوبات کلمات طیبات میں اور محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں میں ہیں اور اس مجموعے کی بدولت حضرت منظر اور ان کے احباب کے مابین خط و کتابت کا وہ سلسلہ دو طرفہ ہو رہا ہے جو مطبوعہ مجموعوں میں اب تک یک طرفہ ہی رہا ہے۔ اس طرح حضرت منظر اور ان کے احباب اور مریدین کے مابین تعلقات و مراسم کی تصویر زیادہ واضح طور سے ابھرتی ہے۔

بعض مکتوبات میں تاریخی واقعات کی طرف اشارات ملتے ہیں خصوصیت کے ساتھ شاہ ابدالی اور نواب قاسم علی خاں سے متعلق اشارات قابل لحاظ ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پتی اور مرنی دھر کے مکتوبات میں، احمد شاہ ابدالی کی آمد آمد کی خبروں کا ذکر ہے۔ نواب قاسم علی خاں سے متعلق مکتوبات کی تاریخی افادیت اور زیادہ واضح ہے۔ حضرت منظر کا روہیلہ سرداروں پر گرا اثر تھا۔ ان کے سلسلے کے کئی حضرات نواب عماد الملک، نواب نجیب الدولہ، نواب افضل خاں برادر نجیب الدولہ اور نواب مجد الدولہ کی سرکاروں سے وابستہ تھے۔ ملا رحم داد روہیلہ خود حضرت منظر کا عقیدت مند تھا اور اس کے لشکر میں حضرت کے متعدد مرید تھے جب کہ وہ سکھوں پر لشکر کشی میں مشغول تھا۔ اور روہیلہ کے سرداروں میں، حافظ رحمت خاں، دونند خاں، اس کا بیٹا صاحب اللہ

خان اور ہمیشہ زادہ محمد خان و غیرہ حضرت منظرؒ سے تعلق رکھتے تھے۔ نواب قاسم علی خان جب بکسر کی لڑائی میں شکست کے بعد شمالی ہند آیا اور دوبارہ فوج اکٹھی کرنے کا منصوبہ اس نے بنایا تو حضرت منظرؒ کے متوسلین نے بھی اس مہم میں دل چسپی لی، جیسا کہ اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے ظاہر ہے۔ عربی زبان میں ہوا ایک مکتوب تمام تر اسی نوعیت کا ہے، اور بہت اہم معلوم ہوتا ہے اس میں ایک عقیدت مند سردار کی جانب سے، حضرت منظرؒ کے توسط کو کام میں لاتے ہوئے سوار اور پیادے اور گھوڑے مہیا کرنے کی پیش کش کی گئی ہے۔ حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام میر عبدالمہادی میں نواب قاسم علی خان کی ان کوششوں کا تفصیلاً ذکر ملتا ہے اور اسی میں مکتوب الیہ کی اس فرمائش پر کہ نواب قاسم علی خان سے ان کے لیے بھی سفارش کی جائے، حضرت منظرؒ نے ان مواقع کا بھی ذکر کر دیا ہے جو نواب قاسم علی خان کو جانباز روہیلوں کا تیارہ دم شکر بھرتی کرنے میں پیش آئے۔ روہیلہ سرداروں نے روہیلہ سپاہیوں کی بھرتی کی اجازت اولاً تو دے دی، لیکن جب دیکھا کہ نواب قاسم علی خان کے علوفہ بیش قرار مقرر کرنے کے سبب سے جامعہ دارسینا اس کی زحافت میں کھینچے چلے جاتے ہیں تو ازراہ دوزاندیشی وہ سردار مانع آئے اور ناچار نواب قاسم علی خان بریلی جا کر بیٹھ گئے۔

نواب افضل الدولہ (برادر نجیب الدولہ) کے لشکر کے رسالداروں میں سے رحیم خان خاں زادہ اور محمد حسن خان خاں زادہ بھی حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں شامل تھے جو حضرت منظرؒ کے ارشادات کی تعمیل میں کوشاں رہتے تھے جیسا کہ ان حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) سے ظاہر ہوتا ہے۔ غلام عسکری خان اور نواب ارشاد خان (اور ان کے صاحبزادے ظفر علی خان) نجماور خان، محمد خان آفریدی، میرزا محمد علی بیگ، خواجہ عبید اللہ یہ سب اصحاب سیف تھے جو حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں سے تھے۔ امراء

رسالداروں، جماعہ داروں اور دیگر فوجی خدمات انجام دینے والوں کی اس کثیر تعداد میں حضرت منظرؒ سے عقیدت مندی کے نتیجے میں، حضرت منظرؒ کے سیاسی اثرات بھی خاصے نمایاں تھے۔ نجف خان کے دور وزارت میں جو حضرتؒ کی شہادت کا واقعہ پیش آیا، واقعات و حالات کو دیکھتے ہوئے کوئی اتفاقی نوعیت کا نہ تھا، بلکہ سیاسی مخالفین کی منصوبہ بندی کے نتیجے میں عمل میں آنے والا سیاسی قتل تھا۔ ہر کیف، اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے، ارباب سیف و علم سے حضرت منظرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے۔

حضرت منظرؒ کے جو مکتوبات اس مجموعے میں شامل ہیں ان کا اسلوب سابقہ مجموعوں کے مکتوبات جیسا ہے۔ پُر تکلف اور رسمی القاب و آداب ان مکتوبات میں بھی نہیں ہیں۔ قافیہ ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام مکتوبوں شروع ہوتا ہے: "بعد حمد و صلوة از فیر جان جانان، برادر با کمال فضیلت پناہ مولوی سناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند۔" حضرت منظرؒ نے ثناء اللہ کو سناء اللہ لکھا ہے۔

مکتوب ملا نسیمؒ کے نام مکتوبات میں بھی، حمد و صلوة اور اپنے نام کی صراحت کے بعد کچھ ایسے ہی انداز میں مکتوب الیہ کو مخاطب کیا ہے یعنی "قرۃ ندر سعادت مدظلہ مولوی محمد نسیم جیو سلمہ الرحمن مطالعہ نمایند" یا "فرزند عزیز از جان اخوندزادہ محمد نسیم، اوصلہ اللہ الکریم الی مقام عظیم، مطالعہ نمایند" یا "فضائل پناہ کالات دستگاہ اخوندزادہ ملا محمد نسیم جیو البقا الرحمن مطالعہ نمایند"۔ میر عبدالمادی کے نام جو مکتوب ہے اس کا آغاز یوں ہوتا ہے "بعد حمد و صلوة از فیر جان جانان میر عبدالمادی صاحب مطالعہ نمایند"۔ اور ایک مکتوب ایسا بھی ہے جس میں مکتوب الیہ کا پورا نام تک نثار دہے، صرف "شیخ صاحب مطالعہ نمایند" لکھ دیا گیا ہے۔

عبارت کا انداز بھی وہی سادہ و بے تکلف ہے اور چھوٹے چھوٹے جملوں پر
 مبنی، جو حضرت منظرؒ کے مکتوبات کے سابقہ مجموعوں میں ملتا ہے حضرت
 منظرؒ دن، تاریخ اور مہینا تو اپنے مکتوبات میں لکھ دیتے ہیں مگر سنہ سو
 ایک مکتوب (بنام سید موسیٰ خان دہلوی، مشمولہ مجموعہ عبدالرزاق قریشی)
 کے اور کہیں لکھا ہوا نہیں ملتا۔ یہی صورت حضرتؒ کے ان مکتوبات کی بھی ہے
 جو اس مجموعے میں شامل ہیں۔

حضرت منظرؒ کے نام مریدین و متوسلین کے جو مکتوبات ہیں، ان
 میں حضرتؒ کے لیے القاب و آداب کا ایک مخصوص و منفرد انداز گویا اکثر
 نے اپنے لیے جدا جدا مؤثر کر لیا ہے اور اس سبب سے بعض نامعلوم الاسم مکتوبات
 کے لکھنے والوں کے نام معلوم کرنے میں مرتب کو مدد بھی ملی ہے۔ قاضی ثناء اللہ
 پانی پتیؒ حضرت منظرؒ کے نام اپنے مکتوبات کو یوں شروع کرتے ہیں: "بسم اللہ
 الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔
 عرضی مکررین غلامان محمد ثناء اللہ بوقف عرض میرسانہ۔ احوال غلام مستوجب
 حمد الہی و شکر تو جہات قبلہ گاہیست ادام اللہ برکاتہ وصحت ذات اقدس مقدس
 بدام مطلوب۔ ملا نسیمؒ کے نام مکتوب قاضی صاحب نے لکھے ہیں ان میں بھی ایک
 مؤثرہ انداز ملتا ہے۔ وہ یوں شروع کرتے ہیں: "الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ
 علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔ مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا
 محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ سلامت فقیر معیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بیدار سلام
 سنت الاسلام و نیاز مندیریا و اشتیاق بہجت آیات مطالعہ فرماید۔"
 قاضی صاحبؒ کے جو مکتوبات کلمات طیبات میں بنام شاہ غلام علی و شیخ محمد
 قاضی کرارؒ و نعیم اللہ برائیؒ شامل ان کا انداز بھی کچھ یہی ہے۔ حضرت منظرؒ کے
 مریدین و متوسلین میں سے محمد احسان احمدی اکثر "خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی"
 یا "خداوند نعمت مدظلہ العالی سلامت" پراکتفا کرتے ہیں۔ نواب ارشاد خاں

کے صاحب زادے ظفر علی نے احرام کا یہ طریقہ اپنایا ہے کہ مکتوب کے انداز میں نہیں بلکہ عرضی کے انداز میں عرض مدعا کرتے ہیں اور یوں شروع کرتے ہیں "معرض مبارک کہ " اور خاتمہ "عرض ظفر علی" لکھ کر کرتے ہیں۔ یا کبھی شروع میں حضرت قبلہ و کعبہ مدظلہ العالی بھی لکھتے ہیں۔ حضرت منظرؒ کی پیروی میں، ظفر علی نے بھی اپنے ہم وطن اور استاد مولوی ثناء اللہ سنہلی کو حضرت منظرؒ کے نام اپنے مکتوب میں "س" سے "ثناء اللہ" لکھا ہے۔ غلام عسکری خان "حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی" اور مولوی ثناء اللہ سنہلی "بجانب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہ العالی میرساند" لکھتے ہیں۔ میر محمد بین کا انداز مخاطب بھی انہی سے مخصوص ہے۔ وہ "عرض مبارک مقدس قبلہ عالم و عالمیان قطب ربانی قیوم زمان پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرساند" لکھ کر مکتوب شروع کرتے ہیں۔ مگر ان سبھوں میں سب سے عمدہ اور معنی خیز انداز نواب ارشاد خاں کا ہے کہ اپنا نام، بصراحت، مکتوبات میں نہیں لاتے مگر القاب و آداب میں اس کی رعایت ملحوظ رکھتے ہیں اور حضرت منظرؒ کو یوں مخاطب کرتے ہیں "حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی"۔

مقامات منظری میں حضرت منظرؒ کے ۷ ام خلفاء کے حالات دیے گئے ہیں۔ ان میں سے جن کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے (لوائح خاتما) منظریہ یعنی مکتوبات مدرسہ دیر) میں شامل ہیں، ان کے نام یہ ہیں:

(۱) قاضی ثناء اللہ پانی پتی

(۲) شیخ محمد احسان احمدی

(۳) نواب ارشاد خاں سنہلی

(۴) مولوی ثناء اللہ سنہلی

(۵) میر محمد بین

(۶) میر علی اصغر عرف میر مکھو

(۷) شیخ محمد مراد

(۸) شیخ غلام حسن

(۹) نعیم اللہ

(۱۰) محمد کلیم ، اور

(۱۱) اخوند محمد نسیم -

یہ سب حضرات حضرت منظرؒ کے ممتاز خلفاء میں سے ہیں۔ مگر ان کے مکتوبات میں طلب رشد و ہدایت یا طلب نصیحت پر مشتمل کوئی چیز نہیں ملتی۔ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات میں بھی یہی صورت ہے، اور یہی صورت محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات میں بھی ہے کہ ان میں وعظ و تذکیر اور دعوت و اصلاح کا انداز نہیں ہے۔ دعوت و اصلاح اور رشد و ہدایت کے مضامین پر مبنی مکتوبات کلمات طیبات ہی میں ملتے ہیں۔ بہر کیف، ان مکتوبات کی بھی اپنی ایک اہمیت ہے۔ حضرت منظرؒ کی گھریلو زندگی، احباب اور مریدین و متوسلین، امراء، علماء و فضلاء، فوجی سرداروں اور دیگر عام آشناؤں سے حضرت منظرؒ کے تعلقات و مراسم اور معاملات و مراسلات کی ایک ایسی بھرپور تصویر ان مکتوبات سے ابھرتی ہے جس میں صرف حضرت منظرؒ کی انفرادی و اجتماعی زندگی کی تفصیلات ہی نہیں، بلکہ اس دور کی معاشرتی، سیاسی اور اقتصادی حالت کی جھلکیاں بھی نظر آتی ہیں۔ بڑی بات یہ ہے کہ یہ مکتوبات از اول تا آخر بنی نوعیت کے ہیں اور منظر عام پر آنے کے احساس کے تحت بھی لکھے گئے ہیں۔ اس لیے ان میں مکتوب نگاہ اور مکتوب الیہ کی شخنی زندگی کی سچی تصویریں ہیں۔ اور حضرت منظرؒ کی مثالی زندگی ایک کھلی کتاب کی طرح سامنے آتی ہے۔ معاملات میں، ادائے حقوق میں، صلہ رحمی میں، دوروں کے کام آنے

ہیں اور گھریلو زندگی کی تلخیوں کو عبرت و ثبات کے ساتھ سہنے میں، دینی حیات میں، شریعت کی پابندی میں، ملکی معاملات و مسائل سے باخبر رہنے اور وقت کی رفتار کو سمجھنے میں حضرت منظرؒ کی دلکش شخصیت کے جو جو پہلو، جس جس تعلق اور سچائی کے ساتھ ان مکتوبات میں نظر آتے ہیں وہ اور کہاں ملیں گے؟ تاریخ کی رنگ آمیزیاں تو اچھی اچھی شخصیتوں کو کچھ کا کچھ بنا دیتی ہیں اور حضرت منظرؒ کی دلکش و دل آویز شخصیت کے ساتھ تو بعض اہل قلم نے دانستہ کچھ زیادتیاں کی ہیں۔ لیکن اللہ پاک کا یہ کرم ہے کہ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات اتنی بڑی تعداد میں قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے مکان سے دستیاب ہوئے جو محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں شامل ہیں، اور اب حضرتؒ کے ایک اور ممتاز خلیفہ اخوند ملا محمد نسیمؒ کی خانقاہ سے، حضرتؒ اور ان کے احباب و وابستگان کے مکتوبات کا یہ ذخیرہ دستیاب ہو کر بفضل منظر عام پر آ رہا ہے۔

مکتوبات کے اس مجموعے کی تقسیم دو حصوں یا ابواب پر کی گئی ہے۔ پہلا حصہ "باب منظرؒ" کے نام سے موسوم کیا گیا ہے، اور دوسرا حصہ "باب نسیم" کے نام سے۔ باب منظرؒ میں حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے اور ان کے نام آئے ہوئے مکتوبات کے علاوہ آپ کے سلسلے کے حضرات کے آپس میں لکھے ہوئے مکتوبات بھی ہیں۔ اور ان مکتوبات کی اہمیت پر اور پر روشنی ڈالی جا چکی ہے۔

دوسرا حصہ یعنی "باب نسیم" اخوند ملا محمد نسیمؒ کے نام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ، اہلیہ حضرت منظرؒ، والدہ ماجدہ حضرت نسیمؒ کے مکتوبات ہیں اور ان کے علاوہ احباب اور مریدین کے مکتوبات

بھی ہیں خواجہ محمد نسیم کے نام لکھے گئے ہیں۔ ان مکتوبات سے سرحد کے علاقہ میں سلسلہ مجددیہ نقشبندیہ کی ترویج و اشاعت سے متعلق کچھ معلومات حاصل ہوتی ہیں۔

”تذکرہ علماء مشائخ سرحد مولفہ محمد امیر شاہ قادری میں سرحد کے علماء کے ساتھ ساتھ مشائخ کا ذکر بھی ہے اور سلسلہ نقشبندیہ کے بزرگوں میں حضرت شیخ یحییٰ المعروف بہ حضرت جی صاحب (۱۰۴۱ھ تا ۱۱۳۱ھ) حافظ عبدالغفور نقشبندی پشاوری (۱۰۵۳ھ تا ۱۱۱۶ھ) سید شاہ محمد غوث (۱۰۸۴ھ تا ۱۱۵۲ھ) حاجی محمد امین صدیقی نقشبندی ساکن پشاور۔ حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب پشاور نقشبندی (۱۱۰۱ھ تا ۱۱۷۵ھ) حافظ محمد عظیم (۱۲۰۵ھ تا ۱۲۷۵ھ)۔ آقا سید پیر جان (م ۱۳۱۵ھ) اور ملا محمد عظیم کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ان حضرات کے سرحد میں ایک اور خاندان ہے جس سے طریقہ مجددیہ کو فروغ حاصل ہوا، یعنی سرہند پر سکھوں کے تسلط کے بعد حضرت قطب وقت فضل احمد معصومی المعروف بہ ”حضرت جیو صاحب“ (۱۱۵۱ھ تا ۱۲۳۱ھ) ۱۱۸۷ھ میں پشاور تشریف لے گئے اور وہاں محلہ کاکا جمعدار داروغہ کچری میں اقامت فرمائی۔ آپ کا نسب حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کے بڑے بھائی شاہ عبدالرزاق تک پہنچتا ہے اور دادی کی طرف سے آپ ”معصومی“ ہیں۔ آپ نے بخارا تک پانچ سفر بھی کیے۔ شاہ بخارا غازی شاہ مراد، اس کے بیٹے اور امراء نے بھی آپ کے ہاتھ پر بیعت کی۔ آپ نے شاہ محمد رسائے، انھوں نے خواجہ محمد یار رسائے اور انھوں نے حضرت خواجہ محمد معصوم سرہندی رحمۃ اللہ علیہ کے دو صاحب زادوں سے یعنی خواجہ محمد نقشبند ثانی اور مروج الشریعت خواجہ محمد عبید اللہ سے فیض حاصل کیا تھا۔ شاہ فضل احمد معصومی کا

مزار پشاور کے چوک نامرغان، محلہ فضل حق میں واقع ہے۔ آپ کی اولاد ۱۲۶۲ھ میں پشاور سے تنگی اور وہاں سے سموات کو ہجرت کر گئی۔ مولانا عبداللہ جان فاروقی صاحب مدظلہ (تھانہ گرامی حضرت خیل ملاکنڈ) آپ ہی کے اخلاف میں سے ہیں۔

ان کے علاوہ حضرت شاہ غلام محمد المعروف "حضرت جی" (ابن شاہ غلام محمد معصوم ثانی ابن خواجہ محمد صبغۃ اللہ ابن خواجہ محمد معصوم مرہڑی قدس سرہ) بھی صاحب فیض بزرگ تھے۔ ان کا ذکر ادھر آچکا ہے۔ آپ کی اولاد کابل، قندھار اور سندھ میں آباد ہے اور ان کی وجہ سے ایک عالم مستفین ہو رہا ہے۔

سید شاہ محمد غوث نے جن کا ذکر مشائخ سرحد کے ذیل میں اوپر آچکا ہے، شیخ عبدالاحد عرف شاہ گل المتخلص "وحدت" سے کسب فیض کیا تھا۔ اور شاہ غلام حسن (المتوفی ۱۲۰۴ھ) جن کے مکتوبات "بابینیم" میں شامل ہیں حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب کے فرزند تھے۔ مشائخ سرحد میں ایک اور بزرگ آقا سید پیر جان کا بھی ذکر آیا ہے جو برادر خور دتھے سید غلام کے، جن کے مکتوبات "بابینیم" میں شامل ہیں۔

شاہ غلام محمد معصوم ثانی کے چچے فرزند شاہ مروت اللہ (م ۱۲۱۶ھ) کابل میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے صفی اللہ، ان کے عبدالباقی، ان کے محمد صدیق، ان کے فضل قیوم، اور ان کے صاحب زادے حضرت نور المشائخ فضل عمر (المتوفی ۱۲۵۵ھ) ملا شہر بازار۔ المتوفی ۱۲۵۵ھ۔ جن کے صاحب زادے فضل عثمان صاحب اور ضیاء المشائخ مولانا محمد ابراہیم صاحب مدظلہ ہیں۔ شاہ غلام محمد معصوم ثانی کے چچے فرزند محمد صادق تھے جن کے صاحب زادے غلام محی الدین تھے جو حیدر آباد سندھ میں فوجی ہسپتال کے عقب میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے فدائے محی الدین، ان کے حاجی محمد شریف، ان کے محی الدین اور ان کی صاحب زادی خدیجہ (م ۱۳۹۱ھ) تھیں۔ لیکن شاہ غلام محمد معصوم ثانی کے چچے فرزند حضرت شاہ غلام محمد کے اخلاف نے سندھ میں بہتے فیض بہا یا ہے۔ ان کے صاحب زادے شاہ غلام حسن تھے، ان کے شاہ غلام نبی، ان کے شاہ محمد فضل اللہ، اور ان کے شاہ ابو القیوم تھے۔ مولانا زکریا بزرگ قندھار میں مدفون ہیں۔ شاہ عبدالعظیم کے صاحب زادے خواجہ عبدالرحمن (م ۱۳۱۵ھ) جو مقبرہ کوہ گچ (حیدر آباد سندھ کے قریب) میں آرام فرما رہے ہیں۔ ان کے صاحب زادے (بقیہ حاشیہ صفحہ پہلا پر)

یہی وہاں مشائخ تھے۔ ان کے صاحب زادے ۱۳۹۱ھ میں فوت ہو گئے۔

سید غلام المعروف سید میر فی (م ۱۲۸۳ھ) جن کا نسب پانچ واسطوں سے ابوالبرکات سید حسن قادری پشاوری سے مل جاتا ہے، ان کے بارے میں مجموعہ ہذا مزید معلومات فراہم کرتا ہے۔ ان کا تعلق ملا محمد نسیمؒ سے بھی رہا ہے جیسا کہ ملا صاحب کے نام ان کے مکتوب سے ظاہر ہے۔

ملا محمد عظیمؒ بھی ملا محمد نسیمؒ کے تعلق کے تھے۔

حضرت منظرؒ سے تربیت پانے والے، سرحد کے جن حضرات کا ذکر مقامات مظری میں ہے ان کے بارے میں، اس مجموعے سے مزید کچھ معلومات ملتی ہیں۔ نیز ملا محمد نسیمؒ نے دہلی سے واپس آکر اور اوج (دیر) میں رہ کر مرشد و ہدایت کا جو سلسلہ جاری کیا تھا اس کے فیض یافتگان کے کچھ نام بھی سامنے آ جاتے ہیں۔

مقامات مظری میں اخون نور محمد قندھاری، ملا نسیم، ملا عبدالرزاق، ملا جلیل، ملا عبداللہ اور ملا تیمور کا ذکر حضرت منظرؒ کے خلفاء کے ذیل میں آتا ہے۔ یہ سائون حضرات سرحد کے ہیں۔ اخون نور محمد علم دین سے بہرہ رکھتے تھے اور طریقہ نقشبندیہ کی تعلیم بھی پائی تھی۔ ملا نسیم کو مقامات میں اجلہ خلفای حضرت ایشانؒ سے قرار دیا گیا ہے، اور وہ عالم بھی تھے۔ ملا عبدالرزاق کے بارے میں فراحت ہے کہ در علم فقہ و اصول بہارت تام دارد و بالزام صحبت مبارک حضرت ایشانؒ حالات نیک پیدا کرد و مدارج قرب الہی ترقیات نمودہ تا بکمالات قایم گردید، اجازت تعلیم طریقہ یافتہ با فائزہ علم ظاہر و باطن صرف اوقات نیک دارد۔ ملا عبداللہؒ جن کے دو مکتوبات ملا نسیم

(نور کا بیضی حاشیہ)

تھے۔ ایک آقا محمد حسن جان (م ۱۳۱۵ھ) جن کے چار صاحبزادے ہرے (۱) عبداللہ جان عرف شاہ آغا (م ۱۳۹۳ھ) (۲) عبدالستار جان (م ۱۳۸۷ھ) (۳) مولانا حافظ محمد ہاشم جان مدظلہ اور (۴) محمد حنیف جان مدظلہ۔ خواجہ عبدالرحمنؒ کے دو بڑے صاحبزادے آقا محمد حسن جانؒ جن کے صاحبزادے آقا محمد اسماعیل جانؒ کا انتقال پرورش (م ۱۳۶۱ھ) کے دو صاحبزادے مولانا محمد اسحق جان مدظلہ اور مولانا محمد ابراہیم جان مدظلہ ہیں۔

کے نام اس مجموعے میں ہیں، ان کا ذکر مقامات نظری میں یوں آیا ہے "بعلم و ادب مردے بود صالحے بہمن صحبت حضرت الیہ شان از ارباب حضور و اگاہی گردید، چو روز با ملا نور محمد صحبت داشت و یوں خود رفتہ" ملا تیمور کے بارے میں مقامات میں آتا ہے کہ "طریقۃ از حضرت الیہ شان گرفتہ بمقام فنا سے پہلے سیدہ احوال حضور و اگاہی نقد وقت خود ساخت و با ملا نور محمد صحبت داشتہ در وطن خود ریاضات شاقہ اختیار نمود۔۔۔" سرحد کے بعض حضرات نے ملا نسیم اور ملا تیمور (Timur) دونوں سے کسب فیض کیا تھا۔ چنانچہ مقامات میں صراحت ہے کہ "طالبان حرارت شوق در صحبت ملا نسیم از جمعیت و طمانیت حفظ نیافتہ بخدمت وے رجوع آوردہ بمقصود خود رسیدند" ان کا نام مکتوبات میں "تیمور" آتا ہے۔ ان کے فیض یافتگان میں ملا اولیا، ملا ابراہیم، شاہ لطف اللہ، ملا سیف الدین، محمد خان، خواجہ محمد عمر، خواجہ یونس، شیخ قطب الدین، شیخ محمد امین، اور شیخ غلام حسین کے نام آتے ہیں۔ اب سلسلہ منظر یہ سے تعلق رکھنے والوں کے وہ نام بھی ملاحظہ ہوں جن کا علم ہمیں اس مجموعے سے ہو رہا ہے حضرت منظر نے سرحد کے محمد بشیر خان کے بارے میں خود صراحت کی ہے کہ "از یارانِ حلقہ است و ہنوز از دائرۃ امکان بر نیامدہ" حضرت منظر نے دہلی سے ملا نسیم کو جو مکتوب بھیجا ہے (مکتوب ۱) اس میں ہے کہ سید علی شاہ نے ذکر طریقۃ عالیہ فقیر سے حاصل کیا ہے، وطن کا قصد کر رہے ہیں، پہنچنے پر التماس توجہ کریں تو دریغ نہ فرمائی (ملخصاً)۔ مکتوب ۲ میں حضرت منظر نے سرحد کے ایک اور صاحب کا ذکر یوں کیا ہے "نجابت نام جو اپنے روہیلہ از یارانِ حلقہ رخصت وطن گرفتہ، رفتہ است۔"

قاضی شہار اللہ پانی پتی کے مکتوبات بنام ملا نسیم میں بھی اس نوع

کی معلومات موجود ہیں۔ چنانچہ ملا محمد سیف، ملا زبیر دست، اور ملا سردار کے ہدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پر طبعی اور تحصیل نسبت باطنیہ کا ذکر ہے۔ مکتوب اہلیہ حضرت مظهر بنام ملا نسیم (مکتوب ۱۷۱) کے آخر میں ایک مختصر رقمہ شاہ علی کا بھی ہے اور اس میں ملا نور محمد کے انتقال کی خبر کے علاوہ ملا عبداللہ کا سلام اشتیاق بھی ہے۔ یہ دونوں حضرات سرحد کے ہیں۔ ملا نسیم کی والدہ ماجدہ کے مکتوب (۱۷۸) سے ملا غیر محمد کے بارے میں معلوم ہوتا ہے کہ وہ بھی ملا نسیم کے ساتھ سرحد سے دہلی تحصیل نسبت باطنی کی غرض سے پہنچے ہوئے تھے۔ نیز ملا نسیم کے خاندانوں میں سے دو صاحبزادگان اوج کے ناموں کا علم ہوتا ہے یعنی صاحبزادہ محمد فیاض و صاحبزادہ میاں محمد عتیق اور ان کے علاوہ میاں محمد درجیات، محمد توکل، علی شیر، اور محمد نبی کا ذکر بھی ملتا ہے۔ محب اللہ اور عبدالقدوس کے مکتوبات میں محمد (پسر عبدالقدوس)، محمد شرف، محمد بصیر، عبدالقدیر اخوند، ملا ولی محمد اخوند، سید معین شاہ جیو، میاں نور محمد، ملا محمد نعیم، اخوند ملا سیف الدین، ملا حاجی، میاں محمد کامل، ملا رحمت، شاہ لطف اللہ خان، ملا جان محمد، ملا محمدی، اور ملا عبدالقدیر کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ازیں مکتوب ۱۸۷ میں جو محب اللہ و عبدالقدوس کی طرف سے ملا نسیم کو لکھا گیا ہے یہ خبر ملتی ہے کہ ”چون دریں وقت مسمرع گردید کہ طائر روح صاحبزادہ فضل احمد پیچہ حواس را درم شکستہ و بجناب قدس پرواز کردہ از اصغاراں معنی این جانب را حزن بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد“ صاحبزادہ فضل احمد مصوری کا ذکر بیشتر آچکا ہے۔ اس مکتوب سے پتا چلتا ہے کہ ملا نسیم اور ان کے توسلین، صاحبزادہ فضل احمد سے تعلق خاطر

رکھتے تھے۔ اسی مکتوب میں ملا شاحت، سید غلام، حافظ کرم، محمد کا
اور ملا نصرت کا بھی ذکر ہے۔ ملا نسیم کے نام دیگر مکتوبات میں بھی کچھ نام
سرحد کے اصحاب سلسلہ کے آتے ہیں، مثلاً اخون نعمت خاں، ملا قلند
اخون سعد اللہ اور اخون محمد اعظم۔

میر حسین نے اپنے مکتوب (۲۸) میں ملا عبدالرحیم اور ملا نصرت
کا ذکر کیا ہے۔ اور مکتوبات ۳۹، ۴۰ میں ملا فیض اللہ، ملا
اور ملا صالح محمد کا۔ مکتوب ۴۱ میں ملا نسیم کے ساتھ ملا قائم خاں
کا بھی ذکر ملتا ہے۔ محمد حسن خاں خاں زادہ کے مکتوب (۵۲) میں ملا
نسیم کے ساتھ اخون امان اللہ کا نام آتا ہے، یہ بھی سرحدی کے ہوں
گے۔ ملا خاڑی محمد اور ملا بہار کا ذکر مکتوب ۴۸ میں ہے۔ مکتوب
۴۲ کسی حاجی عبدالخالق نے ملا فاروق کے نام لکھا ہے۔ یہ بھی سرحد
کے معلوم ہوتے ہیں۔ مکتوب غلام حسن بنام مولوی عبدالرزاق (۵۵)
میں سرحد کے بعض اصحاب سلسلہ اور ان کے متوسلین کے نام، مقام
کی مراحت کے ساتھ موجود ہیں، یعنی مولوی عبدالرزاق ساکن پشاور
(پشاور)، گل محمد ساکن پشاور در کوٹلہ رشید خاں، غلام رسول
پدر عمر در خانہ گل محمد منور، امام مسجد گل محمد، محمد عارف برادر گلاں
محمد کاشف ساکن ہشت نگر در محلہ پڑانگ، میان مسعود پیر زادہ ساکن
موضع ہوتی متصل گڑھی، ملا خواجہ محمد ساکن موضع ہنڈیر کمارہ ابا
محمد اکبر ساکن ہشت نگر در محلہ بابڑہ، ملا سیف الدین ساکن سوات

سے محمد اکبر کا ذکر حضرت منظر نے مکتوب ۵۱ (کلمات طیبات) بنام مولوی عبدالرزاق
میں کیا ہے اور اہلین یاران طریقہ میں سے بتایا ہے۔ اس مکتوب میں حضرت منظر
نے اپنی عمر ۸۰ سے متجاوز لکھی ہے یعنی یہ مکتوب ۱۱۹۰ یا اس کے کچھ بعد کا ہوگا
اس وقت محمد اکبر تحصیل نسبت میں مشغول تھے اور ان کا نصف دائرہ امکان
پورا ہونے کا تھا۔

خادم مرزا صاحب، ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب، استاد ملا رحمت
مرضع الہ ڈنڈہ اور ملا نسیم کا ذکر یوں آیا ہے "ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب
ساکن سوات"۔ اُس زمانے میں اوج سوات میں شامل تھا، اسی لیے
ملا نسیم کو ساکن سوات لکھا گیا ہے۔

ان اصحاب مرحوم کے علاوہ، پنجاب کے کچھ اصحاب سلسلہ کے نام
سامنے آتے ہیں؛ یعنی محمد شاہ ولد غلام غوث بن قادر شاہ ساکن قصبہ
بٹالہ متصل کلا نور، عبدالرشید ولد محمد شفیع یز ساکن بٹالہ منڈلور،
میاں عبدالنبی مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بٹالہ مذکور، میاں غلام رسول
ولد محمد شفیع ساکن بٹالہ منڈلور۔ غلام حسن نے مکتوب ۱۵۶ میں یہ
بھی بتایا ہے کہ میاں عبدالنبی اور ولایت شاہ اور اسفوں نے میاں غلام
قادر شاہ مرحوم و مغفور سے بیعت کی تھی۔ وہ کسی محمد حسین پراچہ کا
بھی ذکر کرتے ہیں۔

اصحاب سلسلہ سے متعلق حالات حضرت منظر کے جن حیات تک
کے، بہت کچھ تو خود حضرت کے مکتوبات شریف ہی میں آگئے ہیں بقایا
منظری جو حضرت منظر کی شہادت کے پندرہ سولہ برس بعد لکھی گئی ہے،
حضرت کے عہد کے علاوہ، بعد کے زمانے کے کچھ حالات اصحاب سلسلہ
کے متعلق پیش کرتی ہے۔ مقامات میں تحریرات ملتے ہیں کہ اُس وقت
(۱۲۱۱ھ) تک خلفاء میں سے کون بعید حیات تھے اور کون دارالبعاد

بٹالہ کو کہیں "بٹالہ" اور کہیں "بٹالہ" کی شکل میں لکھا گیا ہے لیکن
اسی مکتوب میں کوٹلہ کی جگہ کو اسی صورت میں لکھا گیا کہ اب روج ہے یعنی کوٹلہ۔
بٹالہ مذکور کے بارے میں مکتوب ۱۵۶ میں صراحت ہے کہ متصل بہت کروہ قصبہ کلا نور
در پنجاب واقع است۔
۱۔ حضرت منظر کے خلیفہ شیخ غلام حسن نقاشی سہری کو بھی ان سے تعلق رہا ہے چنانچہ
مقامات منظری میں شیخ غلام حسن نقاشی کے بیان میں آتا ہے کہ "در بلدہ بٹالہ (کڑا)
بمقام پنجاب علم فقہ خواجہ انداز حضرت شیخ غلام قادر شاہ قادری طریقہ قادریہ گرفتہ (کڑا) ۹۹

کو تشریف لے جا چکے تھے۔ حضرت منظرؒ کے بعد کے زمانے کے بارے میں اس مجموعہ مکتوبات سے بھی کچھ معلومات ملتی ہیں۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے مکتوب (۱۷۷۱) بنام ملا نسیم میں اس نوع کی کئی اطلاعات ہیں کہ مولوی احمد اللہ اور محمد صبیحہ اللہ (پسران قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ) مدت ہوئی کہ رحلت کر چکے ہیں، محمد ذیل اللہ اور صفوة اللہ (پسر احمد اللہ مرحوم) حیات ہیں، اور اہلیہ حضرت منظرؒ بھی حیات ہیں جو چند سال سے پانی پت میں تھیں مگر اب چھ ماہ سے دہلی میں ہیں، اور مرزا شاہ علی کی وفات کو بھی عرصہ ہوا، انھوں نے دو پسر چھوڑے، ایک سیان مداری جو پانی پت میں ان کے (قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے) ساتویں دورے سیان نظامی چھوٹے بیٹے مع اپنی والدہ کے، عظیم آباد پٹنہ میں اپنے خالو کے پاس ہیں، اور بی بی امینہ دختر مرزا شاہ علی کا مدت ہوئی کہ نکاح کر دیا تھا، اور شاہ علی کے پسر خورد جو دوری بیوی سے بچے فوت ہو چکے اور ان کی والدہ بھی نہیں رہیں، یارانِ حلقہ میں سے سیان محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میاں عبدالباقی صاحب اور میاں محمد احسان صاحب بخیریت ہیں۔ میاں محمد احسان رام پور میں ہیں اور دیگر صاحبان دہلی میں، مولوی غلام علی مسند ارشاد پر تشریف فرما ہیں، ایک عالم ان سے مستفیع ہو رہا ہے، مولوی محمد صدیق مدت ہوئی کہ رحلت کر گئے..... اس مکتوب کے افراد مذکورہ میں سے احمد اللہ تو ۱۱۹۸ھ میں انتقال کر چکے تھے اور تقاضات نظری کی تحریر کے وقت بھی اسی مکتوب کے مندرجات کی سی کیفیت تھی کہ یارانِ حلقہ میں سے میاں محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میاں عبدالباقی اور میاں محمد احسان حیات تھے گویا یہ مکتوب ۱۲۱۱ھ کے لگ بھگ لکھا گیا ہوگا۔

مکتوب غلام حسن بنام ملا نسیم (۱۹۱۱ء) سے بھی سلسلے کے
 کئی حضرات کے حالات پر روشنی پڑتی ہے ملا نسیم کو اول وہ یاد
 دلاتے ہیں کہ سید نور محمد قدس سرہ کے مزار فایض الانوار کی محنت
 حضرت مظهرؒ کے فرمانے کے بموجب دونوں (غلام حسن اور ملا
 نسیم) نے مل کر کی تھی۔ پھر وہ یہ بھی یاد دلاتے ہیں کہ — مرزا صاحب
 کی سکونت اور حیات کے وقت ان کا مکان خلد بنیان ایک سو اور
 کچھ روپیوں پر ہندوؤں کے ہاتھ گروی تھا۔ جب حضرتؒ نے اس دار الفنا
 سے رحلت فرمائی تو ان کی اہلیہ کے تقاضے کے مطابق وہیں دفن
 کیا گیا یہ ارتحال کے بعد مریدوں اور خادموں کو ان مذکورہ ہندوؤں
 نے مزار کی حاضری اور زیارت سے روکا اور کہا کہ یہ مقام ہمارے ہاتھ
 گروی ہے، جب تک حساب صاف نہ ہوگا زیارت نہیں کرنے دیں
 گے۔ مخلصوں اور مریدوں کو پریشانی ہوئی تنگ آ گئے۔ آخر الامر یہ
 ماجرا مولوی نعیم اللہ ہیراچئی نے پورب میں سنا تو بقدر وسعت و
 امکان رقم جمع کر کے اس طرف کو روانہ ہو گئے۔ یہ ذرویش

اب حضرت مظهرؒ کے وصیت نامے مشمولہ ”عمولات مظریہ“ میں ہے:
 ”پیش ازین روزت چند منکرہ من ازمن درخواستہ بود کہ تدبیر امور
 اخروی خود را بر راتے او واگذارم و درین باب خطہ نوشتہ بدہم
 تا بعد من مخلصان بہ او مخالفت نہ نمایند و در ہر جا کہ خواہد مرا
 بخاک سپارد و من ہم ایں معنی را با وار زبان قبول کردہ بودم، اما در ان
 ایام ان مستورہ قطعہ زمینے در ملک خود نہ داشت، الحال یک منزل حویلی
 خرید کردہ است و من بجان ازان بقعہ بزارم۔ اگر خواہد کہ مرا در ان جا
 مدفون سازد، بر دوستان فقیر بحکم حق دوستی واجب است کہ ہرگز
 ننمایند، بعد ازین در ہر جا کہ میسر آید مرضی او مرضی دارند و بیرون
 ترکان دروازہ مناسب تر است۔“ (ص ۵۵ لم ۱) مگر اس مرتبہ تالیف کے
 کے باوجود ہر ادبی جو حضرتؒ نے چاہے تھے اسی بقول غلام حسن ان کی اہلیہ کے
 تقاضے کے مطابق وہیں دفن کیا گیا۔ حضرت مظهرؒ نے وصیت نامہ لکھ کر قاضی
 ثناء اللہ بانی پٹانہ کو دیا تھا اور وہ حضرتؒ کی شہادت کے وقت بانی پٹانہ میں
 انھوں نے اس وصیت نامے کو ۱۲۰۵ھ میں نعیم اللہ ہیراچئی کو عمولات مظریہ میں شامل کرنے
 کے لیے دیا۔

(علامہ حسن) اُن ایام میں رام پور میں تھا۔ ہماری ملاقات ہوئی۔ کچھ رقم اس درویش کے پاس تھی وہ مولوی صاحب کے حوالے کی۔ مولوی صاحب نے دہلی آکر اس مکان سعادت انجام کو ہندوؤں سے خلاص کرایا اور کچھ حجروں اور لکڑیوں میں سے کچھ فروخت کر کے مرقد منور کو مرتب کیا۔ اسی سفر کے موقع پر نعیم اللہ بہراچی نے معمولات منظریہ کو قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو پانی پت میں اور شاہ غلام علی وسید عبدالباقی و شاہ قطب الدین کو دہلی میں دکھا کر اطمینان کرنا چاہا تھا۔ معمولات میں ان حضرات کی رائیں بھی درج ہیں۔ گویا میر عبدالباقی اور شاہ قطب الدین ۱۲۰۵ھ تک حیات تھے۔ مقامات منظری کی تصنیف کے وقت میر عبدالباقی زندہ تھے اور شاہ قطب الدین رحلت کر چکے تھے۔ یعنی شاہ قطب الدین کا انتقال ۱۲۰۵ھ اور ۱۲۱۱ھ کے مابین ہوا ہوگا۔ بہر کیف، یہ ایک ضمنی ذکر تھا، اور اب پھر اسی مکتوب (۱۹۱) کی طرف آئیے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ — الحال بی بی (اہلیہ حضرت منظر) پانی پت میں اقامت رکھتی ہیں، چنانچہ مولوی ثناء اللہ دو روپیہ درم دیتے ہیں اور ایک روپیہ ملامراد دیتے ہیں۔ (مقامات منظری سے بھی ظاہر ہے کہ اُس وقت یعنی ۱۲۱۱ھ میں شیخ محمد مراد حیات تھے)۔ پیر علی فوت ہو چکے ہیں، سنا ہوگا اور دو بیٹے ان کے تھے، ایک مداری نام کہ وہ محض ناقابل اور دیوانہ ہے، دوسرا بیٹا اپنی والدہ کے ساتھ یہاں سے تلاشِ معاش میں پورب کی طرف چلا گیا ہے۔ میاں عبدالحفیظ و میاں بہادر فوت ہو چکے ہیں۔ حضرت منظر کے روضہ مقدس ہی میں تدفین ہوئی۔ محمد احسان رام پور کی طرف آگئے تھے، نواب فیض اللہ خاں نے مبلغ تین روپیہ دیئے تھے، پھر وہ پورب کی طرف چلے گئے۔ اور یہ درویش (علامہ حسن) قصبہ اروہہ میں سکونت رکھتا تھا۔ فرنگیوں نے یعنی ۱۲۰۵ھ میں معمولات منظریہ کے تالیف میں صاحب معمولات غمراہ کی ہے سوز ۱۲۰۵ھ میں تیرنزار مبارک کے لیے کیا گیا تھا۔

اور مرہٹوں کی زد و تاخت کے سبب سے قصہ مذکور خراب و تباہ ہو گیا۔ اس کے بعد اس درویش نے امر وہمہ سے نکل کر رام پور میں سکونت اختیار کر لی۔ غلام حسن نے رام پور میں طریقہ مجددیہ کی ترویج میں جو حصہ لیا، اس کا بھی اجمالاً ذکر کیا ہے یہ شاہ غلام علیؒ کے بارے میں لکھا ہے کہ کسی قدر مرد قابل و ہوشیار ہیں اور پھر ان کا در ماہانہ پندرہ روپیہ مقرر ہونے کی خبر ہے۔ غلام حسن نے یہ مکتوب پشاور سے لکھا ہے جب کہ وہ عارضی طور سے وطن آئے ہوئے تھے اور کوٹلہ رشید خان میں مقیم تھے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ خاصا معلومات افزا مکتوب لکھا ہے۔

اس مجموعے کے جملہ مکتوبات فارسی میں ہیں (بجز ایک کے جو عربی میں لکھا گیا ہے) اور لگ بھگ ۱۱۷۵ھ سے لے کر ۱۲۳۱ھ تک کے درمیانی

سالہ رام پور طریقہ مجددیہ کی ترویج و اشاعت کا کچھ اندازہ تذکرہ کاملان رام پور سے بھی ہوتا ہے جس میں متعدد افراد کے احوال ہیں ان کے مجددی ہونے کی مرآت ملتی ہے چنانچہ بلا ترتیب، محمد ابراہیم خان عرف قوش خان، مولانا دلی البنی و رشیدی خان شاہ ابو سعید، مولوی احسان حسین فاروقی مجددی، مولانا ارشد حسین فاروقی مجددی، شاہ احمد سعید مجددی اور ان کے بن خاں زادے جن میں محمد ظہر صاحب سابقہ مجددیہ بھی ہیں، حافظ احمد میر ولد شاہ محمد میر محبوب، غلام محمد امین، مولوی ارشد علی، تاجی دالم علی مریدی، مولوی ارشد علی مولانا امداد حسین، حافظ عنایت اللہ، شیخ احمد حسین، ملا اسماعیل اختر، مولوی آصف علی (از شنایہ قدرت نظر) حافظ اکرام الدین احمد شاہ امین الدین، شیخ امین الدین، مولوی جمال احمد مجددی، مولوی حبیب احمد امین رؤف احمد بخت، بیان احمد علی شاہ قشیری، مولوی حبیب الرحمن خان، باز خان بزرگ لوہے خان، اختر علاء الدین، ملا جان بزرگ، حبیب اختر، مولوی فیض احمد سرہندی، مولوی فیض الرحمن سواتی ولد ملا عرفان، ملا خواص، مولوی ریحان حسین، مولوی رشید الدینی مجددی، ملا رفیع امین مولوی حبیب الرحمن سواتی، مولوی سراج احمد مجددی، بیان سراج شاہ از سادات بزرگ، ملا سراج، حافظ عباس علی اردوہری، قشیری کے مرید مولانا محمد خان، ملا سیف الدین باجوڑی (ان کا ذکر تفصیل سے اور جگہ سے کہنے کا قصہ شاہ عبداللہ پانی پتی کے خاندان سے) اختر سید احمد، ملا عبدالرحمن ولد ملا سراج، مولانا فیضی القدر، شاہ ضیاء الدینی مجددی، مولانا ظہور الحسن مجددی، ملا حاجی باجوڑی، ملا عبدالرحمن، ملا عبدالرزاق، مولانا عبدالرشید مجددی، ملا کر، اختر بن زادہ محمد شاہ خان باجوڑی، مولانا علاء الدین مجددی، مولانا فدا احمد مجددی، شاہ محمد مرید، حافظ محمد عنایت اللہ خان بونری مجددی، سوات کے کئی حضرات کے نام آتے ہیں جو اعلیٰ ایسی سلسلے کے ہوں گے جہاں تسلیم کا بھی ذکر آتا ہے ان کے بارے میں وقائع عبدالقادر خانی کے حوالے سے لکھا ہے کہ رام پور میں سوات کے طلبہ کا مرجع تھے۔

عرصے میں لکھے گئے ہیں، زیادہ تر حضرت مظہرؒ کے حین حیات (تا ۱۱۹۵ھ) لکھے ہیں، اور کچھ ۱۱۹۵ھ سے ۱۲۳۱ھ کے درمیانی عرصے کے بھی ہیں جب کہ دہلی میں شاہ غلام علی (م ۱۲۴۰ھ) مسند ارشاد پر متمکن تھے ۱۱۷۵ء، ۱۱۷۶ء کا زمانہ نواب ارشاد خان کے اخیر دور حیات کی رعایت سے متعین کیا جاسکتا ہے اور ۱۲۳۱ھ حضرت فضل احمد مصویٰؒ کا سنہ وفات ہے جن کا ذکر مکتوب محب اللہ و عبد القدوس بنام ملا نسیم (ع ۱۸۴۱ء) میں ہے۔ پھر ملا نسیم کا سنہ وفات بھی ۱۲۳۱ھ ہی ہے۔

سلسلے کے مکتوبات میں بعض ہم نام افراد کا ذکر آتا ہے۔ محمد خان نام کے کئی اصحاب ہیں جن کا ذکر آیا ہے اور جن کا حضرت مظہرؒ سے تعلق ثابت ہے۔ اسی طرح غلام حسن نام کے دو حضرات ہیں، ایک غلام حسن جو غلام عسکری خان و محمد احسان احمدی کے بھائیوں میں سے ہیں۔ یہ مقامات مظہری میں ان کا ذکر ”شیخ غلام حسن“ کے نام سے ہے۔ یہ حضرت مظہرؒ کے خلفاء میں سے ہیں اور ۱۲۱۱ھ یعنی مقامات مظہری کے سنہ تصنیف سے قبل انتقال کر چکے تھے۔ دوسرے غلام حسن پشاور کے ہیں جن کے پیراز معلومات مکتوب کا ذکر پیشتر آچکا ہے اور جو امروزہ ورام پور میں رہتے ہیں۔ اسی طرح، غلام نبی بھی کم سے کم دو مختلف اشخاص کا نام تو ضرور ہے اور ممکن ہے کہ ہر حد کے اصحاب سلسلہ کے ذیل میں جن غلام نبی کا ذکر آتا ہے وہ ان دو میں سے نہ ہوں، اس نام کے تیسرے شخص ہوں۔ علی ہذا، محب اللہ (از متوسلین ملا نسیمؒ) اور محب اللہ خان (پسر دؤنڈے خان) کے ناموں میں بھی التباس کی گنجائش ہے۔ عبدالرزاق نام کے بظاہر وہ افراد معلوم ہوتے ہیں۔ ایک مولوی

عبدالرزاق (پہلی جہیت) جن کے نام حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب کلمات طیباً
 میں ہے (مکتوب ۱۵) ”دو برس وہ بزرگ جو سرحد سے تعلق رکھتے ہیں
 اور انہیں کہیں مولوی عبدالرزاق اور کہیں ملا عبدالرزاق لکھا گیا ہے
 مگر شاید وہ ایک ہی صاحب ہیں۔ حضرت منظرؒ نے مولوی عبدالرزاق
 (مقیم پہلی جہیت) کے سپرد ایک ایسے طالب کو کیا تھا جو نصف دائرہ
 امکان پورا کر چکے تھے یعنی مولوی عبدالرزاق کو اجازت ارشاد حاصل
 تھی اور مقامات منظری میں جن ملا عبدالرزاق کا ذکر ہے وہ بھی اجازت
 تعلیم طریقہ یافتہ تھے اور خلفاء میں سے تھے۔ ان کے بارے میں شاہ
 غلام علیؒ نے یہ بھی لکھا ہے کہ ”در علم فقہ و اصول مہارت تام دارد“
 ناموں کی اس مشابہت سے عام قارئین کو کہیں کہیں دشواری
 پیش آسکتی ہے مگر جن کی نظر سے مقامات منظری اور اس سلسلے کی
 دوسری کتابیں گزری ہیں غالباً انہیں زیادہ دقت پیش نہ آئے گی۔
 بہر کیف، ان کتابوں کی کم یا بی اور ان سے عموماً لا علی کے پیش نظر
 اس نوع کی توضیحات و تشریحات و مباحثی نوٹوں میں (جو مکتوبات سے
 قبل درج ہیں) اور حواشی میں کردی گئی ہیں۔

آخر: عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صدیقی صاحب کا شکریہ ادا
 کرنا بے حد ضرور ہے جنہوں نے اس مجموعے کی ترتیب و تہذیب میں مری
 پوری اعانت فرمائی۔ اللہ پاک اُن کو فائز المرام رکھے۔ آمین۔

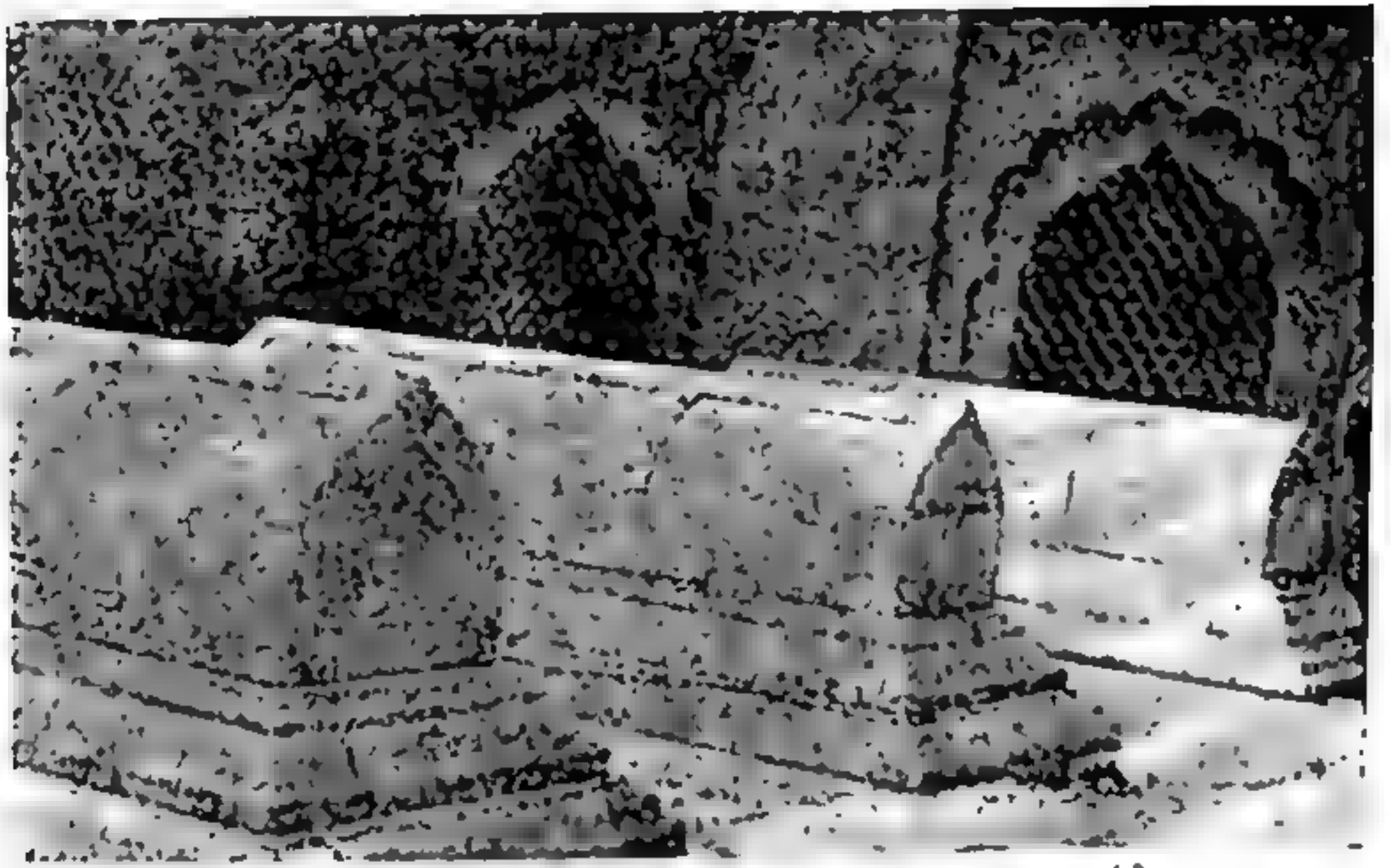
فقط والسلام

احقر۔ غلام مصطفیٰ خاں

اشتراک

مکتوبات ۱۸۵ء تا ۱۸۶ء جو باب نمبر ۱۱ میں شامل ہیں، غالباً حضرت منظرؒ

کے نام ہیں۔ اور ممکن ہے کہ مکتوب ۱۸۵ کے لکھنے والے میر محمدی، میر محمدی
 بیدار ہوں جو بیان (شاگرد حضرت منظر) کی طرح مولانا محمد امجد الدین دہلوی سے بیعت
 تھے اور دہلی والے تھے مگر اکبر آباد چلے گئے تھے۔ مکتوب ۱۸۶ میں "رسالہ
 فضل ذکر خفی" ملاحظہ فرما کر خط لکھنے پر مکتوب الیہ کے لیے کلمات تشکر ہیں
 اور رسالے کے سبب تالیف کی طرف بھی اشارہ ہے جس سے اس
 مکتوب کا مکتوب ۹۵ (مجموعہ ہذا) سے ربط ظاہر ہے۔ مکتوب ۹۵
 میں، جو حضرت منظر کے نام ہے، رسالہ در فضل ذکر خفی کا وہی سبب تالیف
 بیان کرنے کے بعد جسے ہم مکتوب ۱۸۶ میں پاتے ہیں، یہ کہا گیا ہے کہ "جز اقل
 بجناب عالی ارسال داشتہ" ملاحظہ نموده و اصلاح نموده عنایت فرمایید۔
 اور غالباً حضرت منظر کی طرف سے جوابی مکتوب ملنے کے بعد، انہی
 صاحب نے حضرت کے نام وہ مکتوب لکھا ہے جو اس مجموعے کا مکتوب ۱۸۶
 ہے۔ وہ اس میں لکھتے ہیں کہ "سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن
 رسالہ فضل ذکر خفی کہ رقوم قلم فیض رفیع گردیدہ بود" پر تو درود فرمود۔
 کلمات طیبات میں حضرت منظر کا مکتوب ۱۸۶ ذکر چہر اور ذکر خفی میں سے
 ایک کو دوسرے پر فضیلت دینے کے مسئلے سے متعلق ہے۔ اور حقیقت
 یہ ہے کہ بہت خوب ہے۔ آخر میں میر فقرہ بھی ہے کہ "دخیر الکلام ماقول دل"
 جو رسالے پر قبوے کا سا انداز لیے ہوئے ہے نیز آغاز و اختتام کی عبارت
 کی شان بھی کچھ ایسی ہے کہ رسالہ مذکورہ سے حضرت منظر کے اس مکتوب
 کا تعلق ہو سکتا ہے۔ مگر کلمات طیبات کے اس مکتوب ۱۸۶ کا مکتوب الیہ
 بھی نامعلوم ہے اور مکتوبات ۹۵، ۱۸۶ کے مکتوب نگار کی یقین کے
 سلسلے میں اس سے بھی کوئی مدد نہیں ملتی۔ یہ عقدہ رسالہ مذکورہ کے
 دستیاب ہونے یا اس سے متعلق مزید معلومات ہر دست ہونے پر ہی حل ہو سکتا ہے۔

حضرت منظر شاہ غلام علیؒ اور شاہ ابوسعیدؒ کے مزارات مبارک۔

(۱)

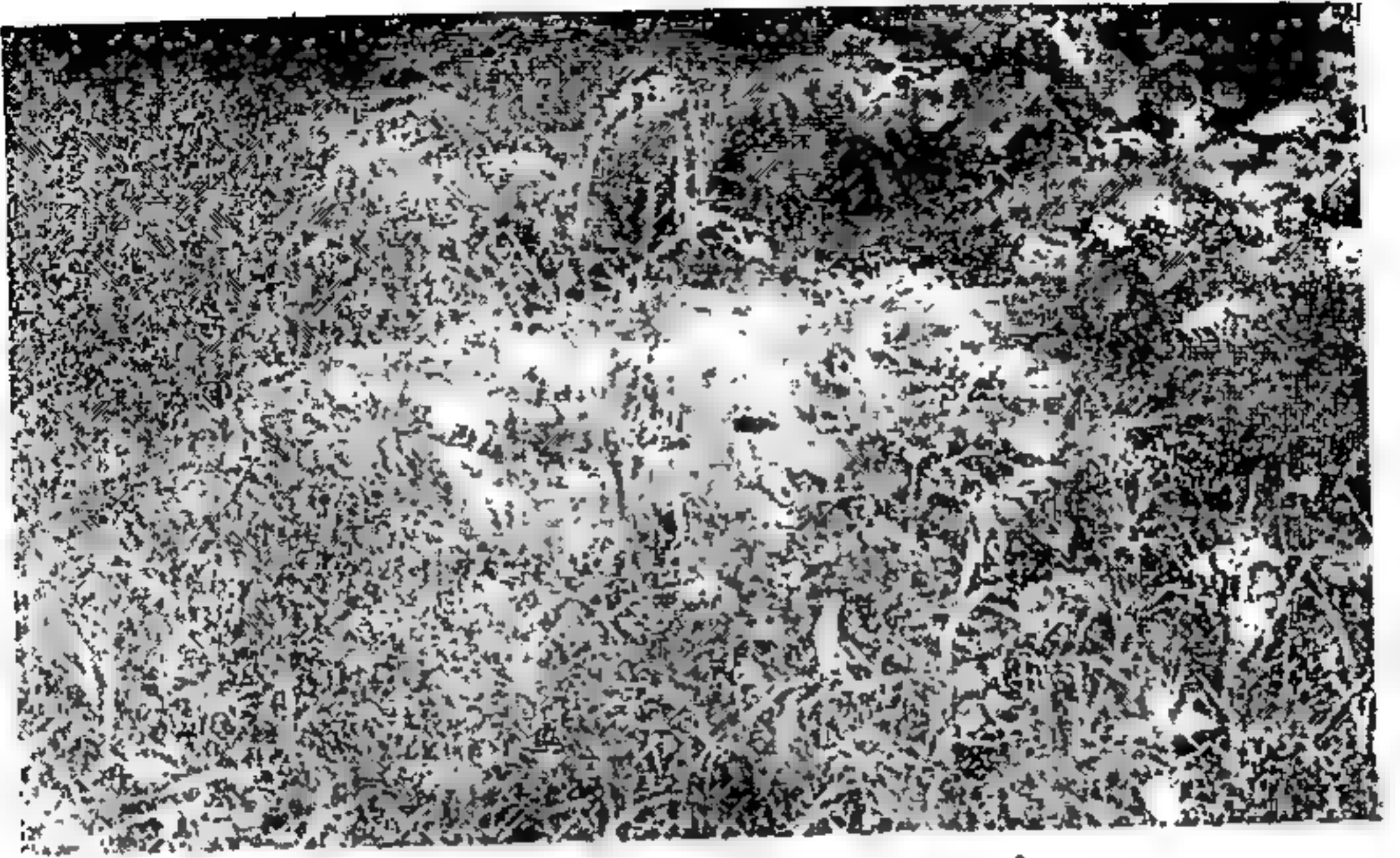
بابِ منظر

مشتعل

- ۱۔ مکتوبات حضرت منظر
- ۲۔ مکتوبات پام حضرت منظر
- ۳۔ مکتوبات عتوسین حضرت منظر، فیما بینہم

۱۔ مکتوبات حضرت مظهرؒ

- بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- بنام اخوند ملا محمد نسیم (ساتھ عدد) نمبر شمارہ ۱ تا ۵
- بنام میر عبد الباقی (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- بنام "شیخ صاحب" () نمبر شمارہ ۱

مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

پانی پت میں مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے دروازے اور دیوار کا بیرونی منظر۔

مکتوب حضرت منظرؒ بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

۱

بعد حمد و صلوٰۃ از فقیر جان جانان برادر با کمال تفصیلت پناہ مولیٰ
 ثناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند کہ تا امروز کہ ہم ذی قعدہ است فقیر مع
 علائق در پانی پت بعایت است۔ فردا پس فردا قصد دہلی دارد۔ و
 متعلقان را درین جانی گذارد۔ بعد یک دو ماہ مراجعت بہ پانی پت
 می کند، انشاء اللہ تعالیٰ۔

باعث تحریر آنست کہ محمد نسیم نام جوانی در ہیلہ بسیار مرد
 است و طالب مستعد، اخذ طریقہ کردہ ازادہ بدخانہ نمودہ، در خدمت
 شہا حاکم خواہد شد۔ توجہ کردن ضرور است و در خدمت مولوی نور اللہ
 صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ عنہماوشی کنند کہ سبق بتوجہ برداردہ باشند، است
 بر فقیر است۔ و معلوم شد کہ خطوط افضل خان مفید نیفتاد۔ خوب خدا
 کار ساز است۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

بہاں حضرت منظرؒ نے قاضی صاحب کا نام "س" ہی سے لکھا ہے۔ اصل مکتوب راقم الحروف نے
 دیکھا ہے۔

مکتوبات حضرت منظر بنام اخوند محمد نسیم

[حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۰ھ) نے ۱۲۱۱ھ میں مقامات منظر یہ لکھی تو اس میں اخوند ملا محمد نسیم علیہ الرحمۃ کے حالات اس طرح قلم بند کیے ہیں :

”ملا نسیم از اجلۃ خلفائے ایشان، سلوک باطنی در طریق احمدیہ بتوجہات علیہ آنحضرت قریباً با انجام رسانیدہ، خلافت کتب مقامات تا بہ کالات تربیت کردہ بطریق طفرہ تا انجا کہ خدا خواست رسیدہ، حالات پیک دارد۔ در ہر سال از وطن بخدمت مبارک آمدہ انوار طریقہ حاصل فی نمود و اخلاص و محبت و متابعت حضرت ایشان راسخ است۔ پیچ کار بہ اجازت آنحضرت نمی کرد۔ یک باری خواست کہ تھے نمایند، گلے خود بند نمودہ بخدمت مبارک رسید کہ اگر اذن شود استغاثہ بکنم۔ لہذا یکمال متابعت آنحضرت از معتبران بارگاہ الہی گشت بلافاصلہ بخدمت او رجوع آوردند و بہ بین قوم او جمعیت و حضور و سیر زمانی قلعہ شنیہ ام کہ یک بار بر ششمنہ قوم بخدمت تمام نمودہ بود تاب نہ آوردہ۔ تا دیر اضطراب و بلہ تابی می نمود۔ آخر بہمان حال بہ رحمت حق پیوست۔ ذات کثیر البرکات او بسیار غنیت است۔ بہ درس علم و تعلیم طریقہ اوقات خروش می گذارد۔“

ملا نسیم کے نام حضرت منظر رحمۃ اللہ علیہ کا پہلا مکتوب یعنی اسی بحرے کا مکتوب (۲) ۱۷ رجب کا لکھا ہوا ہے جو محمد بشیر خان کے ہاتھ بھیجا گیا تھا۔ اس میں شریعت کے لیے ترغیب و تحریص دلائے علاوہ یہ بھی ہے کہ جب سے تم میرے پاس سے گئے ہو۔

صرف دو خطے ہیں، ایک پانی پیتا ہے اور دوسرا جموں سے۔
 پانی پیت کا ذکر کرتے ہی خیال ہوتا ہے کہ مکتوب الیہ (ملا صاحب)
 ضرور وہاں گئے ہوں گے اور حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی سے
 شرف نیاز حاصل کیا ہوگا۔ اوج کے بھوسے میں حضرت منظر کا
 ایک مکتوب حضرت قاضی صاحب کے نام ایسا ملتا ہے جس میں
 ملا محمد نسیم کے لیے سفارش ہے کہ وہ آپ کے پاس حاضر ہو رہے
 ہیں آپ انہیں توجہ دیں (مکتوب علیہ عموماً ہذا)۔ یہ مکتوب
 حضرت منظر نے پانی پت سے بھیجا تھا، جب کہ قاضی صاحب
 پٹنہ میں ہوں گے جو ضلع منظر نگر لڑی کی جنوب مغربی تحصیل
 تھی۔ اسی مکتوب میں ایرالامراد بنیب الدولہ (المتوفی ۱۰۸۳ھ
 ۱۱۸۵ء مطابق ۳۱ اکتوبر ۱۷۷۷ء) کے بھائی نواب افضل خان
 کے خطوط کا ذکر ہے کہ ان کے متعلق یہ معلوم ہوا کہ وہ (قاضی
 صاحب کے لیے) مفید ثابت نہ ہو سکے۔

ملا صاحب کے نام ایک مکتوب تو ہے از رجب کا ہے جس کا
 ذکر اوپر آچکا ہے اور دوسرا آفر رجب کا ہے جو دہلی سے بھیجا
 گیا تھا۔ اس مکتوب میں میاں محمد میر جہو اور نواب ارشاد خان
 وغیرہ کا سلام بھی لکھا ہے (ان ناموں سے مکتوبات کے زمانے
 کی تعیین میں مدد مل سکے گی)۔ تیسرا مکتوب اوائل رجب کا ہے
 اور چوتھے مکتوب میں جو ۱۰ کی ذی قعدہ کا ہے (دوسرے مکتوب
 کی طرح) ذکر ہے کہ اگر تمھاری والدہ صاحبہ اجازت دے دیں
 تو یہاں اگر سلوک کے بقیہ مقامات بھی طے کر لو۔ پانچویں خط
 میں بنیب خان (بنیب الدولہ) کے لشکر کا ذکر ہے جو کھارک
 کے قلع قمع کے لیے آیا تھا اور ملا رحماد کا ذکر بھی ہے جو ملاقات

کے لیے آئے تھے یہ اسی مکتوب میں مکتوب الیہ کی والدہ کے انتقال پر اظہارِ غم ہے۔ چھٹے مکتوب میں بھی مکتوب الیہ کی والدہ کی تعزیت ہے اور ملا رحم داد کی ملاقات کا ذکر بھی ہے۔ پھر ساتویں مکتوب میں ملا رحم داد کو سلام لکھا ہے کہ وہ دو تین مرتبہ حج سے ملاقات کے لیے آئے تھے اس لیے ان کا حج بجز حق ہے۔ یہ ساتواں مکتوب پانی پت سے لکھا گیا تھا اس میں ہے کہ میرے متعلقین دہلی سے یہاں آئے ہوئے ہیں اور صلح کا وعدہ کر رہا ہے۔ چنانچہ میرا قصد دہلی جانے کا ہے اور دو ماہ کے بعد یا تو انہیں دہلی بلوا لوں گا یا خود ہی پانی پت آجاؤں گا۔ اس مکتوب میں یہ بھی ہے کہ بغیر حجب سے ملے ہوئے تم وطن کو نہ جانا۔ اس سے ظاہر ہے کہ اس وقت مکتوب الیہ اپنے وطن اوچ میں ہیں بلکہ کسی اور جگہ ہوں گے (غائباً فوج میں) جہاں ملا رحم داد بھی ہوں گے۔ مکتوبات ۶۷ سے ۸۷ تک ہی سلسلے کے معلوم ہوتے ہیں اور مکتوب ۷۱ میں یہ بھی ہے کہ مکتوب الیہ کے جانے کو پورے دو سال گزر چکے ہیں۔ میرا خیال ہے کہ کم و بیش اتنی ہی مدت میں یہ تمام مکتوبات لکھے گئے ہوں گے۔

۱۰ فارسی مکتوبات (مطبوعہ ممبئی) میں ہر جگہ "رحیم داد" نام آتا ہے۔ لیکن وہ رحم داد ہو گا کیوں کہ حضرت منظر کے مکتوب میں جس کا عکس شائع کیا جا رہا ہے حضرت منظرؒ نے صاف طور پر "رحم داد" لکھا ہے۔

۱۱ ملا نسیمؒ کے نام حضرت منظر کے مکتوبات میں ساتواں مکتوب مگر مجموعہ ہذا کے لحاظ سے مکتوب ۷۱ ہے۔

مکتوب ۳ میں محمد منیر جیو اور نواب ارشاد خاں ویرہ کا سلام ہے یعنی اس مکتوب کی تحریر کے وقت یہ لوگ زندہ تھے۔ محترم خلیق انجم والے (اردو) مکتوبات کے صفحہ ۱۲۲ میں جو مکتوب ہے اس میں محمد منیر جیو کے انتقال کی تاریخ ۱۹ (ذی الحجہ) درج ہے۔ اور اسی مکتوب میں یہ بھی ذکر ہے کہ "فیروز ایک دفعہ شاہ ولی اللہ کی عیادت کو گیا تھا۔ ان کی صحبت کے لیے خدا سے توفیق طلب کی اور دعائیں مصروف ہوا۔" حضرت شاہ ولی اللہ کا انتقال ۲۹ محرم ۱۱۷۶ھ کو ہوا تھا، اس لیے ظاہر ہے کہ یہ مکتوب ان کے انتقال سے پہلے کا ہے جب کہ میان محمد منیر جیو انتقال کر چکے تھے اور بین یمن مکن ہے کہ وہ ۱۱۷۵ھ ہوگا۔ اسی مکتوب میں نواب ارشاد خاں کے صاحبزادے غفر علی خاں کا ذکر ہے کہ "حقیقت یہ ہے کہ اس کے ماں باپ کی جگہ اور اس کی خبر گیری کے لیے سب کچھ میں ہوں۔" ان الفاظ سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس وقت تک نواب ارشاد خاں بھی فوت ہو چکے تھے۔ پھر اردو مکتوبات کے صفحہ ۱۲۵ میں جو مکتوب ہم جمادی الآخر کا ہے، اس میں نواب ارشاد خاں کے انتقال کی تاریخ ۱۳ ربیع الآخر دی گئی ہے اور قاری مکتوبات (برقیہ محترم عبدالرزاق قریشی) کے صفحہ ۶۶ میں جو مکتوب ۱۴ جمادی الاولیٰ چہار شنبہ کا لکھا ہوا ہے، اس میں بھی نواب ارشاد خاں کے انتقال پر اظہار غم ہے اور آگے چل کر

را که از یاران حلقه ست و هنوز از دایره امکان بر نیامده، توبه
میداده باشند و برادر خود سلام رسانند و از اندرون دعا و
از یاران حلقه سلامها برسد.

۳

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جابان، فرزند عزیز از
جان افروز زاده محمد نسیم او صلی الله الکریم الی مقام عظیم، مطالعه نمایند که
فقیر در محرومیت شاهجهان آباد مع یاران حلقه و مردم محل تا آخر شهر حب
بعافیت است۔ الحمد لله علی نواله و الصلوة علی رسول محمد و صحبه و
آله۔ و اشتیاق دیدن آن فرزند بسیار است و اخوان طریقه بهم
یادی کنند۔ اگر از کتخدای خواهران فارغ شده باشند و والده
شمار ذمت بدین قصد این طرف بکنند و بعض مقامات عالی
که بشارت آنها نیافته اند، بگیرند۔ و اگر در مراجعت توقف
باشد، باید که در تعلیم ذکر طریقه در رخ و تغافل به نمایند۔ مردم
را مشغول سازند که این طاعت سعادت است الی الخیر۔ و هیچ عمل
بهترین نیست که دل مرده را بذكر الهی زنده سازند و به شغل علم
ظاهر نیز مقید باشند و از مردم محل و از میان پیر علی و از یاران
حلقه نام بنام سلام خوانند، از میان محمد میر جیو و میان محمد مراد
جیو و نواب ارشاد خان و برادران و اولادشان سلام برسد۔

۴

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جابان، فضائل پناه، کلمات

دستگاه، اخوندزاده ملّا محمد نسیم جیو معلوم نمایند که تا او افرماه شعبان
فقریح توایح در محروم دہلی بعافیت است۔ باعث تحریر آنست
کہ سید علی شاہ از فقر ذکر طریقہ عالیہ گرفتہ روزے چند در حلقہ
نشستند۔ بنا بر ضرورتی قصد وطن کردہ اند۔ خدا برساند۔
بعد رسیدن آنجا اگر از شما التماس توجہ بکنند در یح نہ نمایند کہ خدمت
سادات سعادت است، و مقید بہ اتباع سنت و تعلیم طریقہ
باشند و بموسلان خود سلام برسانند۔ و از یاران حلقہ سلام
و از اندرون دعا خوانند۔

لطیفہ قلب این سید از قالب بر نیامدہ است۔

۵

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند عزیزتر از جان ملّا
نسیم سلمہ الرحمان مطالعہ نمایند کہ فقیر تا اوائل ماہ ذی قعدہ در بلدہ
دہلی بعافیت است و از مدتی احوال آن برخوردار معلوم نیست۔
خاطر متعلق است۔ باید کہ احوال خودی نوشتہ باشند، و اگر والدہ
رخصت دید بیایند و درین آخر عمر فقیر را بہ بیند و کسب مقامات
باقی بکنند و اشتیاق در تحریر نمی آید و السلام علیکم از اندرون دعا
و از میان پیر علی سلام و از یاران طریقہ چہ ہندوستانی و چہ روہیلہ سلام
خوانند۔

و یاران سنہیل و امر و بہ و یسوی و آنولہ بخیر اند و مشتاق
اند و سلام می رسانند۔

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر حیا جانان فرزند پر خوردار
 ملا محمد نسیم جیو البقاہ الرحمن مطالعہ فرمایند کہ فقیر تا روز تحریر کہ ہندم
 سوال است در محروسہ شاہجہاں آباد مع علائق و توابع بعاقبت است
 و یاران حلقہ جاہجا و بشہر بہ شہر خیزانند و مشتاق شاہ ہستند و انتظار
 شاہ کشند۔ اگر از کار خیر خواہان خود فارغ شدہ باشید بیائید
 و درین آخر عمر ما را بہ بینید۔ منعت پیری بر ما بسیار غلبہ کردہ است
 اما ہنوز ہر روز پنجاہ کس را کم و زیادہ توجہی دسیم و دو سال کامل
 گذشتہ کہ شمارفتہ اید درین مدت یک خط شاہ رسیدہ است و درین
 ایام کہ برائے تہنیت گفتار سکہ بہ شکر نجیب خان قریب دہلی رسیدہ،
 ملا رحم داد برائے ملاقات فقیر آمدہ بود، خبر قریت شاہ رسانید و
 گفت کہ اکرم از وطن آمدہ و خط بنام فقیر آورد۔ ظاہراً ان خط کم شد
 بفقیر نہ رسید۔ افسوس بعثت کہ والدہ شاہ وفات یافت۔ خدا
 او را بیامرزاد۔ و کار خیر ہمہ دو ہمیشہ شاہ در پیش است۔ بعد قول
 ازاں قصد شاہجہاں آباد دارید۔ خدا تعالیٰ پیارد۔ و مردم خانہ ما
 بسیار شاہ را یاد می کنند و دعا گفتہ اند و میان پیر علی سلامی رساند
 و یک نکاح دیگر کردہ اند۔ از منکوحہ اول دو پس (وازن) منکوحہ
 دوم یک دختر متولد شدہ و صاحبان سنبھل ہمہ سلام گفتہ اند و ہمہ
 مشتاق اند و بہ تقریب رمضان یاران قدیم اکثر در حلقہ مجتمع
 اند، ہمہ سلامی رسانند۔ حامل رقیمہ نجابت روہیلہ از یاران طریقہ
 است۔ اگر طلب کند او را توجہی دادہ باشند۔ والسلام۔

لہ فاری مکتوبات مطبوعہ بمبئی میں سے مکتوب نمبر ۱۶ ملکی نجیب خان ان کے بھائی
 افضل خان اور ملا رحم داد خان کا ذکر ایک ہی جگہ ملتا ہے۔
 لہ فاری مکتوبات مطبوعہ بمبئی کے نمبر ۲۶ میں بھی پیر علی کی دوری بیوی اور دختر
 کا ذکر ہے۔

علوم نیست درین مدت چه قدر مردم را داخل طریقه کرده
اید و از کتابهاے تحصیل چند نسخه خوانده اید۔ احوال خود را مفصل
بنویسید۔

۷

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند بر خوردار ملا محمد نسیم
جیو مطالعہ نمایند کہ فقیر تا روز تحریر کہ غره ذی قعد است، در بلدہ دہلی
مع توابع بعافیت است و مدتی است از احوال شما خبر نداریم۔
درین ایام ملا رحم داد جیو برات ملاقات آمدہ بودند ای گفتند
کہ شخصہ از وطن آمدہ و خط ملا محمد نسیم بنام فقیر آوردہ "اما آن
خط بفقیر نہ رسید۔ ظاہرا گم شد و زبانی آن شخص معلوم شد کہ
والدہ شما رحلت نمود۔ خدا مغفرت کند و از کار خیر خواہران فایز
شدہ قصد ملاقات فقیر و اید۔ خدا راست آرد کہ فقیر و یاران طریقه
بہم مشتاق اند و درین روز با خیابت نام جوانی روہیلہ از یاران طلوع
رخصت وطن گرفتہ، رفته است۔ بدست او ہم خط نوشتہ و سادہ
ہم۔ خدا برساند۔ از مردم اندرون دعا و از میان پیر علی و یاران
ملقہ سلاما خواہند۔ میان پیر علی نکاح دیگر کردہ است۔ از منکوحہ
دو پسر دارد و از منکوحہ دویم یک دختر پیدا شدہ و مردم اندرون
یشہ بیماری داشتند و فقیر ہر سال یک بار بہ بلدہ سنبھلی رود۔
ان آنجا شمارا بسیار یاد می کنند۔ و منصف پیری و امرا حق معذور
فقیر طلبہ کردہ است و عمر از ہفتاد تجاوز نمودہ۔ دعا کنید کہ خانہ
رہود۔ والسلام۔

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند ملا محمد نسیم سلمہ اللہ الکریم معلوم نمایند کہ فقیر تا اوائل ماه شوال در عروسہ پانی پت یعافیت است و متعلقان فقیر از دہلی درین جا آمدہ اند و عہد موافقت بستہ اند و فقیر برضائے ایشان قصد دہلی کردہ است۔ بعد دو ماہ یا ایشان را بہ دہلی خواہم طلبید یا خود مراجعت بہ پانی پت خواہم کرد و از دعا خیر دوستان غافل نیستم، خاطر جمع دارندہ بر عساکر شریعت و شغل طریقت بہ استقامت باشند و بے ملاقات فقیر بہ وطن نہ روند و خط شمار برسید و مطالب معلوم گردید، ہر جا باشند با خدا باشند۔ از اندر دعا خوانند۔ از برادران دہلی و یاران حلقہ سلام برسند۔ بہ ملا رحم داد خان جیو سلام برسانند۔ دو سہ بار ملاقات با ما کردہ اند، حق دارند و ما خود با ایشان کاری نداریم۔

مکتوب حضرت منظر بنام میر عبدالمادی

۹

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان میر عبدالمادی صاحب مطالب نمایند کہ خط رسید و مقدمات رقومہ بوضوح انجامید۔ سبب تاخیر در جواب آن بود کہ نواب سید قاسم خان را ہنگامہ ہائیش آمد چون بر عایت خاطر مرداران این حدود قسغ عزیمت سفر نمودہ و نگاہداشت سیاہ مطلقاً موقوف داشتہ در مکان مہرود خود آمدہ نشستند۔ و آدم پواحق قاعدہ

کہ آخر پر ماہ برای خبر گیری خانہ روانہ دہلی می شود ، فردا روانہ خواہد شد ، اتفاقاً تحریر افتاد۔

صاحب من فقیر خدمت بندگان خدا خصوصاً سادات و آشنا سعادت ی داند ، و این معنی مخفی نیست ، اما با تقدیر چارہ نہ فقیر خود یرین امور قادر است۔ مگر بہ حرکت زبانی فقیر جازم۔ اما گوئی آشنایان ہندوستانی از امراء و سلاطین رفتند۔ این سرداران کہ در وہم آمدہ اند آشنا نیستند و اگر آشنا بشوند ہیئت ندارند و نواب قاسم خان ہیئتہ دارد لیکن آشنائی فقیر با او زیادہ بر یک دو ملاقات نیست۔ معہذا اورا با من در دین رجوعی نہ کہ اوشیعی است و من سنی پس اعتقاد خود معلوم و در مقدمات دنیا ظاہر است کہ من بچہ کار اوی آیم پس چہ احتمال است کہ از برای خاطر فقیر دین افلاس و فلاکت رعایت ضد ہا مردم خواہد کرد۔ مرا برا و کدام حق است کہ برا اعتماد آن اورا تکلیف کنم و اینکه با وجود شہرت افلاس مبلغ ہا برای نگاہداشت سپاہ بر آورده۔ انصاف می باید کہ برای مصلحت وقت ہر کسے در کار خود می و تلاش از ہر جا کہ می تواند چیزے بہم میرساند۔ برای خدا رعایت کردن در مذہب دنیا داران اینقدر ضرور نیست کہ خواہ و نا خواہ زری از جای بدست آورده باید داد۔ و فقیر از استطاعت و افلاس آن مرد چہ خبر دارد۔ مرا با او اختلاطے نیست۔ یکچند بار خطوط مشتمل بر دوستی بمن نوشته است و بس۔ حساب خانہ خود بفقیر ندادہ است۔ بے سامانی او مشہور است کہ سرمایہ او بعبارت رفتہ۔ ہمہ کس می دانند۔ من ہم اورا مفلس می دانم و ربط قوی در میان نیست کہ با وجود مفلسی تکلیف باید کرد۔ و اورا چہ ضرور است کہ گفتہ مرا البتہ قبول نماید۔ اندکے شعور در کار است صاحبانرا خدا شعوری بدہد و فقیر با وجود قدرت نجل نیست خدای داند۔

صاحبان گمان دارند که تغافل می کنم لغت برکس که چنین کدو تغافل نماید -

یا فقیر سبب آشنائی نواب مذکور منشی مشتاق برائے بود
آمد بریم زده به بریلی رفت - حالا رسم تحریریم نموده - اگر رفتن فقر
تا التوله اتفاق می افتد و آن بزرگ یعنی نواب قاسم خان برائے دیدن
فقر از استرچه می آید قریب شهادت می آید و هر قدر زبان
یاری خواهد داد، خواهیم گفت - اگر تقدیر مساعدت نمود و آن بزرگ
اقبال کرد به شامی نویسم، احتمال دارد که نقش مراد بنشیند و توفیق
مبلغی از او گرفتن متصور است، زیاده زیاده است -

به فصیح الله خان بیو و شیخ مراد الدین بیو سلام برسانید -
حقیقت نگارداشت او این است که سرداران روپیه اجازه
فرایم آوردن سپاه، آن بزرگ را داده بودند - چون مرد خوش بهمت
است و غلوفه بیش قرار دستخطی کند و سرداران این حدود بسیار کم
می دهند، جماعه داران همه نوکری با گذاشته رفیق او شدند - سرداران
ازین معنی در اندیشه فرو رفته آن بزرگ را از نگارداشت مانع آمدند -
ناچار با بریلی رفته بازگشت و در محل سابق آمد و نشست -
مشکل دیگر است که اگر نواب قاسم خان برائے مصلحت سپارش اخلاط
بلکم و خلاف وضع خود که بادیاداران آمیزش نمی نمایم، گوارا کنم، افغانه
مرا بدنام به رفض و تشیع می کنند و دشمن می شوند - کار را به لطافت باید
گرفت اگر مقدار است می شود - و فقر مخلص احباب است، شالی یا - شاکر -

مکتوب حضرت منظر بنام شیخ صاحب

۱۰

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، برادر گرامی قدر عزیز از
 جان، شیخ صاحب مطالعہ نمایند کہ تا امروز کہ ہفتم جمادی الاولیٰ است
 فقیر در بلدہ سنبھل مع دوستان اینجا بعاقبت است و ثواب ارشاد
 خان صاحب برائے رفاقت محب اللہ خان صاحب پسر دوند خان
 رفتہ اند کہ ہمراہ نیز با زیارت حضرت شاہ مدار قدس سرہ رفتہ است
 و برائے خدمت کسے نیست۔ محمد مراد رفتہ و محمد انور آمدہ بود۔ او
 ہم رفت و روہیلہ ہا شعور ندارند۔ سخت تنہائی است۔ برائے پرداخت
 اہل طریقہ درین ماہ خود ہستم۔ تا آخر ماہ ثواب مذکور ہم خواہند آمد،
 و آدم فقیر تا سلخ این ماہ موافق قاعدہ برائے خریداری خانہ
 خواہد رسید۔ در ماہ آئندہ بعد مراجعت قاصد این طرف، قصد
 دہلی خواہم نمود۔ و اگر مانع پیش آمد، او آخر ماہ آئندہ می رسم۔
 چون ریج سفر کشیدہ ام و پرداخت بواطن طالبان منظور است،
 چند روز یا مزہ یا بجہ مزہ باید بود و امروز کمار دیگر بہ مع خطوط
 رسیدند و پیامی صاحبزادی امانت نگاہداشتہ ایم۔ معلوم شد کہ
 ایشان ارادہ این طرف کردہ بودند، مانع پیش آمد کہ نیامدند۔
 زبانی کمار این بہت داخل خط نبود۔ ظاہراً خط در حالت تشویش نوشتہ
 اند کہ جواب اکثر مطالب نداشت۔ چنانچہ احوال پیر علی و مرزادہ کہ خیرا اورا
 ازان خانہ برآرد کہ پدرش منتظر است، بیج معلوم نہ شد و بعض امور تفصیل
 مے از اصحاب حضرت منظر، کہ محمد انور برادر زادہ میر محمد حسین

می خواست مجمل مرقوم بود بهر حال بعد انتظار دوازده روز خاطر جمع نه شد
 و از صحت مزاج و همواری مردم محل ممنون شدیم، انشاء الله تعالی
 عوض این آدمیت آد میتهایم نمود. شکر بجا آوردیم. امروز آدم
 سرکار ثواب روانه می شد. حرفی چند تحریر شد. متعاقب جواب خطوط
 خواهد رسید.

عزیزان سنهیل به میان غلام مصطفی صاحب منع رفقا سلام
 رسانند. و در خدمت قاضی صاحب خصوصاً برادر ایشان سلام و شکیا
 بدوستان مسلمان و هندو و غیره همه عبدالمادی صاحب سلام برسد.
 جواب خط ایشان بعد چند روز خواهد رسید که مطلبی دارد، یا ایشان
 بگویند. حساب معلوم شد. دیگر معلوم یاد که مولوی شاد الله صاحب
 از پانی پت نوشته اند که سه چهارم بیکه زمین خوب در معرض بیع است، اگر
 منظور باشد مبلغ باید فرستاد و برای طواری چاه پنجاه روپیه طلبیده
 اند که زراعت ربیع بچاه خواهد شد. این معنی را مردم محل ظاهر نمود
 جواب گرفته به میرکارم متصدی عنایت خان جیو که در حویلی برون ترکان
 دروازه می باشد، خط از طرف اندرون نوشته بدهند که به پانی پت بزنند
 و اگر اندرون مبلغ خواهد بکسب پنج روپیه در ماه پیشگی که شصت
 روپیه در وجه تمام سال می شود ایشان یکجا بگیرند، از هر در ماه پنج روپیه
 وضع می کنیم و یا نزده می دهیم. چنانچه ماه جمادی الثانی از ما است و از
 غرة رجب حساب سال نو خواهد شد. پس شصت روپیه بایشان باید داد
 سنی روپیه بابت خواجه کامیاب که پیش شما امانت است و سی روپیه
 که حالا از میا صاحب گرفته اید و از خط شما معلوم شد که یازده روپیه برای
 سامان سفر پیرزادی قرض از شما گرفته اند آنرا وضع کرده چهل و نه روپیه
 بدهند همین قدر برای چاه که ضروری است کفایت می کند. اگر قطعه زمین

را غیر خیرین منظور خواہد بود از زلیور خود فروختہ ہندوی خواہد نمود۔
 و اگر در دادن مبلغ و چہ چاہ و خرید زمین تغافل نہائید نام مبلغ
 نباید گرفت و از پیش نباید داشت۔ بعد رسیدن فقیر آنچه مناسب
 خواہد بود بعمل خواہد آمد۔ و یک تھان سوسی سرخ و کھنڈ مراد آباد
 دہ در چہ چار پا خامہ دار بدست حامل رقیمہ مرسل شدہ، و مالیش
 اندرون است باید رسانید و اگر فرمایشتہ دیگر بکنند باید نوشتہ کہ
 ہمراہ آوردہ شود یا فرستادہ شود و خدا کند کہ ماہ الحجن با مزاج
 ایشان راست آید درین تقدیر دوا در لبح نباید کرد و در دل جوی
 و احتیاط تاکید فضول است۔ چون پیر علی دعای نہ نوشتہ از ما
 ہم اورا ہیچ نگویند۔

تہ پیر مبلغ خواجہ کاغیاب کردہ خواہد شد و در سلخ این ماہ
 از میاں صاحب سی روپیہ گرفتہ یا نزدہ روپیہ بہ مردم محل دہ روپیہ
 کرایہ جوی و در ماہہ بہشتی در بان و راویہ زادہ خواہد داد پنج روپیہ
 باقی خواہد ماند۔

چون مقدمہ چاہ ضروری بود و مولوی بتاکید نوشتہ اند اطلاع
 بہ مردم محل دادن ضروری است کہ ملک ضائع نہ شود و بنا چاری مبلغ
 دادن نیز ضرور۔ اما ای سہماجت نباید داد۔ بہ پیر زادی صاحب سلام
 و مردم اندرون خود دعا۔

لہ یہ مکتوب قیاساً شیخ محمد مراد کے بھائی شیخ عبدالرحمن کے نام معلوم
 ہوتا ہے۔ حضرت مغلہ کے گریلو کاہنوں سے متعلق ذمہ داری شیخ محمد
 مراد کے سپرد تھی جیسا کہ مقامات میں مذکور ہے اور ممکن ہے کہ ان کے
 بھائی شیخ عبدالرحمن ہی ہاتھ پٹا لے رہے ہوں۔ اس مکتوب میں میرزا خان کی معاملات
 مذکور ہیں۔

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی "بنام حضرت منظر"

[حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے نام حضرت منظر کے سات
مکتوبات کلمات طیبات میں، ۱۲۹ اور ۱۳۰ مکتوبات محرم عبد الرزاق
قریشی کے مرتبہ مجموعے میں شامل ہیں۔ لیکن اب تک خود قاضی
صاحب کا تحریر کردہ کوئی مکتوب بنام حضرت منظر سامنے نہیں
آیا تھا۔ کلمات طیبات میں ہیں، جس میں قاضی صاحب کے
آٹھ مکتوبات درج ہیں حضرت منظر کے نام کوئی مکتوب نہیں۔
خوشی قسم سے قاضی صاحب کے پانچ مکتوبات بنام
حضرت منظر خانقاہ نور محل میں محفوظ ہیں جو یہاں پیش
کیے جاتے ہیں۔

ان مکتوبات میں ایک قاضی قصیدے کا تسلسل کساء
ذکر ہے جس سے مکتوبات کی ترتیب اور تاریخی تعیین میں مدد ملتی ہے
ہماری رائے میں یہ پانچ مکتوبات ۱۱۷۷ھ یا اسکے نزدیک
کے ہیں۔

ہملا مکتوب اوسط رجب کا ہے اور پانی پت سے دہلی
حضرت منظر کے نام بھیجا گیا ہے۔ اس سے معلوم ہوتا ہے
کہ اس سال مرزا صاحب اداہل جمادی الاول میں سجنل
لیفٹننٹ اور دہلی والی اداہل رجب میں ہونی علی نگروہ
کے بیٹے آگے بھیجے کیونکہ حضرت منظر کے مکتوب ع
(مجموعہ عبد الرزاق قریشی) کی تاریخ عزری ۲۵ جمادی الاول
ہے اور مقام عزری دہلی۔ اس مکتوب میں حضرت منظر کے نام ہیں

"برائے خرید چار بیگہ زمین منہود کہ چیل و چپار روپیہ طلبیدہ
 لودند۔۔۔" اس معاملے کا ذکر قاضی صاحب کلی مکتوب میں ہے
 جس میں چار بیگہ زمین کی خرید گیارہ روپیہ فی بیگہ کی حد
 سے ۴۴ روپیہ طلب کیے گئے ہیں۔ حضرت مولانا رحمۃ اللہ علیہ
 کے تذکرہ مکتوب میں یہ بھی ہے کہ "اندرینہ از اسٹوب سکھا
 بسیار است" نیز اسی کے بعد کے مکتوب ۱۲ میں
 بھی جو مارہ شعیان کا ہے، یہ ہے کہ "واحد ال حبیب الدولہ
 با سکھان و محفوظ ماندن پانی پست از دست کاقران محل شکر
 است" یہ واقعہ شعیان ۱۱۷۷ھ مطابق زوری
 ۱۷۶۴ء کا ہے۔ اسی سے قاضی صاحب کے مکتوب کا
 سنہ عزری بھی معلوم ہو جاتا ہے۔

قاضی صاحب کے دیگر چار مکتوبات (۲ تا ۵)
 عین قسطنطنیہ کے ساتھ ایک قصے کا ذکر ہے اور یہ مکتوب
 بھی ۱۱۷۷ھ ہی کے ہیں۔ مکتوب ۳ میں ہے کہ
 "بروایات لشکر و کچ پورہ معلوم شد کہ شاہ درانی
 امسال باین طرف می آید بر تہیہ سکھان سرحد است
 و سکھان گر خیزہ رقصند۔ ازین جهت اطمینان بہم رسیده
 یہ صورت ۱۱۷۷ھ ہی میں پیش آئی تھی۔

قاضی صاحب کے مکتوب ۴ میں علی رضا خان کا
 ذکر لایا ہے کہ "لور چشم علی رضا خان داخل طریقہ علیہ شدہ اند
 بسیار دل فرشتہ شدہ بخدمت بعد صافقت از علوم اتفاق
 قوم مشرہ در حضور می رسد چند روز ہمیں نیت در ایام آباد
 خواہد ماند، شغقت کال بحال مشا رۃ الیہ قبول شود"

گویا یہ مکتوب علی رضا خان کے دہلی جانے کے وقت لکھا گیا ہے۔
 ۱۱۷۷ھ ہی میں علی رضا خان کا ذکر حضرت نظر سائے
 مکتوب ۹ (مجموعہ عبدالرزاق قریشی) میں یوں ہو رہا ہے
 ”برخوردارین علی رضا خان بہ قوتیہ کہ مخفی نیست بہ
 پانی پتہ می رسند۔ چون طبعہ را از قیصر گرفتہ اند و ذکر
 لطائف خمسہ جاری شدہ و نفی و اثبات ہم شروع کردہ
 اند در حلقہ ششاد داخل فرماہند شدہ۔“ نیز حضرت نظر
 کے اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ ”ہمیاں منتھن خان جیو قوتیہ
 پس موافق سنت پیر سائے“ منتھن خان کے پسر کے بارے
 جانے کا ذکر قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں آیا ہے۔
 قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں ہے کہ ”در شکر افضل الدولہ
 کے اشتغائے غلام نیست لہذا بجناب عالی معروض می دارم
 چون پیش امام افضل الدولہ در جناب عالی داخل طریق
 است و بعضے رسالہ داران ہم بندگی دارند امیدوار
 است کہ مشفق خاص ہمایہ پیش امام و اشرافیان بالداران
 مرحمت شود۔“ نیز مکتوب ۱۱ میں ہے کہ ”اگر
 یہ کہے از سرداران لشکر یا از رفقاء افضل الدولہ
 رقعہ سفارشی غلام نوشتن مناسب باشد مرحمت کردہ
 قاضی صاحب کے ان دونوں مکتوبات (۱۱، ۱۲)
 کے جواب میں حوت نظر سائے کا مکتوب ۱۹ (مجموعہ
 قریشی) ہے۔ چنانچہ قاضی صاحب کے جواب میں حوت
 نظر سائے محمد حسن خان قانزادہ اور رحیم خان قانزادہ
 کو سفارشی رقعہ لکھنے کی خبر کے ساتھ یہ بھی لکھا ہے کہ

”پیش امام افضل خان با فخر و بطریقہ نادر“ اور یہی
 مکتوب میں قاضی صاحب کو یہ سرزنش بھی کی گئی کہ ”برادرم
 عجب کلمہ است کہ ہر واحد از مردم بانی پست بریز شکایت شما
 می آید۔ معلوم نیست چه عمل از شما واقع می شود۔ اگر راستی و
 دیانت شما باعث آزار مردم است از آن راستی بگذرید و
 خود را قضیحت نکلید۔۔۔“ حضرت کی اس سرزنش کے
 جواب میں قاضی صاحب نے مکتوب میں اپنی صفائی پو
 پیش کی ہے۔ ”ارشاد شدہ بود کہ ہر واحد از مردم بانی پست
 بریز شکایت شما می آید۔ خداوند نعمت! میان عبد الجلیل
 و محمد شعیب ارثاً از غلام عمار و عداوت قرار نہ۔۔۔“
 اب ذیل میں قاضی صاحب کے وہ پانچ مکتوبات
 پیش کیے جاتے ہیں۔

II

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علی فی خلقہ
 محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین۔ عرضہ کترین غلامان محمد شاد اللہ بموقف عرض
 می رساند۔ احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات قبلہ گاہیست،
 ادام اللہ برکاتہ، و صحت ذات اقدس مقدس مدام مطلوب، مدلتست
 کہ غلام و دیگر دوستان بانی پست در انتظار قدوم میمنت لزوم چشم براه داشتند
 کہ اتفاق تشریف فرمودن آنجناب بجانب سنجہل شد۔ نوازش نامہ عالی
 مرقوم اوایل جمادی الاول از سنجہل نزول اجلال فرمود۔ دران ارشاد

شده بود که اوائل رجب به شام بجهان آباد خواهیم رسید و اول شعبان
 قدم میمنت لزوم به پانی پت خواهد شد۔ حالا در آن می گردد۔ او
 رجب رسید البتہ جناب عالی در شام بجهان آباد تشریف آورده باشد
 او آخر شعبان ہم می رسد۔ امیدوار است کہ آخر شعبان البتہ تشریف
 بیاورد و ماه رمضان دریانی پت باید گذرانید و اگر بر تقدیر افتاد
 تشریف آوردن آنحضرت به پانی پت نتواند شد، ارشاد شود کہ غلام خود عن
 حقور نماید و آخر شعبان در بزرگی رسیده رمضان ہما نجا کند۔ در موسم ہر ما
 از کار ہائے اینجا فرصت دست می دہد و باز فصل ربیع خواہد رسید۔
 و بعد ازان برسات ایام حرج است۔ درین ایام سفر آسان است۔
 اگر تشریف آوردن حضرت نخواہد شد، غلام خواہد رسید۔ لیکن اولی ہمین
 است کہ جناب عالی تشریف آرند کہ اکثر مردم پانی پت نشدہ دیدار اند۔
 چہار بیکہ زمین در شفعہ والدہ مرشدہ فروخت می شود۔ خریدن
 آن ضرور است و تیار کردن چاہ ضرور است۔ دو سہ بیکہ زمین جائے دیگر
 فروخت می شود۔ این معنی را غلام بخدمت والدہ مرشدہ معروض داشتہ
 و صد روپیہ از والدہ مرشدہ طلب داشتہ، مفصل حجۃ از عرفی علیہ
 کہ بخدمت آن مشفقہ نوشتہ واضح رائے عالی خواہد شد۔ ارشاد
 شدہ بود کہ اگر قطعہ کلان مقدار نسبت سی بیکہ در معرض بیع باشد
 معروض دارد۔ خداوند من! شا نژدہ بیکہ زمین درین ایام معروض
 شرا است، ازین قطعہ بوالدہ مرشدہ اطلاع نوشتہ ام۔ اگر بخاطر
 مبارک بگردد خرید فرمایند فی بیکہ یازدہ روپیہ می گویند، باید دید نسبت
 بیکہ زمین دیگر ہم شاید فروخت شود۔ بالفعل شا نژدہ بیکہ فروخت
 می شود۔

ہر ام بخش فدوی خاکپائے جناب فیض مآب حضرت پیرور شد

۱۲

بسم الله الرحمن الرحيم - الحمد لله رب العالمين وصلى الله على خير خلقه
محمد وآله اجمعين - عرضي كثرين غلامان جناب محمد شاه الله بموقف عرضي
می رساند - احوال غلام مستوجب حمد الهی و شكر تو جهات حضرت قبله گاهی است
ادام الله تعالى برکاته و صحت و سلامتی ذات قدسی صفات مدام مظلوم
مدت است که چشم انتظار بیراه است و خاک پای پت را بقدم میمنت لزم
رنگ ارم باید فرمود۔

نور چشم علی رضا خان داخل طریقہ علیہ شده اند بسیار دل خوش
شده بجنت بعد مسافت از غلام اتفاق نه شده در حضوری رسیده چند روز
بهین بیت در شاه جهان آباد خواهد ماند - شفقت کمال بحال مشارالیه
مبذول شود - سید عبدالعلی پسر مولوی محمد یونس نواز شش نامه
عالی آورده بود - در آن نواز شش نامه مخرج بود که مای دانستم که
موضع پرتزاری به شما تعلق ندارد ، حالا معلوم شد که تعلق دارد پس
رعایت سید مذکور ضرور - قبله من ! غلام موضع مذکور را گذاشته
کرده است ، لیکن تا ادای قرض قدری دخل می کنم ، انشا الله تعالى
عنقریب ادای قرض می شود ، باز برگرد دخل منظور نیست - بالفعل
کار آنجا به مولوی محمد رضا تعلق دارد و شخصه بتولی شده از
شاه جهان آباد هم آمده است - باید دید کدام قرار یابد ، لیکن
حسب الارشاد غلام بمقدور در رعایت سید عبدالعلی در لیج نخواهد
شد علی رضا خان این عرض الله این را نسخ

کرد۔

بجناب والدہ صاحبہ مرشدہ عرض قدم بوس رسد۔ یارانہ طریقہ
سلامت طالعہ فرمایند۔ غلام زادہ صبیحۃ اللہ عرض قدم بوس دارد۔

۱۳

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین والصلوة علی خیر خلقہ
محمد آلہ واصحابہ اجمعین۔ عرضہ کمر بن غلامان جناب محمد ثناء اللہ تعالیٰ
عرض می رسانند۔ احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات حضرت قلدگار
ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ و صحتہ و سلامت ذات قدسی آیات عظام مظلوم
بروایات شکر و کج پورہ معلوم شد کہ شاہ درانی امسال باین طرف
می آید بر تنبہ سکھان متوجہ است و سکھان گریختہ رقتند۔ ازین جهت
اطمینان ہم رسیده۔

غلام مدتیست کہ موضع ہرناری واگذاشت کرده، سال گذشتہ
بسبب خشکی بیج زراعت نبود و درین سال از ابتداء خریف رحمت اللہ
نامی از طرف صدر و الصدور متولی موقع مذکور شدہ آمدہ۔ غلام
را در انجا دخل نیست و چهار صد و چند روپے بابت سابق معرفت
غلام در حساب موضع مذکور قرض است۔ چنانچہ تمسک بہر خادمان
بدست غلام است۔ با این ہمہ چون عبد الجلیل با غلام عداوت
قلبی دارد رحمت اللہ مذکور و دیگر مردم را در غلام نیدہ بہ شکر خیر اللہ
فرستادہ آنها بے موجب در شکر نالشی غلام کردہ انجا خود نالشی غلام
بفضل الہی مسموع نشد۔ حالاً رحمت اللہ و غرہ بہ شکر افضل اللہ

سہ برادر بختیہ الدولہ

رفتہ اند و کار پائی پت و غیرہ اکثر بالفعل یہ افضل الدولہ متعلق گشتہ
 لہذا غلام ہم ارادہ ملاقات افضل الدولہ دارد۔ چون در لشکر افضل الدولہ
 کسی آشناے غلام نیست لہذا بجناب عالی معروض می دارد۔ چون
 پیش امام افضل الدولہ در جناب عالی داخل طریق است و بچہ
 رسالہ داران ہم ہنگی دارند، امیدوار است کہ سشقہ خاص بنام
 پیش امام و آشنایان رسالہ داران مرحمت شود کہ شاء اللہ بجا توکل
 دارد، در امور مرجوعہ او امداد و اعانتہ لازم۔ جواب این عرضی
 زود مرحمت شود۔ نھتن خان قضیہ داشت از سہ سال چنانچہ
 آن خداوند ہم دران مادہ بہ اعظم علی خان فرمودہ بنددند در ہمان قضیہ
 پسرش تلف شد، حالاً غلام در انجام مرام نھتن خان اسلوبی انداختہ
 آن مقدمہ ہم بتوجہ افضل الدولہ کرسی نشین می تواند شد۔ اگر غلام
 بہ لشکر افضل الدولہ خواہد رفت، برای کار نھتن خان ہم سعی خواہد
 کرد۔ یک رقعہ برای سفارش نھتن خان ہم ملی شود۔
 فدوی خاکسار جناب فیض مآب بہرام بخش عرض قدم بوس
 می رساند۔

کسے آدم دیگر رونڈہ شاہ پہان آباد سنبھل میر نہ
 ناچار خواجہ محمود را فرستادہ شدہ، در مسجد جامع شب و روز
 خواہد ماند، ہر گاہ جواب عنایت خواہد شد، خواہد آورد۔ غلام محل
 عتاب نہ شود۔

۱۲

الحمد لله رب العالمين وصلى الله على خير خلقه محمد وآله وصحابة أجمعين

عرضی مکررین غلامان محمد شاد الله بموقف عرض می رساند. احوال غلام
 مستوجب حمد الهی و شکر تو جهات حضرت قبله گاه نیست ادام الله تعالی
 برکات و صحت و سلامه ذات اقدس مقدس مطلوب. دو سال شده
 که غلام از موضع هر تباری دست برداشته، سال گذشته چون بسبب
 خشک سالی هیچ زراعت نبود موضع مذکور گویا در تصرف زمینداران
 نولته (۹) بدستور قدیم بود جهت عدم زراعت عمل جدید نمودار نشد.
 به سبب مبلغ قرض که معرفت غلام در آن دیه بود، غلام سوالی پانیت
 با زمینداران نولته و اندک مدتی در آنجا اقامت نمود و متولی آنجا
 به نیابت خالص صاحب مولوی محمد رضا بودند محض در خیال و آگاهی هیچ زراعت
 نبود که ایشان در آن دخل کنند درین سال که زراعت خوب شده، برکت الله
 نامی کشوری از صدر الصدور متولی شده آمده، در آن تصرف نمود حاصل
 کلام آنکه غلام را در آن دیه مطلقاً داخل نیست با این همه عبد الحلیل
 که عداوت موروثی و نزاع قلبی دارد بلی وجه مردم را اغوا کرده می خواهد
 که در لشکر حق به تهمت و نایب کند و اصل عرض آن خواهد بود که چهار
 صد و چند روپیه که بابت قرض است کلوگیر غلام شود. بهر حال درین عدا
 لوت به باید فرمود. و اگر به کسی از سرداران شکریا از رفقائے افضل
 رقه سفارش غلام نوشتن مناسب باشد، ترحمت گردد.
 بتاریخ بیست و دوم رجب غلام زاده بخانه غلام پیرا شده
 نظر تو به نبذول باد. بجناب حضرت والد مرشد عرض قدم بوس
 می رساند.

سابق بیست و دو بیگه زمین سرکار در یکجا است و هفت بیگه تفرق
 حالا متصل آن بیست و دو بیگه زمین هفت بیگه زمین در معرض بیع
 است سابق بایع آن چهار بیگه قروضی گفت چنانچه معروض داشته

بود - حالای گوید که هفت بیگه می فروشم - اگر این هفت بیگه زمین خرید
شود، قدر معتد به یکجا جمع گردد، و زمین متفرقه بدست آمدن می تواند
شد و قطعه کلان بدست آمدن مشکل است - حالای شود، باز نخواهد
شد - سوائے ارسال قیمت این زمین بخدمت آن مشفق نوشته بودم
معلوم شد که درین وقت مبلغ میسر نمی شود، لذا اعلام می خواهم که زمین
متفرقه سرکار را فروخته، بعهن آن، این زمین خرید نماید که یکجا قطعه
کلان بودن فائده تمام دارد - زمین متفرقه باز بهم خواهد رسید لیکن بدون
پروا نگي بزفروخت زمین اقدام نه کرده - اگر ارشاد فرمایند هفت بیگه
زمین متفرقه را فروخته، این هفت بیگه خرید نمایم که ضرور است -
زود جواب قلمی فرمایند این جا قرض بهم نمی رسد - والا به قرع
می خریدم -

۱۵

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين وصلى الله على خير خلقه
محمد وآله واصحابه اجمعين - عرض مکترین غلامان جناب محمد شاه الله بوقت
عرض می رساند - احوال غلام مستوجب محرابی و شکر تو جیهات حضرت
قبله گاهنی ادام الله تعالی برکاته، وصحة، وسلامة ذات اقدس مقدس
مدام مطلوب - نوازش نامه عالی بدست میان محمود مع مشقه خاص
بنام رحم خان خانزاده شرف ورود فرمود - ارشاد شده بود که هر واحد
از مردم یانی بیت لبریز شکایت شمای آید - خداوند نعمت! میان عبد الجلیل
و محمد شعیب ارثاً از غلام عناد و عداوت دارند - برای نافوشی ایشان
توصیر نمی باید، و محمود غلام در نظرشان کام گناه است - و دیگر میان

سیف اللہ پیر شاہ عصمت اللہ از دہ سال از حضور قاضی مرحوم ناخوشی
دارند۔ حضرت میدانند کہ در محرم تقصیر غلام نیست۔ شیخ سیف اللہ اگر
قضیہ را بشیوہ دارند و ہر گاہ حرفی خلاف مرضی ایشان گفتہ شود کہو
سراسر حق باشد ناخوشی نمی شوند و قاضی اگر مستدین باشد در گفتن
کلمۃ الحق ناچار است و من لم یحکم بما انزل اللہ فاولئک ہم الکافرون
سوا این چہار کس بفضل الہی مردم پانی پت از غلام شاگردانہ کسے
شکایت ندارد۔ و قتیکہ جناب عالی بہ پانی پت تشریف خواہند فرمود انظار
صدق این امر خواہد کرد۔ اتفاقاً درین ایام محمد شعیب بہ تقریب شادی
بہ شاہجہان آباد رفتہ بود و قدرت اللہ پسر محمد شعیب مکرر بہ شاہجہان آباد
رفتہ و شیخ سیف اللہ مدتی درین ایام بہ شاہجہان آباد ماندہ اغلب
کہ زبانی این بزرگان شکایت بہ سمیع مبارک رسیدہ باشد۔ اگر این چنین
است پس قول اینہا در حق غلام پذیرا نہ شود۔ و اگر سوا سے این مردم
کسے دیگر نالاش در حضور نماید از نامش ارشاد شود کہ دفع نالاش کردہ
نشود یا عذر مسموع معذور دارد و قطع نظر از تفصیل مجمل آنست
کہ اگر بابت امر دنیوی شکایت کند بنا بر آنکہ الْعَبْدُ وَمَا فِي يَدِهِ مِلْكٌ
الْمَوْلَى چون جان و مال غلام مملوک حضرت است ارشاد فرماید غلام
اورا راضی سازد و از حق خود ہم درگذرد۔ و اگر در حکم شریعت کسے از
غلام ناخوشی شود دلیل ضعف ایمانی او آنست و غلام ناچار۔ قال اللہ
تعالیٰ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يَكُونُ لَكَ فِي مَا شِئْتُمْ لَهُمْ لَاقِئًا فِي
الْأَنْفُسِمْ فَرَجًا مَّا قَضَيْتَ وَيَسْأَلُوا تَسْلِيمًا۔ و آنکہ ارشاد شدہ کہ بخاطر
داشتن تسلیمان تسلیمان دیگر را ناخوش نباید کرد خداوند من! غلام در مقام
شرعی پیچ کسی را دخل نمی دہد و ہر پیچ کسی اعتماد ندارد۔ همان مردم مخالفان
کسے کہ با غلام دوستی دارد عبت او را عمل طعن نمی سازند۔

عبد الجلیل و نظام الدین داماد سیف اللہ بہ عداوت غلام حمید
کس را جمع کردہ در شکر افضل خان برائے فریاد ہر تاری برپا کردہ ،
محمد نجیب از طرف غلام بہ شکر رفتہ ، رقتہ فاضل حضرت رحم خان

مکتوبات محمد احسان احمدی بنام حضرت منظر

[مقامات منظری میں محمد احسان احمدی کا ذکر یوں آیا ہے :
" از قدمائے اہل بیت و اہل خلیفہ حضرت ایشان از اولاد
حضرت حافظ محمد حسن در نسب بشیخ عبدالحق رحمۃ اللہ علیہ
می رسند " مقامات میں ان کے بارے میں یہ بھی ہے کہ
حرارت شوق و گرمی طہنش باطنی کے سبب سے ان کو موسم سرما میں
روئی کے بنارے کی ضرورت اس قدر ہوتی تھی کہ شاہ درانی کے
ہنگامہ غارت گری میں اپنے کو بچے کے دروازے پر پہنچتا تھا
بیٹھے پہرہ زیبے رہے بفضل الہی رات تک ہرگز کوئی دہان
نہ آیا ۔ بلا رحیم داد (رحم داد) کے شکر کو جب شکست ہوئی
اور بلا رحیم داد نے شہادت پائی جس کے بعد کفار کا غلبہ ہوا تو
یہ اس موقع پر شکر ہی میں تھے ۔

ان مکات نام مرزا صاحب کے تین مکتوبات کلمات طہنات
میں ہیں ، یعنی مکتوب ۱۷ ، ۱۸ ، ۱۹ ۔ " مکاتیب مرزا مظہر "

رقبہ عبد الرزاق قرطبی میں حضرت ظہرہ کے دو مکتوبات (۶۷)
 (۷۱) میں جو قاضی شہداء اللہ پانی پتی کے نام میں، ضمناً ان کا
 ہی ذکر آیا ہے۔ مکتوب ۷۲ میں جو غائبانہ دہلی سے لکھا گیا ہے،
 ان کے نام معلوم ہے، دوسرے مکتوب (۷۳) میں یہ اطلاع ہے
 کہ محمد احسان احمدی ایک مہفتہ ہوا کہ رحیم داد کے شکر کو جاپکے میں
 بیان محمد احسان احمدی کے پانچ مکتوبات درج ہوئے
 ہیں جو سب سے حضرت ظہرہ کے تمام ہیں۔ پہلا مکتوب
 (مکتوب ۷۴) ۲ شعبان کو لکھا گیا ہے، اس میں خودی گئی
 ہے کہ نواب صاحب (جناب الدولہ) میان رستوں کے قبال
 جنگ کے میدان میں خیمہ زن ہیں اور حافظہ جیو (حافظہ جت
 خان) کی طرف سے امداد اور عفو حسن ملک کے لیے پیچھے
 والے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ یہ فوج جنگ پانی پت کے
 زمانے کا ہے۔ دوسرا مکتوب (مکتوب ۷۵) جو قبل
 کا یعنی ۱۱ رجب کا ہے، اس میں شاہ درانی کے لاکھ
 پہنچے کا ذکر ہے اور یہ خیال ظاہر کیا گیا ہے کہ شاہ کوٹہ
 اور مرہٹے فالوں سے صلح کر لیں گے، پھر شاہ اور مرہٹوں کے
 مابین جنگ ہوگی۔ یہ تقریباً وہی صورت ہے جو پانی پت کی
 شہری جنگ میں پیش آئی۔ تیسرا مکتوب (مکتوب ۷۶)
 ۲۳ رجب کا ہے اور اس میں بھی شاہ درانی کے آگے
 بڑھنے کی افواہ کا ذکر ہے۔ چوتھے اور پانچویں مکتوب
 (۷۷، ۷۸) میں شاہ کا کوئی ذکر نہیں ہے اور ان کے
 متعلق نہیں کہا جاسکتا کہ یہ اُسی زمانے کے ہیں، البتہ
 پانچویں مکتوب میں نواب ارشاد خان کا ذکر ہے اس لیے

یہ مکتوب نواب ارشد خان کے سہ وفات سے قبل کا ہے۔
اب محمد احسان احمدی کے مکتوبات ذیل میں درج کیے
جاتے ہیں۔ [

۱۶

خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی۔ محمد احسان احمدی بعد از گزار
مراتب ہندگی بجا آورده معروضی دارد۔ تا تحریر بست و ہم شہر ربیع الثانی
احوال غلام مع جمیع غنمان بعافیت است۔ و از اندرون مزاج بی ہما
وقبلہ بعافیت است۔ باقی حقیقت از عرضی شیخ صاحب یہ اطلاع قاصد
داده شدہ۔ واضح رای عالی خواہد شد و غلام مصطفیٰ خان مع خیال و اطفال
و غلیفہ جملہ بعافیت اند۔ و صاحبزادہ مع میان میرن بخوشی رخصت شدہ اند
ہمراہ قافلہ شاہ مدار روانہ خواہد شد و غلام نیز چہارم حصہ بہل از ہمین قافلہ
چھڑی کرایہ کردہ است۔ روانہ فرخ آباد خواہد شد۔ تا چارہ اتفاق ملاقات خواہد
شد کہ چھڑی از راہ میان دو آب خواہد رفت۔ و از فرخ آباد محمد سرور
پیر سے خریج فرستادہ بود کہ در سر انجام رفتن بہ خریج آید و در جناب عالی عرض
کردنش گفتہ بود۔

و عرضی غلام عسکری خان و غلام حسن۔۔۔۔۔ معصوب قاصد
شفیعورائے تاکر (ٹھاکر) کہ ہمراہ موسوی خان است ارسال داشتہ
ام، بنظر عالی گذشتہ باشد۔

از اندرون ہمہ ہا ہندگی و کورنش بجای آرند۔

خداوند نعمت مظلله العالی سلامت - غلام محمد احسان احمدی بعد از
تبلیغ مراسم عبودیت معروضی دارد - تا آخر چهاردهم شهر رجب غلام مع
جمیع متعلقین غلامان عاقبت دارد - غلام حسن مع نورالدین حسین که
در بسوی ملاقی شده بودند بتاریخ یازدهم شهر حال بخیریت رسیدند - نوید
قدوم حضرت بطرف شاهجهان آباد رسانیدند - حضرت سلامت از روی
..... ساهوکاران دینجا خبرا که شاه درانی به لاهور رسید اگر چه بهتر کنند
و آنحضرت مع متعلقان تشریف به شهر سنهیل فرمایند متعلقان غلام
را مع بی بی عظمایک بهن کرایه نموده همراه بی بی صاحبه و قبله روانه فرمایند
و بالفعل مبلغ بست روپیه بنام محمد مراد ارسال داشته ده روپیه با حمله آن
برای خرج آئینه که تفصیل آن در خط خانگی نوشته شده و ده روپیه امانت
نزد محمد مراد باشد که برای کرایه بهل و غیره بکار خواهد آمد و اگر اراده بسنیل
نباشد چنانکه حضرت بی بی صاحبه و قبله خواهد ماند - آنجا این کثیر را خواهند ماند
و ده روپیه که امانت است روز غره رمضان در خانه بنده محمد مراد
رسانند و بدستور این ده روپیه قسمت کنند -
از قرعه شاه درانی و غیره چنان معلوم می شود که شاه از سکه صلح
کند و مرسته از جات صلح نماید و بامر هسته و شاه جنگ شود و بجنگ ازهر
کدام ... می نویسم امروز دیده بود او بنام حضرت صاحب ماهوار
نالو روز دیده متعاقب می نویسم - از اندرون بمالی صاحبه و لوبو و
بی بی دینا کوی بی محل بندگی می رسانند - غلام عسکری خان و غلام حسن
و غلام امام و محمد بندگی می رسانند -

خداوند نعمت مد ظلم العالی - محمد احسان احمدی بعد از ادای
لوازم بندگی معروضی دارد - الحمد للہ علی ذالک تا تاریخ ۲۳ رجب المرجب
بہم وجوہ عافیت دارد - چند روز است کہ عرضی مفصل ارسال داشته شد
معرفت ساہوکار بنظر عالی خواہد گذشت و الحال از زبانی غلام اہمام کہ
حامل عرضی است مشروحاً واقع خواہد شد -

حضرت سلامت ! اقراہ شاہ درانی درینجا تیز است - غلام ہندوی
مبلغ بست روپیہ بنام محمد مراد بردکان سرپتہ و ہر بھجن ساہوکاران کہ
در کثرہ محمد یار خان ی باشند کردہ است ، از انجملہ دہ روپیہ برائے خرچ
خانہ و دہ روپیہ امانت پیش محمد مراد مانند - اگر آنحضرت متعلقان
(را) بطرف سبھل روانہ فرمایند متعلقان غلام را نیز گادی کرایہ
کردہ روانہ فرمایند و سابق بتاریخ دواز دہم شہر جمادی الثانی ہندوی
کردہ بودم ، الحال کہ آدم محمد سرور خان آمدن ظہار کردہ کہ دہم رجب پہنچ نہ
رسیدہ - میان محمد مراد کہ برای وصول کردن ہندوی مبلغ بست روپیہ
بخانہ ساہوکار روند - نوصان ہفت روپیہ زیادہ ہم کردہ بلکہ وصول نمودہ
بخانہ بندہ بدید و اگر آن ہفت روپیہ وصول نہ شود ، این دہ روپیہ
ہم بخانہ بدہند و حساب تقسیم سابق نوشتہ شدہ الحال علیحدہ نوشتہ
کہ موافق آن بعمل آرند - زیادہ عداوب -

محمد سرور خان بعد نیاز بندگی می رسانند - بجناب عصمت باب
حضرت والدہ صاحبہ و قبلہ عرض کورنش قبول باد و نظر شفقت برکنش
خود بطور سابق می فرمودہ باشند - عشق میاں پیر علی سلام نیاز قبول
نمایند - و بر مہنون کلی عرضی مع محمد مراد صاحب عمل فرمایند -

غلام محمد احسان احمدی بعد از ادا اے لازمہ عبودیت معروض
ی دارد، تا تاریخ دویم شعبان المعظم مع جمیع غلامان عاقبت دارد۔
سه روز است که بروز جمعہ سلج رجب نواب بہ سمت مرہتہ داخل
خیمہ شدہ اند۔ ہمراہ برادرزادہ احمد خان و ملا محسن از طرف حافظ
جیو برای کومک روانہ می شوند عن قریب در دوسہ روز از پنجاب ہم کو چیدہ
داخل لشکر خواهند شد۔ غلام ہم ارادہ دارد۔ بتکلیف محمد سرور خان
(نائب) چنانچہ امروز برای ملاقات نواب رفتہ بودم، از احوال
فرمایا آنجناب تفتیش می فرمودند کہ درین روز ہا کجا تشریف دارند۔
گفتم کہ در شہر شاہچہان آباد و متعلقان غلام کلی از پرستاران است
در ظل آنجناب حق تعالی محفوظ خواهد داشت۔ و آنچه قرعہ معلوم شدہ بود
علیحدہ نوشتہ ارسال داشتہ است بنظر الوز خواهد گذشت، زیادہ
بجز بندگی چہ عرض آرد۔

غلام سکری خان و غلام حسن و محمدی عرض بندگی می رسانند۔
از اندرون نام بہ نام کورنشات می رسانند۔ بجناب بی بی صافہ و قبلہ
کورنشات قبول باد۔ مشغنی میان پیر علی صاحب سلام نیاز برسد۔

محمد احسان احمدی بعد از گذارش لوازم بندگی معروض می دارد، احوال
ما غلامان بفضل الہی و از توجہ آنجناب تا تحریر شانزدہم شہر جمادی الثانی
بعاقبت است۔ الحمد للہ علی ذلک۔

و حقیقت اینجاست میان غلام حسن مفضل معروفی خواهند داشت
 هر یک در آرزوی حصول سعادت قدم بوس می یا شد حق تعالی به هر
 انجامد -

نواب تا حال اراده کوچ نه کرده اند - بعد از فراغت
 حاصل کند ، ایشان شامل حال شوند - آنجناب چون به دہلی تشریف
 فرما خواهند شد ، غلام را از طرف متعلقان نهایت دل جمعی خواهند شد - او
 سبب آن بر سر ما جمیع غلامان سلامت دارد - زیادہ بجز بندگی چه
 عرض نماید -

بخدمت عالی نواب ارشاد خان بہادر بندگی و بخدمت جمیع صاحبان
 سلام و بندگی - محمد مسرور بندگی می رساند -

مکتوبات نواب ارشاد خان بنام حضرت مظهرؒ

[اعتقاد الدولہ نواب ارشاد خان ابن امین الدولہ
نواب امین الدین خان بہادر سمعی۔ ان کا حال مقام
مظہری میں حضرت مظهرؒ کے خلفاء کے ذیل میں ملتا
ہے۔ یہ حضرت مظهرؒ کے مخصوص احباب میں سے تھے۔
ماثر الامرا جلد اول میں ان کے والد کا ذکر آیا ہے
کلمات طیبات کے کئی مکتوبات میں حضرت مظهرؒ
نے نواب ارشاد خان کا ذکر کیا ہے اور محترم عبدالرزاق
قریشی کے مجموعے "مکاتیب میرزا مظهرؒ" میں
حضرت مظهرؒ کے متن ایسے مکتوبات ہیں جن میں
نواب ارشاد خان کا ذکر آیا ہے، یعنی مکتوب ۲۹
۳، اور ۴۱۔ مکتوب ۲۹ میں ہے کہ "نواب ارشاد
خان بخیر اند، دیہات ایشان مستخلص شد بمصادره
سالانہ مقرر گردید۔" پھر مکتوب ۴۱ میں ہے کہ "نواب
ارشاد خان معاتباع بخیر اند" مکتوب ۴۲ میں پھر
نواب ارشاد خان کا ذکر آتا ہے اس میں حضرت مظهرؒ
نے قاضی شاد اللہ پانی پتی کو نواب ارشاد خان کے انتقال
کی خبر، نام لیے بجز لوں دی ہے "خطوط صاحبان شعر
بہ جردل گداز آن دوست دل نواز رسید و آنچه بہ
دل رسانید نصیب کس مباد۔"
نواب ارشاد خان کے لکھے ہوئے نو مکتوبات بنام

حضرت مظهرؒ، یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ اگرچہ ان مکتوبات میں مکتوب نگار نے بے راحت اپنا نام نہیں لکھا ہے لیکن مکتوبات کے مطالبہ سے صاف ظاہر ہے کہ یہ نواب ارشاد خان ہی کے ہیں۔ اس کے علاوہ ہر مکتوب کے شروع میں حضرت مظهرؒ کو حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مظلہ العالیؒ ہی لکھا ہے۔ "قبلہ ارشاد کی ترکیب سے اس امر کی تائید مزید ہوتی ہے کہ مکتوب نگار نواب ارشاد خان ہی ہیں۔ ان کے کئی مکتوبات میں بحیب الدولہ کا ذکر تسلسل کے ساتھ ہے۔ پھر ایک مکتوب میں قرضداروں کے قفسیہ کی طرف اور ایک اور مکتوب میں کاغذ فروش و مدافع و مخارج کا ذکر ہے۔ غالباً اسی قفسیہ سے مکرر خلاصہ کی جو حضرت مظهرؒ نے اپنے ایک مکتوب (ع ۲۹، مجموعہ بیہی) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو دی تھی کہ "دیباۃ ایشان مستخلص شد، نصارت سالانہ مقرر گردید"۔

۲۱

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مظلہ العالیؒ۔ بعد عرض قدمبرس
..... عرضی دارد۔

زرفتن توں از خورشید بے نقشبتم
مژ تو کردی و من در وطن غریبتم
ہر چیز بے ادبی بود و لیکن از اینجا کہ حال غلام است عرض رسانیدم امید کہ
معاف فرمایند۔ تا امروز کہ دوازدہم ربیع است بعنایت الہی غلام با جمیع
اطفال و توابیع اندرون و بیرون بخیریت است و احوال معیشت بدستور است و
بہر فیصلہ نہ کردہ اند۔ ہر گاہ کاغذ قرض و مدافع و مخارج لا حظہ فرمایند، حوائج
کم می کنند۔ بارے اگر توجہ دلی عالی ہست صورتی خواہد گرفت لیکن بشرطیکہ خراج غلام

از جاس دیگر بشود و گرنه معیشت من هم درین (جاس) باشد و اداای قرض
 هم بشود، دشوار بنظری آید و بتیو صوبه دار تا حال پیش امان بر نه گشته معلوم
 نیست که چه خاطر آمده است هر گاه می آید و آنچه می آید معروض خواهم نمود،
 امیدوارم که تنقیح مقدمات مفصل دریافته ارشاد شود چه از بر آمدن از خانه
 و چه از موافقت نجیب الدوله و چه از رفع دل شکنی و افلاس تا موافق
 آن دل نهاد شده بر آن عمل نمایم مانند غلام در خانه متعذر معلوم شد....
 امام الدین احمد خان صاحب قدس بوس عرض می رساند مع اطفال
 شب بعد میری فرستاد ازین جهت از ارسال عرض معصر مانند - دیگر همه
 چه از بیرون و چه از اندرون صغیر و کبیر قدس بوس و کورنش بجای آرند علاوه
 ازین خبر کویج دوندی خان (تاج پور) هم است بطرف کمات (گھاٹ)
 سهسوان، باید دید - بخدمت اندرون آداب فرزندان قبول باد - میان
 پیر علی و شیخ رحمت الله و اخوند نسیم سلام خوانند -

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض آرزوی ...
 التماس می نماید تحریر عرضی شب بستم است غلام با لواحق و اطفال
 و اندرون بعافیت مست بتاریخ هفدهم پیر رسید احمد عنایت نامه مع قلمی
 و اسطی رسانید از نوید صحت و سلامت عالی و همواری مزاج حضرت والده ...
 ایشان سعادت شکر بجا آورده و قلبها را موافق ارشاد بقیع نموده
 دو قلم خود گرفته انتظار حکم می کشیدم که یار چه کاغذ خورد ملغوف بر آید حالا
 قصد بسوی می کنم - بعد از آمدن بسوی سعی در بهم رسانیدن رسیدن خود
 هم کرده، ندای کریم میر آرد - قبله من! ازین واضح تر ارشاد شود ازین

ارشاد فرمایند که دوندے خان شرے نہ رساند و توبہ فرمایند کہ اسباب
 مساعدت کنند۔ هنوز قضیہ فرستاران بدستور است، آئندہ انفصال خواہ
 شد، بعضی خواہد رسانید، انامل دوشالہ برای غلام و یک شال خیمہ ارشدخان
 از نجیب آباد فرستادہ و براسے فرو عده کرد کہ خواہم فرستاد و نوشتہ بود کہ
 صرف آمدن یاد خواہند داشت۔ ازین معلوم شد کہ انامل نہ گفتہ بود، در دل خود
 دارد۔ روز سوم است کہ غلام عید را پیش لالہ فرستادہ ام۔ اگر قلیلہ ہم
 می آرد تکیہ بر تو کل کردہ این مرتبہ باز حرکتی کنم، کوچ دوندے خان بہار
 ہم در پیش است۔ ہیرام کہ اگر این بشود چکنم، آن طرف بروم یا ہمراہ ایشان
 بروم (بروم؟) درین برچہ صلاح افتاد مولوی صاحب..... بعضی می رسانند
 موافق ارشاد در خدمت ایشان می روم، متعلقان ایشان..... قلعہ
 بہ پیالیٹ آمد از مکان افتادہ تا پچیر شمالی پنجاب و چند گز طول شد و
 عرض آن از دیوار قلعہ تا راہ شانزدہ گزی شود..... تعلق بہ روہیلہ
 دارد، او ہنوز نمی فروشد۔ بعد ازین گویم و شنویم۔ اگر حکم شود خط آن
 نویساندہ شود بنام ہر کہ ارشاد شود، بنویسم۔ بعد آن طرح عمارت خواہد
 شد۔ امام الدین احمد خان صاحب مع اولاد و ارشدخان و غالب بھتان و غلام
 زادہ با مع مادران خود و ہمیشہ با کورنش می رسانند والدہ ظور علی بلا گردا
 می شود، بموجب عرض او نوشتہ ام رضا و قاسم و منظور و محمد و شاہ محمد
 و غیرہم کورنش بعضی می رسانند۔ میرزا محمد کورنش می رسانند۔ میان شاہ نذر
 بدستور کاغذ دیگر حاضر شود، امیدوارم کہ معاف فرمایند۔ بعد مغرب خلعت
 می کنم۔ اطفال می آیند۔ برش عنایت شدہ ارشدخان و خان صاحب
 امام الدین احمد خان بہر طرف۔ اگر دیگر بدست آیندہ این طرف بظلام عنایت
 شود کہ دوائی عالیہ است و آن صاحبان از دیگر جایہا کار خودی کنند و غلام
 عندا احتیاج ہمین را بکار می برد۔ در خدمت اندرون آداب فرزند

برسد۔ میان پیر علی و شیخ رحمت اللہ واخواند نسیم سلام خوانند۔

۲۳

۳

حضرت پیر و مرشد قیدہ ارشاد مدظلہ العالی۔ آرزوی قدسوں
زیادہ از معروض است۔ حق تعالی زود میسر آرد۔ و احوال اینجا آنچه
ہست بر یک طور است۔ ہرگز از بیچ طرحے گشود کارے نہ طرخی آید
بہ نوشتن بتفصیل مکرر کردن اوقات اقدس است و بر ضمیر میر میر
است، احتیاج عرض ہم نیست۔

در بسوی اتفاق رفتن شدہ بود، با میر کلو صاحب و محب اللہ
خان صاحب (پیر و ندے خان) احوال خود گفتہ بودم و برائے روزگار
اطفال بخانہ نجیب الدولہ بہادر نیز گفتہ بودم کہ مرا اینہا ہمیشہ خفی
کنند و اکثر قصد بر خاستہ رفتن می کنند و عہدہ برائے خرج اینہا ندارم
اگر اجازت دہید، رفتہ شکل روزگار اینہا کردہ بیایم و معرفت انا مل
ہم ظاہر کردم۔ ہر دو صاحب بتائید بسیار گفتہ کہ بے اجازت و استمراج
خان صاحب بہادر ہرگز مناسب نیست۔ باید کہ مرضی ایشان دریافتہ
باید حرکت کرد و روز خود را ہرگز از ایشان نباید گفت۔ و غلام محمد
را نزد لالہ آقا کل فرستادہ بودم کہ آنچه گفتہ بود بر آن قائم است یا از
تلون مزاجی بود دیروز غلام محمد آمد و ظاہر نمود کہ انا مل گفتہ است کہ بہ
شاہجہان آباد رفتہ بصلاح حضرت صاحب این امر خواہم کرد یعنی طلب
داشتن غلام و آنچه نقد وعدہ کردہ بود بیچ نداد، بوعده گذرانید بنا بر اظلا
معروض داشتہ شد۔ قبل ازین ہم مکرر عارفین ارسال نمودہ ام بہ نظر گذشتہ

لہ جامہ زبان نداشت ضمیر میر رحمت۔ اظہار احتیاج خود اینجا فراموش است
(حافظ)

بہ تائید روزگار شاد و بخیر و عافیت است۔ این غلام بعبادت علی و علیہ السلام متوجہ است۔

باشد۔ قدرے جنا و خضاب خوب برائے غلام مرحمت شود۔ زیادہ ہرچہ
 بزرگم الم دوری از قدم است و بس۔ خدای کریم سبب سازد کہ بعینہ
 عمر از خدمت جدا نشوم۔ در خدمت اندرون آداب فرزندانه قبول باد۔
 میان پیر علی و شیخ جیو و ملا نسیم سلام خوانند۔ میان شاہ نور و غیرہ کورنش
 می رسانند۔ ارشد خان جیو و امام الدین خان صاحب و غالب علی خان و
 محمد علی و ظفر علی و دیگر برادران و ہم شیرای ایشان و مادران ایشان
 و دیگر ہمہ ہا کورنش و قدمبوس می رسانند۔ بہ غلام مصطفیٰ خان صاحب
 سلام برسد۔

۲۴

حضرت پیر و مرشد قبیلہ ارشاد منظرہ العالی۔ عنایت نامہ کہ بدست غلام
 مرحمت شدہ عرض جواب آن در حضور نتوانست نمود۔ لیکن مطالعہ آن با
 افزونی تشویش گشت۔ دی شب وقت فراغ ششمی خواست عرض نماید
 کہ ہمہ تشویشها برون شد، الا اندیشہ عنایت و مہربانی لیکن خلوت
 نبود، نتوانست عرض کرد۔ صبح این عنایت نامہ عنایت شد۔ قبلہ من
 چون غور فرمایند کہ سوائے ذات عالی هیچ کس نیست کہ بہ درد دل غلام
 رسد و غم خواری نماید و ہر کہ ہست از زن و مرد و صغیر و کبیر ہمہ را غمی
 خود مقدم است و باغراض خود ہرچہ مناسب می دانند می گویند۔ ہر گاہ چرا
 مطلب آنها می شود۔ بخوش دلی حاضر و غائب پیش می آیند و اگر اندک
 قصور سے واقع می شود، ناخوش می شوند و زبان بہ غیبت درازی کنند
 و انواع گلہ می نمایند۔ مکرر بہ شاہجہان آباد عرض احوال خود نوشتہ
 و برہمان تشریف بردن پانی پت و اکبر آباد موقوف فرمودہ، در عین بارش

تشریف آوردند و حالا این چنین ارشادی شود - این نیست مگر زبونی
ایام و سستی طالع هر چند این حرف هم بارها عرض کرده ام مضمون متبدل است
لیکن چون فی الواقع چنین باز عرض کردم ، حالا بفرمایم که چه کنم و از پهلوی اینها
بمن چه خواهد رسید - خدا سے کریم غایت بخیر کند - حالا چنین گمان می برم
که راه عرض احوال مسدود شود ، هر چه می خواستم بگویم ، فراموش کردم
دوبار خواستم رو برو عرض نمایم جرأت نیافتم -

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض قد میوس
معروض می دارد - از حضور رخصت شده دو گهری شب رفته در چند روز
نزل کرد - صبح روز یکشنبه دو گهری روز باقی مانده در آلوله رسید
همان روز ، شش گهری روز مانده ، برات سوار شده بود - ازین جهت
بروز صبح آن یازنجیب الدوله مع پسر سوار شده رفت ، هر چند سعی کردم ملاقات
نشد - تا نصف شب مکریسته انتظار کشیدم ، فائده نبرد - دیروز صبح
اول وقت نماز سحر گرفته سوار شده رفتم ، در حواشی با ختگی ملاقات کردم
و رخصت گرفتم لیکن با دو ندرت خان بهادر که بعد انتظار دولت ملاقات
شد - آنروز قصد مهم بود که روانه شوم لیکن یک مانع پیش آمد که عرض
آن رو برو خواهم نمود - ازین جهت آنروز توقف کردم - فردا پنجشنبه
روانه خواهم شد - روز جمعه شرف اندوز قد میوس خواهم شد - و تفصیل
این احوالات رو برو گذارش خواهم نمود - کاغذ دیگر بدست نیامد -
ازین سبب برای این عرض نمود - ولی تذکر هم در آلوله هست ، کورنش
معروض داشته - ظفر علی و میان محمد قاروق کورنش و قد میوس

معروضی دارد۔ یار علی خان صاحب و شیخ محمد کورنشی می رسانند۔

۲۶

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ بعد عرض قد میوس معروضی می دارد کہ تا تحریر عرضی کہ چار دہم شعبان است غلام باہمہ توابع بخیر و عافیت است۔ درین روز با سبب رفتن بسوی از ابراز عزالضیٰ مقصود مانده بتایخ بست و ہفتم رجب ہمہ ہارفتہ بودیم، بتاریخ نهم این ماہ آمدیم چون آدم نواب موسوی خان صاحب زود روانہ می شد، لہذا عرضی اجمالی بر رسول ساخته متوصل احوال ہمہ چیز با بدست آدم خانگی در دو سہ روز انشاء اللہ تعالیٰ معروض خواہم داشت ہمہ خورد و بزرگ درونی و بیرونی کورنشی می رسانند۔ در خدمت محل آردا فرزندانہ قبول باد۔ بیان پیر علی و شیخ رحمت اللہ جیو و اتوند نسیم جیو سلام خواہند۔ بہ غلام مصطفیٰ خان صاحب سلام برسد۔

۲۷

ع

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ آرزوی قد میوس زیادہ از آنست کہ بر عرض رسالہ موقوف داشتہ مدعا بر عرضی رسالہ۔ تا این وقت کہ شب نهم ماہ مبارک است غلام باہمہ اطفال و برادران و توابع اندرون و بیرون بعنایت الہی بخیریت است و شب و روز در یاد اقدس می گذرانند۔ مکرر عزالضیٰ ارسال داشتہ دیر است کہ بجواب آن سرفراز نہ شدہ ازین خیلہ اضطراب دارد، امیدوار است کہ جواب جمیع مطالب سابق مرحمت شود زمین کہ در قلعہ پیا لشی شدہ است خطا آن بنام ہر کہ ارسال شود بنویسم

بدون امر در توقف است. بیان عظیم الدین جیو هم تاکید دارند و احوال و سوال
 نواب نجیب الدوله و انازل هم مروض داشته ام. و درینجا بامیر کلوم
 به اجمال آنچه گفت و شنفت بیان آمده بود. نیز عرض کرده ام -
 جواب همه امیدوارم که مرحمت شود. و احوال ضیق معیشت زیاده از
 آنست که خود بدولت گذاشته تشریف فرموده اند. ویرانم که چه کنم،
 نه پای گریز دارم و نه طاقت استقامت. خداست کریم تریم فرماید. والد
 میان ظفر علی پاشا پویش می خواهد ولی بی زیاده یک صندوق فرمایش کرده است
 که حضرت مرا فرموده بود که چیزی فرمایش خواهی کرد. بیابری بعرض
 رسانیده. و از احوال شاه که تا کجا رسیده و یا سکمان چه کرده نیز
 ارشاد شود. و این غلام را از تشریف فرمودن قدوم میمنت لزوم که کلفت
 گداخته عقیدت کیشان است بشارت فرمایند که عین مراد است تا که جلوه
 خواهد شد. تشریف داشتی عالی در بنحایت پناه غلام است -
 درین امر هر قدر که مبالغه بعرض رسانم هم گنجایش دارد. بیه حضور عالی
 بیکس می مانم. زیاده ازین نمی توانم مروض داشت. بخدمت
 اندرون آداب فرزندان قبول یابد. بیان پیر علی و شیخ جیو و افوند
 نسیم سلام خوانند. بیان عظیم الدین جیو قد میوس می رسانند اطفال
 مع والد و همشیره کوزش و قد میوس بعرض می رسانند. امام الدین
 احمد خان صاحب مع اولاد خصرها امین محمد خان و شاه نذر و غیره
 آداب بجای آرند. هو مکر مروض آنکه قبل ازین عرصه دو سال
 ارشاد شده بود اگر باین حالت که می گذرد دو ماه به غلام دشوار است
 بجه نوع زندگی خواهد شد. منظور و قاسم و رضاء و محبو و شاه محمد
 و غیره تسلیات بجای آرند. شیرا و جیوا قد میوس می رسانند.

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - لغرض قدسوس
 که اہم آرزوہا است لغرض باد کہ شہر بست و یکم است تا تحریر عرفی
 بختایت الی یا ہمہ خورد و بزرگ غلام بختایت است و صحت جسمانی
 دارد مکرر عارفان ارسال داشته بنظر مبارک گذشتہ - دیر است کہ
 از عنایت نامہ عالی سر قرار نہ شدہ موجب تردد خاطر غلام است لیکن
 وجہ این شاید کہ ہمین خواہد بود کہ این طرف درین روز ہا آئیدہ بخند
 نہ رسیدہ باشد آدم خانگی را غلام ہم نہ فرستادہ کہ جوابی آید
 بسبب تنگی فرج کہ تا حال ہم نہ رسیدہ و مردمان ہم در کار و بار لغافلما ^{غافل}
 میکن انشاء اللہ تعالی در دوسہ روز پیر نور آدم خانگی روانہ خواہم کرد کہ
 جوابها بیارد تا تشفی دل شود ، احوال اینجا بدستور است بل زیادہ بر
 روز در ترقی و ضیاء برضاء اللہ تعالی - غلام محمد از نزد لالہ انامل آوند
 زبانی انامل می گفتند راست و دروغ پر دورا خدای عالم العیب
 داند کہ با بحیب الدولہ مذکور غلام کردہ بود کہ فلافی کسی معبر خود فرستادہ
 است و حضرت ہم برای او فرمودہ بودند ، در جواب گفتہ کہ بلے حضرت
 فرمودہ اند ، لیکن بلے ملاقات حضرت فلافی را نمی توانم طلب نمود -
 بہ شاہجہان آباد کہ می زوم بخدمت حضرت خواہم رفت - ہرچہ خواہند
 فرمود مرا فقی آن مقرر کردہ خواہم طلب داشت و زبانی لالہ مذکور است
 کہ این ہم بہ ثواب گفتہ بود کہ تعلقات ایشان در ملک دوندہ خان
 بہادر است در آمدن اینجا علی بآن فرمودہ در جواب ثواب فرمود
 کہ ازین فریث است ہمچو کسی را برای طلب خواہم فرستاد کہ از دوندہ
 خان گفتہ خواہد آورد صدق این مقال را حق تعالی عالم است بنا

میرا اطلاع معروض داشتہ زیادہ بجز عرض قد مبوس چہ معروض نماید۔ اطلاق
والدہ ایشان و خواہران ایشان و دیگر ہمہ خورد و کلان کورنش
و قد مبوس معروض می دارد۔ در خدمت محل آداب فرزندانه قبول
نماید۔ میان پیر علی بیو و شیخ رحمت اللہ بیو و اخوند نسیم سلام خوانند۔
غلام کہ در بسوی رفتہ بود نزد کورمولوی صاحب بہ بسوی تشریف آرند
چند غلام قبول نہ کردہ کہ گفت کہ حرکت ایشان معلوم مگر اینکه
تشریف فرمایند۔ در رکاب حضرت اگر حرکت کنند می تواند شد۔ بنا
بر پیر علی خان خط نوشتہ در حصول ارسال داشتہ نموده ایم، امید
کہ اگر کے بہ پانی پت پرود پدست باید فرستاد۔ چہرہ؟ بسیار
می کند و کورنش می رسانند۔

۲۹

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ بعد عرض قد
معرض می دارد۔ کلا با گذار روز سہ شنبہ پرا بیداون رسید و غلام
نامہ رسانید۔ بوسیدیم و بر مردمک دیدہ بنادیم، پیچیدیم
سوختہ کردم۔ الحمد للہ بہ توفیق عالی با ہمہ لوابع بل با ہمہ قافلہ در
رسیدہ، فردا الشہ اللہ تعالیٰ بر کنکا (گنقا) رسیدہ می شود تا
غلام اطلاع آمدن برش برا عودہ نہ شود، والا استدعا خواہم
شکر الہی کہ مزاج مردم محل آرمیدہ است و خط غلام مسطقی
بہ غلام نہ رسیدہ۔ محب اللہ خان صاحب تسلیم معروض می
محمد خان صاحب و خلیفہ بیو و محمد شا کرو نانک چند کورنش و
بعضی رسانند۔ از احوال مسطور اطلاع باید فرمود۔ میان

ح دیگران دعا خوانند۔ پوالدہ ایشان از غلام آنچه مناسب باشد
بر فرمایند۔

مکتوبات ظفر علی بنام حضرت منظر

[ظفر علی، نواب ارشاد خان کے صاحبزادے تھے۔ ان سے
حضرت منظر کو برہمی محبت تھی اور اولاد کی طرح ان کا خیال
رکھتے تھے۔ متعدد مکتوبات سے اس کا اظہار ہوتا ہے۔ کلمات طبیبانہ
کے مکاتیب ۱، ۲، ۳ اور ۴ میں حضرت منظرؒ نے ظفر علی کا
ذکر یوں کیا ہے :-

(۱) مکتوب ۳ بنام مولوی شاد اللہ سیفی: ”واچہ در باب بر خوردار
ظفر علی خان نوشتہ اند و اقیست، از اخلاق و مناقب و اخلاص
و دیگر اہمیت ہر چہ می باید و دلی قراہد او ہمہ دارد۔۔۔“ (کلمات طبیبانہ ص ۴۲)
(۲) مکتوب ۳ بنام مولوی شاد اللہ سیفی: ”اچہ از تدبیرات
و اہمیت بر خوردار ظفر علی خان او صلہ اللہ تعالیٰ الی مایتمناہ نوشتہ
اند بجا است، بنور قدر او شناختہ اند۔ او جہاں ہر بارہ ایست کہ
قیمت ندارد و فقیر بے سبب گرفتار او نیستم۔ فربہای او را
شناختہ ام۔۔۔“ (ایضاً ص ۴۲)

(۳) مکتوب ۴ بنام شاہ ابو الفتح: ”باعث تحریر آنکہ ظفر علی
خان سلمہ ربیعہ خلف نواب اعتضاد الدولہ ارشاد خان بہادر بنیرہ
نواب امین الدولہ معتمد است، از اولاد اجداد حضرت شیخ الاسلام

عبداللہ الفاری رحمۃ اللہ تعالیٰ عنہ و تربیت ظاہری و باطنی از فقیر
 یافتہ، نسخہ سراپای او صورت و معنی بہ صحت رسیدہ، موافق و موافق
 حافظ رحمت خان صاحب کہ در بسوی در مجلس کتبخانی صبیہ دوز خان
 در باب رفاقت و روزگار این خان بر خود دار دادہ بودند قصد بہت
 کردہ بنا برین بخدمت تصریح می دہم کہ بحق دوستی ہای قدیم و الفتانی
 کہ بر فقیر سبزل است شفق کہ لائق بزرگیہای آن مہربان باشد،
 در حق این فکر گوشتہ کہ مرا عزیز تر از جان مست بذل فرمایند۔۔۔
 (ایضاً ص ۹ لم)

کلمات طیبات میں مرزا صاحب کا ایک مکتوب طغری کے نام میں ہے۔ اس
 سے بھی اُن کے قلمی خاطر کا اظہار ہوتا ہے۔ وہ لکھتے ہیں۔ "خان صاحب
 باشی، درین مدت مفارقت در رقم شمار رسید و عزیز جان گردید و روح
 تازہ در تن ناتوان دغیر۔۔۔ ہر صبح بعد نماز تہجد، فقیر بہ نشینید
 بے ناغہ توجہ می دہم، از کسے قوم دیگر بد و اطاعت و افرین واجب دانید"
 (ایضاً ص ۸ لم، ۹ لم۔ مکتوب ۱۲)

عزیم عبدالرزاق قریشی کمر بستہ کردہ "کلمات طیبات مرزا مظہر" میں بھی
 متعدد مکتوبات میں طغری کا ذکر آچکا ہے۔
 اب ذیل میں طغری کے تین مکتوبات (نام صرف نظر) درج
 کیے جاتے ہیں۔

۳۰

معرض می دارد کہ بعد نصرت بندگان عالی متعالی سہ قطعہ عرائض
 مرۃ بعد آخری ارسال داشتہ بہ جواب یکے ہم سرور از نہ شد۔ ہر چند نوازش نامہ
 کرامت مکرر ورود فرمود سرافتخار بہ فلک رسانید، لیکن بہ جواب عرائض فرام

نہ شد۔ مقدمہ معلوم یا ببت نواب موسوی خان کہ دریاد ذہبی آن ناچار است
 بوضی رسانند و از تشریف بردن نواب صاحب و قبلہ پیش نواب نجیب الدولہ
 بہادر آنچه کہ منظور ضمیر منیر اقدس خواهد بود، یقین غلام شد کہ محال و غیر ممکن
 است، امیدوار عفو تو صیر است۔ یک دن مال شمال غلام را ضرور در کار است۔
 اگر پیدا شود بہتر، و الا کر بند شمال مرنگ زمردی یا نوسن یا زرد یا ازہر
 کہ باشد رحمت گزود۔ زیادہ بجز آرزوی قدیموں چہ معروفی دارد۔ والدہ صاحبہ
 کورنش بجای آرند۔ برادر صاحب و دیگر برادران و ہمیشہ با و دانی و دوا
 و بوبوسنبل و دیگر ہمہ غلامہا کورنش بجای آرند۔ میان منظور و میان
 مداری آداب تسلیمات بجای آرند۔

نظر علی

در خدمت مولوی صاحب قبلہ یک مرتبہ روز حاضری شوم۔ میان پیر علی
 و اثوند نسیم و میان مراد سلام خوانند۔ این خط کہ بنام میان اکرم است،
 میان پیر علی صاحب واقف اند، امیدوار است کہ حضرت تعید فرمودہ بہ اوشا
 خواہد رسانید و جواب ہم یہ تعید حضرت طلب فرمودہ رحمت خواہند فرمود کہ
 این بے چارہا بسیار مضطرب اند بلکہ مشہور است کہ آنہ غریز، ادا وقت
 کہ محشر شا کر اینجا حاضر بود باو شان گفتہ اند کہ من عرض نوشتہ می آرم، شما
 انتظار خواہید کشید۔ ایشان بے اطلاع ہمان وقت رفتند، لہذا عرض
 نوشتہ ماند، حالا کہ میان انور رسیدند، بدست ایشان ارسال نمود، بنظر
 مبارک خواہد گذشت۔

۳۱

معرضی دارد تا آخر عرفی کہ نیم ماہ رمضان مبارک است۔ احوال
 ماہ نویں = قوسی قریح

اینها مقرون بجد است و صحت و سلامتی ذات عالی از درگاه او سبحانه
 سال - از ارسال عرایض متواتر و سرفرازانه شدن به جواب یکے ازان
 آنچه بر دل غلام می گذرد، چه عرض نماید، خصوص نواب صاحب راحت
 قلق پیدا شده است - از افضال عالی امیدوار است که اگر تقصیر برزد
 شده باشد، معاف شود - هر چند که بدانت غلامان سرایا جرم امری
 صادر نه شده، لیکن به مقتضای وجود مادیات معروضی نمود - سابق از
 برای کربند یا رومال شال التماس نموده بود، اکنون که موسم درگذشت
 خیر انشاء الله تعالی سال آئینه عنایت خواهد شد - روزیکه به شاه جهان آباد
 تشریف فرموده بودند همان جامه و همان پاجامه و همان جفت پاپوش که
 عنایت شده بود تا حال دارم، الحال هیچ نمانده - چنانچه بخانه نشستی
 ام - علاوه، عید بر سر آمده، و احوال فتوح بندگان عالی نیز هویدا
 اگر از جائے بدست آید، درین روزها مرحمت شود که تا بکار آید - زیاده
 بجز آرزوی قدیوس چه مغرض دارد -
 اندرون قدیوس، بخدمت میان پیر علی صاحب عرض نیاز - میان
 مراد و اخون نسیم سلام خوانند -
 طغر علی

۳۲

حضرت قبله و کعبه مد ظله العالی - معروض می دارد که آنچه از مهاجر
 قدوم میمنت لزومی گذرد، شاهپاد آن همیرالور عالی خواهد بود، بعرض رسانیدن
 غیر از فضولی نمی داند - او سبحانه، یکرم امتنان عیم خویش با سرع ترین
 راه دیکه کلمات طیبات مکتوبه الم - حضرت منظره طغر علی کو کتبے ہیں " بهر حال با همه
 بد معالکی با فیرت - - - - - مناسب حال غیر غراز و عفو و دعا پیچ نیست -

اوقات سعادت ملازمت میرا رد کہ درین مہاجرت اسے کہ بر غلام می گذرد
 یارای بیان نیست، زیادہ حدایت ندید، احوال واللہ صاحبہ نیز بر
 ہمین طور است، برادران و ہمیشہ با آداب کورنشات بجای آرند، برادر
 صاحب، دای و دوا و دیگر عہد کینز، با خصوص بوجہ سنبلی عرض تسلیمات
 بجای آرند۔ کا کا منظور و میان مذاری و دیگر عہد غلامان اینجا کورنشات
 بجای آرند۔

مولوی سناء اللہ صاحب از توبہ حضور بعا فیت اند و بر غلام بسیار
 مہربانی می فرمایند۔ بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض سلام قبول باد۔ اندرون
 کورنش قبول باد۔ میان مراد و دیگر صاحبان حضور سلام خوانند۔

عفی
 غلام طغری علی

مکتوبات غلام عسکری خان بنام حضرت مظلوم

[غلام عسکری خان نے خود اپنے مکتوب میں محمد احسان احمدی کو اپنا بھائی
 لکھا ہے۔ علاوہ ازیں، حضرت مظلوم کا ایک مکتوب بنام غلام عسکری خان

(مجموعہ ریتہ فلیق الجیم، ص ۲۱۷) میں ہے کہ: "آپ کے بھائی غلام حسن
 احمد اللہ کے ساتھ حسن اذیت سے پیش آتے ہیں، اسے غرر کرنے کیلئے
 الفاظ ہیں، اور غلام حسن کو مقامات نگہری میں محمد احسان احمدی

لکھا بھائیوں میں سے بتایا گیا ہے فقہ غلام عسکری خان غنی محمد احسان
 احمدی کے بھائی تھے لیکن شاید حقیقی بھائی ہوتے تھے کیونکہ حضرت مظلوم

لہ مولوی سناء اللہ سنبلی

ہی کے مکتوب (ع ۱۷) مجرہ رتبہ محترم خلیق اکرم (ص ۱۹۲) میں محمد احسان
 احمدی کے نام پر ہے لکھا ہے کہ "آپ کے اہل خانہ کا حال بتانا آپ کو بہت
 کرنا ہے اور اعزہ و اقربا کے حالات سے بے خبر ہونا گناہ ہے، غلام مسکری
 خان کی والدہ جو غم فاقہ کشی کی وجہ سے قرعہ آباد خانے کا ارادہ رکھتی
 ہیں۔"

غلام مسکری فریب محاذ الملک کی سرکاری سے وابستہ تھے یا کچھ عرصہ
 وابستہ رہے تھے۔ کلمات طبیات میں مرزا قاضی کے ساتھ کتب خانہ
 غلام مسکری خان کے نام پر ہے فریب محاذ الملک کی سرکاری سے تعلق
 ظاہر ہے۔

ہمارے ذیل میں تین مکتوبات ایسے درج کیے جاتے ہیں جن میں اگرچہ
 مکتوب نگار کا نام مراختا تو موجود نہیں لیکن ہمارے خیال میں
 ان کے لکھنے والے غلام مسکری ہیں جیسا کہ ان مکتوبات میں مذکورہ
 افراد کے رشتوں سے ظاہر ہوتا ہے لہذا علم بالمراتب

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی - بعد عرض عرض کورنش
 کہ شیوہ غلامان راجح الاعتقاد است بعرض اقدس میں رسانیدہ احوال خود را
 مفصل مکرر بعرض رسانیدہ از نظر مبارک گذشتہ باشد تا حال کیفیت
 معلومہ در ترقی است بلکہ سوای برادر روزیکہ قضیہ تازہ بریابی شود تفصیل
 آن موجب خفگی مزاج مبارک دانستہ برہمین قدر اکتفا نمودہ شد۔ بعض مکروہات
 تازہ زبانی بھائی محمد احسان صاحب قبلہ بعرض خواہد رسید تا حال مشطروا ہم
 اسیدوار فضل و کرم کہ از اینجناب صرف نظر نمی رسید ہمین قسم نمی گذرد۔ آنچه

امید ترقی و غیره درین سرکار داشتم از همه چیز نوازش با حرف همین دعا
او دعا او سبحانہ تعالیٰ جل شانہ است دعا دارد کہ چندے تا زندگی با برو
بسر برد و این همه توقعات ہم از آنجناب است، زیاده حد ادب
حضرت والدہ صاحبہ دینی بی بچیدن از محرم خانہ و دیا (؟) و مچری
وامینہ و حکمت اللہ عرض کورنش می رسانند۔

بجناب اندرون محل نام بنام عرض قدیوسی می رسانند۔ به عالی
خدمت میان پیر علی صاحب و دیگر صاحبان سلام و بندگی قبول باد۔

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جهان مظللہ العالی۔ بعد عرض قدیوسی بعض
اقدس می رسانند، احوال غلامان آنچه بیان غلام حسن بعض رسانیده باشند
تا حال یہ همان صورت است، کدام مقدمہ تازہ در پیش نیست کہ عرض
دارد جناب عالی از سہ ماہ تنخواہ گویا ماہ بہ ماہ دادہ اند، ازین جهت آنچه
قرض قدیم است بہت و آئینہ را خوب می گذرد، اگر ہمین شکل قائم باشد
شاید از ہمہ بلا مخلصی شود، آمد و رفت غلام بدستور است مگر غلام امام
معطل در خانہ نشینہ است، دیگر ہمہ خورد و کلان عرض کورنش
پیرسانند قبول باد۔ بجناب اندرون محل عرض کورنش از ہمہ با قبول باد۔
امروز کہ یازدہم رجب است میان غلام حسن رسیدند۔

۱۰
۱۱
۱۲
۱۳
۱۴
۱۵
۱۶
۱۷
۱۸
۱۹
۲۰
۲۱
۲۲
۲۳
۲۴
۲۵
۲۶
۲۷
۲۸
۲۹
۳۰
۳۱
۳۲
۳۳
۳۴
۳۵
۳۶
۳۷
۳۸
۳۹
۴۰
۴۱
۴۲
۴۳
۴۴
۴۵
۴۶
۴۷
۴۸
۴۹
۵۰
۵۱
۵۲
۵۳
۵۴
۵۵
۵۶
۵۷
۵۸
۵۹
۶۰
۶۱
۶۲
۶۳
۶۴
۶۵
۶۶
۶۷
۶۸
۶۹
۷۰
۷۱
۷۲
۷۳
۷۴
۷۵
۷۶
۷۷
۷۸
۷۹
۸۰
۸۱
۸۲
۸۳
۸۴
۸۵
۸۶
۸۷
۸۸
۸۹
۹۰
۹۱
۹۲
۹۳
۹۴
۹۵
۹۶
۹۷
۹۸
۹۹
۱۰۰
۱۰۱
۱۰۲
۱۰۳
۱۰۴
۱۰۵
۱۰۶
۱۰۷
۱۰۸
۱۰۹
۱۱۰
۱۱۱
۱۱۲
۱۱۳
۱۱۴
۱۱۵
۱۱۶
۱۱۷
۱۱۸
۱۱۹
۱۲۰
۱۲۱
۱۲۲
۱۲۳
۱۲۴
۱۲۵
۱۲۶
۱۲۷
۱۲۸
۱۲۹
۱۳۰
۱۳۱
۱۳۲
۱۳۳
۱۳۴
۱۳۵
۱۳۶
۱۳۷
۱۳۸
۱۳۹
۱۴۰
۱۴۱
۱۴۲
۱۴۳
۱۴۴
۱۴۵
۱۴۶
۱۴۷
۱۴۸
۱۴۹
۱۵۰
۱۵۱
۱۵۲
۱۵۳
۱۵۴
۱۵۵
۱۵۶
۱۵۷
۱۵۸
۱۵۹
۱۶۰
۱۶۱
۱۶۲
۱۶۳
۱۶۴
۱۶۵
۱۶۶
۱۶۷
۱۶۸
۱۶۹
۱۷۰
۱۷۱
۱۷۲
۱۷۳
۱۷۴
۱۷۵
۱۷۶
۱۷۷
۱۷۸
۱۷۹
۱۸۰
۱۸۱
۱۸۲
۱۸۳
۱۸۴
۱۸۵
۱۸۶
۱۸۷
۱۸۸
۱۸۹
۱۹۰
۱۹۱
۱۹۲
۱۹۳
۱۹۴
۱۹۵
۱۹۶
۱۹۷
۱۹۸
۱۹۹
۲۰۰
۲۰۱
۲۰۲
۲۰۳
۲۰۴
۲۰۵
۲۰۶
۲۰۷
۲۰۸
۲۰۹
۲۱۰
۲۱۱
۲۱۲
۲۱۳
۲۱۴
۲۱۵
۲۱۶
۲۱۷
۲۱۸
۲۱۹
۲۲۰
۲۲۱
۲۲۲
۲۲۳
۲۲۴
۲۲۵
۲۲۶
۲۲۷
۲۲۸
۲۲۹
۲۳۰
۲۳۱
۲۳۲
۲۳۳
۲۳۴
۲۳۵
۲۳۶
۲۳۷
۲۳۸
۲۳۹
۲۴۰
۲۴۱
۲۴۲
۲۴۳
۲۴۴
۲۴۵
۲۴۶
۲۴۷
۲۴۸
۲۴۹
۲۵۰
۲۵۱
۲۵۲
۲۵۳
۲۵۴
۲۵۵
۲۵۶
۲۵۷
۲۵۸
۲۵۹
۲۶۰
۲۶۱
۲۶۲
۲۶۳
۲۶۴
۲۶۵
۲۶۶
۲۶۷
۲۶۸
۲۶۹
۲۷۰
۲۷۱
۲۷۲
۲۷۳
۲۷۴
۲۷۵
۲۷۶
۲۷۷
۲۷۸
۲۷۹
۲۸۰
۲۸۱
۲۸۲
۲۸۳
۲۸۴
۲۸۵
۲۸۶
۲۸۷
۲۸۸
۲۸۹
۲۹۰
۲۹۱
۲۹۲
۲۹۳
۲۹۴
۲۹۵
۲۹۶
۲۹۷
۲۹۸
۲۹۹
۳۰۰
۳۰۱
۳۰۲
۳۰۳
۳۰۴
۳۰۵
۳۰۶
۳۰۷
۳۰۸
۳۰۹
۳۱۰
۳۱۱
۳۱۲
۳۱۳
۳۱۴
۳۱۵
۳۱۶
۳۱۷
۳۱۸
۳۱۹
۳۲۰
۳۲۱
۳۲۲
۳۲۳
۳۲۴
۳۲۵
۳۲۶
۳۲۷
۳۲۸
۳۲۹
۳۳۰
۳۳۱
۳۳۲
۳۳۳
۳۳۴
۳۳۵
۳۳۶
۳۳۷
۳۳۸
۳۳۹
۳۴۰
۳۴۱
۳۴۲
۳۴۳
۳۴۴
۳۴۵
۳۴۶
۳۴۷
۳۴۸
۳۴۹
۳۵۰
۳۵۱
۳۵۲
۳۵۳
۳۵۴
۳۵۵
۳۵۶
۳۵۷
۳۵۸
۳۵۹
۳۶۰
۳۶۱
۳۶۲
۳۶۳
۳۶۴
۳۶۵
۳۶۶
۳۶۷
۳۶۸
۳۶۹
۳۷۰
۳۷۱
۳۷۲
۳۷۳
۳۷۴
۳۷۵
۳۷۶
۳۷۷
۳۷۸
۳۷۹
۳۸۰
۳۸۱
۳۸۲
۳۸۳
۳۸۴
۳۸۵
۳۸۶
۳۸۷
۳۸۸
۳۸۹
۳۹۰
۳۹۱
۳۹۲
۳۹۳
۳۹۴
۳۹۵
۳۹۶
۳۹۷
۳۹۸
۳۹۹
۴۰۰
۴۰۱
۴۰۲
۴۰۳
۴۰۴
۴۰۵
۴۰۶
۴۰۷
۴۰۸
۴۰۹
۴۱۰
۴۱۱
۴۱۲
۴۱۳
۴۱۴
۴۱۵
۴۱۶
۴۱۷
۴۱۸
۴۱۹
۴۲۰
۴۲۱
۴۲۲
۴۲۳
۴۲۴
۴۲۵
۴۲۶
۴۲۷
۴۲۸
۴۲۹
۴۳۰
۴۳۱
۴۳۲
۴۳۳
۴۳۴
۴۳۵
۴۳۶
۴۳۷
۴۳۸
۴۳۹
۴۴۰
۴۴۱
۴۴۲
۴۴۳
۴۴۴
۴۴۵
۴۴۶
۴۴۷
۴۴۸
۴۴۹
۴۵۰
۴۵۱
۴۵۲
۴۵۳
۴۵۴
۴۵۵
۴۵۶
۴۵۷
۴۵۸
۴۵۹
۴۶۰
۴۶۱
۴۶۲
۴۶۳
۴۶۴
۴۶۵
۴۶۶
۴۶۷
۴۶۸
۴۶۹
۴۷۰
۴۷۱
۴۷۲
۴۷۳
۴۷۴
۴۷۵
۴۷۶
۴۷۷
۴۷۸
۴۷۹
۴۸۰
۴۸۱
۴۸۲
۴۸۳
۴۸۴
۴۸۵
۴۸۶
۴۸۷
۴۸۸
۴۸۹
۴۹۰
۴۹۱
۴۹۲
۴۹۳
۴۹۴
۴۹۵
۴۹۶
۴۹۷
۴۹۸
۴۹۹
۵۰۰
۵۰۱
۵۰۲
۵۰۳
۵۰۴
۵۰۵
۵۰۶
۵۰۷
۵۰۸
۵۰۹
۵۱۰
۵۱۱
۵۱۲
۵۱۳
۵۱۴
۵۱۵
۵۱۶
۵۱۷
۵۱۸
۵۱۹
۵۲۰
۵۲۱
۵۲۲
۵۲۳
۵۲۴
۵۲۵
۵۲۶
۵۲۷
۵۲۸
۵۲۹
۵۳۰
۵۳۱
۵۳۲
۵۳۳
۵۳۴
۵۳۵
۵۳۶
۵۳۷
۵۳۸
۵۳۹
۵۴۰
۵۴۱
۵۴۲
۵۴۳
۵۴۴
۵۴۵
۵۴۶
۵۴۷
۵۴۸
۵۴۹
۵۵۰
۵۵۱
۵۵۲
۵۵۳
۵۵۴
۵۵۵
۵۵۶
۵۵۷
۵۵۸
۵۵۹
۵۶۰
۵۶۱
۵۶۲
۵۶۳
۵۶۴
۵۶۵
۵۶۶
۵۶۷
۵۶۸
۵۶۹
۵۷۰
۵۷۱
۵۷۲
۵۷۳
۵۷۴
۵۷۵
۵۷۶
۵۷۷
۵۷۸
۵۷۹
۵۸۰
۵۸۱
۵۸۲
۵۸۳
۵۸۴
۵۸۵
۵۸۶
۵۸۷
۵۸۸
۵۸۹
۵۹۰
۵۹۱
۵۹۲
۵۹۳
۵۹۴
۵۹۵
۵۹۶
۵۹۷
۵۹۸
۵۹۹
۶۰۰
۶۰۱
۶۰۲
۶۰۳
۶۰۴
۶۰۵
۶۰۶
۶۰۷
۶۰۸
۶۰۹
۶۱۰
۶۱۱
۶۱۲
۶۱۳
۶۱۴
۶۱۵
۶۱۶
۶۱۷
۶۱۸
۶۱۹
۶۲۰
۶۲۱
۶۲۲
۶۲۳
۶۲۴
۶۲۵
۶۲۶
۶۲۷
۶۲۸
۶۲۹
۶۳۰
۶۳۱
۶۳۲
۶۳۳
۶۳۴
۶۳۵
۶۳۶
۶۳۷
۶۳۸
۶۳۹
۶۴۰
۶۴۱
۶۴۲
۶۴۳
۶۴۴
۶۴۵
۶۴۶
۶۴۷
۶۴۸
۶۴۹
۶۵۰
۶۵۱
۶۵۲
۶۵۳
۶۵۴
۶۵۵
۶۵۶
۶۵۷
۶۵۸
۶۵۹
۶۶۰
۶۶۱
۶۶۲
۶۶۳
۶۶۴
۶۶۵
۶۶۶
۶۶۷
۶۶۸
۶۶۹
۶۷۰
۶۷۱
۶۷۲
۶۷۳
۶۷۴
۶۷۵
۶۷۶
۶۷۷
۶۷۸
۶۷۹
۶۸۰
۶۸۱
۶۸۲
۶۸۳
۶۸۴
۶۸۵
۶۸۶
۶۸۷
۶۸۸
۶۸۹
۶۹۰
۶۹۱
۶۹۲
۶۹۳
۶۹۴
۶۹۵
۶۹۶
۶۹۷
۶۹۸
۶۹۹
۷۰۰
۷۰۱
۷۰۲
۷۰۳
۷۰۴
۷۰۵
۷۰۶
۷۰۷
۷۰۸
۷۰۹
۷۱۰
۷۱۱
۷۱۲
۷۱۳
۷۱۴
۷۱۵
۷۱۶
۷۱۷
۷۱۸
۷۱۹
۷۲۰
۷۲۱
۷۲۲
۷۲۳
۷۲۴
۷۲۵
۷۲۶
۷۲۷
۷۲۸
۷۲۹
۷۳۰
۷۳۱
۷۳۲
۷۳۳
۷۳۴
۷۳۵
۷۳۶
۷۳۷
۷۳۸
۷۳۹
۷۴۰
۷۴۱
۷۴۲
۷۴۳
۷۴۴
۷۴۵
۷۴۶
۷۴۷
۷۴۸
۷۴۹
۷۵۰
۷۵۱
۷۵۲
۷۵۳
۷۵۴
۷۵۵
۷۵۶
۷۵۷
۷۵۸
۷۵۹
۷۶۰
۷۶۱
۷۶۲
۷۶۳
۷۶۴
۷۶۵
۷۶۶
۷۶۷
۷۶۸
۷۶۹
۷۷۰
۷۷۱
۷۷۲
۷۷۳
۷۷۴
۷۷۵
۷۷۶
۷۷۷
۷۷۸
۷۷۹
۷۸۰
۷۸۱
۷۸۲
۷۸۳
۷۸۴
۷۸۵
۷۸۶
۷۸۷
۷۸۸
۷۸۹
۷۹۰
۷۹۱
۷۹۲
۷۹۳
۷۹۴
۷۹۵
۷۹۶
۷۹۷
۷۹۸
۷۹۹
۸۰۰
۸۰۱
۸۰۲
۸۰۳
۸۰۴
۸۰۵
۸۰۶
۸۰۷
۸۰۸
۸۰۹
۸۱۰
۸۱۱
۸۱۲
۸۱۳
۸۱۴
۸۱۵
۸۱۶
۸۱۷
۸۱۸
۸۱۹
۸۲۰
۸۲۱
۸۲۲
۸۲۳
۸۲۴
۸۲۵
۸۲۶
۸۲۷
۸۲۸
۸۲۹
۸۳۰
۸۳۱
۸۳۲
۸۳۳
۸۳۴
۸۳۵
۸۳۶
۸۳۷
۸۳۸
۸۳۹
۸۴۰
۸۴۱
۸۴۲
۸۴۳
۸۴۴
۸۴۵
۸۴۶
۸۴۷
۸۴۸
۸۴۹
۸۵۰
۸۵۱
۸۵۲
۸۵۳
۸۵۴
۸۵۵
۸۵۶
۸۵۷
۸۵۸
۸۵۹
۸۶۰
۸۶۱
۸۶۲
۸۶۳
۸۶۴
۸۶۵
۸۶۶
۸۶۷
۸۶۸
۸۶۹
۸۷۰
۸۷۱
۸۷۲
۸۷۳
۸۷۴
۸۷۵
۸۷۶
۸۷۷
۸۷۸
۸۷۹
۸۸۰
۸۸۱
۸۸۲
۸۸۳
۸۸۴
۸۸۵
۸۸۶
۸۸۷
۸۸۸
۸۸۹
۸۹۰
۸۹۱
۸۹۲
۸۹۳
۸۹۴
۸۹۵
۸۹۶
۸۹۷
۸۹۸
۸۹۹
۹۰۰
۹۰۱
۹۰۲
۹۰۳
۹۰۴
۹۰۵
۹۰۶
۹۰۷
۹۰۸
۹۰۹
۹۱۰
۹۱۱
۹۱۲
۹۱۳
۹۱۴
۹۱۵
۹۱۶
۹۱۷
۹۱۸
۹۱۹
۹۲۰
۹۲۱
۹۲۲
۹۲۳
۹۲۴
۹۲۵
۹۲۶
۹۲۷
۹۲۸
۹۲۹
۹۳۰
۹۳۱
۹۳۲
۹۳۳
۹۳۴
۹۳۵
۹۳۶
۹۳۷
۹۳۸
۹۳۹
۹۴۰
۹۴۱
۹۴۲
۹۴۳
۹۴۴
۹۴۵
۹۴۶
۹۴۷
۹۴۸
۹۴۹
۹۵۰
۹۵۱
۹۵۲
۹۵۳
۹۵۴
۹۵۵
۹۵۶
۹۵۷
۹۵۸
۹۵۹
۹۶۰
۹۶۱
۹۶۲
۹۶۳
۹۶۴
۹۶۵
۹۶۶
۹۶۷
۹۶۸
۹۶۹
۹۷۰
۹۷۱
۹۷۲
۹۷۳
۹۷۴
۹۷۵
۹۷۶
۹۷۷
۹۷۸
۹۷۹
۹۸۰
۹۸۱
۹۸۲
۹۸۳
۹۸۴
۹۸۵
۹۸۶
۹۸۷
۹۸۸
۹۸۹
۹۹۰
۹۹۱
۹۹۲
۹۹۳
۹۹۴
۹۹۵
۹۹۶
۹۹۷
۹۹۸
۹۹۹
۱۰۰۰

حضرت سلامت۔ بعد عرض قدیوس کہ شیوہ غلامان است عرض

اقدس می رسانند۔ عنایت نامہ ہا مکرو در جواب عرضی غلام و زود فرمود باعث

افتخار کونین گردید، حزب البحر از مدت یک سال از میان محمد احسان صاحب

و قبلہ اجازت گرفته، ہر دو وقت می خوانند و دیگر ہر فیہ ارشاد شدہ است

بہ عمل آرد۔ درین ولا کہ محمد انور رسید و عنایت نامہ رسانید، بسر و چشم نہاد

لیکن احوال غلام بدستور است، یعنی آمد و رفت دربار شاہ بالکل موقوف

است۔ بچہ برای جناب در سواری گاہے میسری آید و در خانہ دیگر بچہ کسی

آمد و رفت ندارم، قدرے مردم کہ ہمراہ غلام باقی ماندہ بود، آنرا ہم از

چند روز گویا جواب شدہ است و سوای گذران مشارالہ چندان دشوار

نہ بود کہ گرانی نمی گذرد لیکن ہر چند بہ سماجت گفتہ شد تا مدت چند روز

سوای نوکری جناب عالی قبول نہ کرد و زیادہ از یک روز نماند و وقت

مراجعت از مکن پورا تقدیر جلدی فرمود کہ اگر شہرات قدوسی معروض داشت

فوت شد۔ انشاء اللہ تعالیٰ ثواب صاحب ثواب ارشاد خان بہادر اول اینکه

ارادہ میان غلام حسن متصور است و اگر بر تقدیر اتفاق نشد کیفیت مفصل

میں بیان داشتہ خواہد شد، زیادہ حدادب۔

از ہمہ داشتہ ہائے استیجاب نام بنام عرض کورنش قبول باد۔

خواجہ قلندر خان و خواجہ سکندر خان و خواجہ محمود خان عرض کورنش می

رسانند۔ از غلام امام عرض کورنش و قدیوس قبول باد۔

۱۰ یہ مکتوب غلام عسکری خان کا تحریر کردہ ہوگا کیونکہ "میان محمد احسان"

اور "میان غلام حسن" کے ذکر کے علاوہ، اس میں حزب البحر کا بھی ذکر ہے۔ حضرت مظهر

کے مکتوب ۶۸ (جملات طبیات) میں غلام عسکری خان کو لکھا گیا ہے کہ "وظیفہ کفریہ البحر مع

بیمہ برادران می خوانندہ باشند۔"

مکتوبات مولوی ثناء اللہ سنبھلی بنام حضرت منظرؒ

(مولوی ثناء اللہ سنبھلی "حضرت منظرؒ" کے خاص خلفاء میں سے تھے اور علم حدیث و قرآن میں شاہ ولی اللہ دہلویؒ کے شاگرد تھے۔ سنبھلی میں درسی و تدریسی کے شغل کے ساتھ طریقہ مجددیہ کی تعلیم میں بھی منہمک رہتے تھے۔ انتقال ۱۲۱۱ھ سے قبل ہو چکا تھا کیونکہ مقامات نظری میں جو ۱۲۱۱ھ کی تصنیف ہے انہیں "رحمۃ اللہ علیہ" لکھا گیا ہے۔)

معمولات نظریہ (تصنیف ۵۱۲۰ھ) میں حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام مولوی ثناء اللہ سنبھلی سے اقتباس درج کیا گیا ہے جس میں مولوی ثناء اللہ سنبھلی کے حالات پیر بھی روشنی پڑتی ہے اسی کا کچھ حصہ یہاں پیش کیا جا رہا ہے حضرت منظرؒ لکھتے ہیں "شما در اینجا (سنبھلی) جائے فقر گرم سازید کہ در آن ضلع عالمی حمیدہ و درویشے صاحب نسبت نیست، بخاطر جمع بکار خود سامعی و مرگرم باید بود و تشویش را بیا لظن خود راہ نباید داد و اوقات در افعال منافع دینی ظاہر اگر باطناً معروف دارند کہ او سبحانہ شمارا دولتی دادہ است شکر بحین است (مکتوب ۲۸ ص ۱۲۱) مقامات نظری میں ان کے بارے میں شاہ غلام علیؒ لکھتے ہیں "از اعظم خلقای حضرت ایشان اند علم ظاہر تحصیل نمودہ علم حدیث و قرآن از خدمت شاہ ولی اللہ محدث رحمۃ اللہ علیہ فرمودند طریقہ ابنہ خواجہ موسیٰ خان خلیفہ حضرت شیخ رحمۃ اللہ علیہا گرفتہ، بذکر و مراقبہ مواظبت نمودند و بامرا ایشان اعتقاد کالات باطنی از حضرت ایشان نمودہ بہ نہایت مقامات سلوک

۱۰ حضرت منظرؒ
۱۱ شیخ محمد عابدؒ

طریقہ رسیدن و تعلیم طریقہ مجاز گردیدم دریلہٗ شغل بدری علوم
و ہدایت سدرک راہ خدا پر داختم۔ لعل و عمل و عبودیت و تقاضا
مصرف و باخلاق نیک و ادب و اوقات حشر و مروت و بزرگواری
ی و نمودن از شغل درین حدیث و تفسیر نور و عفا بسیار حاصل شد
و نسبت اندر یہ قوہ و ترقی میگرد۔ مقامات ہی میں یہ بھی آتا
ہے کہ کافی محمدیہ طریقہ از ایشان گرفتہ۔
اب ذیل میں حضرت مظهر الحق کے نام، مولوی ثناء اللہ بسجلی کے
دو مکتوبات درج کیے جاتے ہیں۔

۳۶

جناب مقدس حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رساند۔ غلام با جمیع
وابستہا بتوجہات آنقبلہ بعافیت است و سلامت ذات قاض البرکات
آن خداوند از جناب حق سبحانہ، مسؤل و مطلوب۔ ثانیاً آنکم یاران طریقی
ہر دو وقت حاضر می شوند و غلام ہم بخدمت ایشان حصول سعادات و
برکات می نماید۔ و میان طفر علی خان و برادران ایشان ہر روز تشریف
می آوید و شغل کتاب دارند۔ و لو اب صاحب و دیگر اعزہ اینجا گاہ گاہ
مہربانی می فرمایند۔ قریب یک ماہ شدہ کہ بہ اطلاع فرعافیت اثر
آن قبلہ جمعیت دل عقیدت منزل حاصل نہ شدہ، حق سبحانہ آن خداوند
را بر مفارق ما غلامان سلامت دارد، آمین، زیادہ حداد۔

غلام ثناء اللہ
بغالی خدمت خدمہ محل مدظلہم العالی ادب بندگی معروضی دارد

خدمت میان پیر علی صاحب ہندگی معروض باد۔ یاران طریق سلام ^{السلام}
 برطالعہ فرمایند۔ غلام زادہ و والدہ الیثان آداب قدوسی رسانند۔
 بہ ملازمان قافران حلقہ آداب غلامی بجای آرند۔ اخون روزی آداب
 قدوسی رسانند و در کار لوشیہ شاعری می یابند۔ دیگر آنکہ میان محمد
 انور و وسہ شب ہزد غلام مانندند و احوال مانند و بود غلام بہ وجہ
 خوب بلاخطہ نموده اند۔ معروض جناب مقدس خواہند نمود۔

۷

بجناب عالی حضرت پیر دستگیرند ظہم العالی می رسانند۔ غلام بایع
 لواقی مخوف، (با) جمعیت و عافیت است و سلامت ذات فالص
 البرکات اقبلہ از حق سبحانہ، مطلوب و مسؤل اوسبحانہ، اقبلہ
 بر سر ما ہندگان سلامت دارد، آمین۔ ثانیاً آنکہ غلام متوجہ اقبلہ
 بہ شغل خدمت طریقہ عالیہ و کتاب مشغول است۔ و ہر دو وقت یاران طریقہ
 جمع می شوند و چند سبق تفسیر و حدیث ہم می شنوند و صاحبان اینخانہ غلام
 اکثر مہربانی می فرمایند۔ چنانچہ درین ماہ مبارک امام الدین خان جیو دوبار
 آمہہ بودند و لوآب صاحب و ارشد خان جیو و صاحب زادہاے لوآب صاحب
 بہ شنبہ برائے سماع قرآن شریف کہ بر خوردار محمد می خوانند تشریف می آرند۔
 و دیگر مردم بسیار جمع می شوند۔ چنانچہ تمام سائبان و دیوان فانیہ پر
 می شود۔ و کرم خان پسر موسی خان نزد غلام داخل طریق شدہ، و
 ذکر لطائف خوب معلوم نموده۔ قدوسی می رسانند، مگر بہ سبب فقرتہ
 خوسے کہ از ہمشیر زادہ او شدہ از اینجا قصد بر فاستن دارد و از ہم
 احوال روزی روزینہ بہ توفیق بدست می آید۔ متوجہ اقبلہ حق سبحانہ
 ملہ برادر زادہ میر محمد حسین ۷ لوآب ارشاد خان

دریں برکت دید آئین - زیادہ خداداد -

بعلی خدمت خدمہ محل منظم العالی قد میوس می رسانند نیارن
طریقہ سلام سنت الاسلام مطالعہ فرمایند - غلام زاد با و والدہ الشا
و جمیع غلامان اینجا قد میوس عرض می نمایند - کریم خان خاں خاں الوقت قد میوس
می رسانند - محمد عظیم خاں الوقت قد میوس می رسانند -

صاحبزادہ بیان اسد اللہ صاحب بندگی می رسانند و معروض می
دارد کہ والدہ میر مصاحب را قاطر جمع باید فرمود کہ از پنج ماہ بیج
تخوہ نیافتہ ام ، لہذا میان میر مصاحب را در برلی گذاشتہ اند
ہمیں بار تخوہ بدست می آید - میر مصاحب در شاہمان آبادی رسد
و عریضہ کہ پیش ازین ارسال داشتہ ام ، جواب آن عنایت باید فرمود
ازادہ دارم کہ بعد وصول نوازش نامہ پیش محب اللہ رفتہ شود -
زیادہ بندگی -

مکتوبات میر محمد امین بنام حضرت منظر

[میر محمد امین سید شہمت خان بہادر شہسوار جنگ کے صاحبزادے
تھے جیسا کہ خود حضرت منظر کے مکتوب ۱۷۶ بنام عماد الملک
(کلمات طبیات) میں فراحت موجود ہے - ان کے والد سید شہمت
خان سے بھی حضرت منظر کے مراسم تھے - چنانچہ کلمات طبیات میں
حضرت منظر کا ایک مکتوب (۱۷۱) سید شہمت خان کے نام بھی
ہے ، جس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ حضرت منظر سے کسی عاقل سی
سفارش کے طالب تھے - حضرت منظر کے ایک اور مکتوب بنام

غلام عسکری خان سے بھی میر حسین کے والدین سے حضرت منظرؒ کے
 قتل فاطر کا اظہار ہوتا ہے اور یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ ان کے
 والدین نے ایک زمانے میں فرخ آباد میں قیام اختیار کر لیا تھا۔
 حضرت منظرؒ لکھتے ہیں ”(ترجمہ) حضرت محمد بن اپنے والدین کی زیارت
 کے لیے فرخ آباد جانے والے ہوں گے، ان (والدین) کے دم کو نیت
 بگھٹنا پاپ ہے اور ان کی دل جوں میں کوئی فروغ نہایت نہیں رہی ہے
 کہ فقر کی رضا اسی میں ہے۔ وہ (والدین) کسی چیز کے محتاج نہیں ہیں“
 (مجموعہ محرم خلیق، ج ۱، ص ۲۱۷)۔ مقامات منظری میں میر حسین کا ذکر
 کرتے ہوئے شاہ غلام علیؒ لکھتے ہیں ”از سادات کبار و علماء
 وزیدہ اعیان حضرت ایقان اند۔ بہ کمالات ظاہر و باطن اراک
 بودند۔ طریقہ از انھوں گرفتہ با استنای مقامات طریقہ فایز
 شد و اجازت تعلیم طریقہ یافتہ۔۔۔ (حضرت منظرؒ) در بارہ ایقان
 فرمودند کہ میر حسین از اولیاد خدا کبر و جانان صیر است۔۔۔“
 (ص ۸۹)۔

حضرت منظرؒ کے مکتوب بنام عماد الملک شہ بھی معلوم ہوتا ہے
 میر حسین نے ناب عماد الملک کی سرکار سے توسل اختیار کرنا چاہا
 تھا اور حضرت منظرؒ ان باب میں ساعی تھے۔

میر حسین کی وفات ۱۱۸۹ھ میں ہوئی۔ حضرت منظرؒ کے ایک
 مکتوب بنام قاضی ثناء اللہ بانی پٹی (میر عبد الرزاق قریشی)
 میں ۱۲۷۷ھ قمری قمرہ کو لکھا گیا میر حسین کی وفات کا ذکر یوں
 آیا ہے ”وساخ میر محمد بن خان صاحب مرحوم صمدی شہ
 باشد کہ پیش ازین فرستہ ام“ اسی مکتوب میں طالع داد

لے یہ مکتوب کلمات طبعیات میں ہے۔ و طبع فتح الاخبار کول کے مطبوعہ مجموعہ ”رقعات
 کرامت سعادت شمس الدین حبیب اللہ مرزا جانان منظر خمدی رضی اللہ عنہ“ میں شامل تھا۔
 اس کا ترجمہ محرم خلیق، ج ۱، ص ۲۱۷ میں کیا ہے۔

(ملا رحمہ داد) کے پانی پت اور سونے پت وغیرہ میں مجدالدولہ کی طرف سے
 معزز ہو کر جانے کا ذکر بھی ہے اور یہ ۱۱۸۹ھ کا واقعہ ہے اس لیے
 میر حسین کا خیال وفات بھی یہی ہے۔ اس مکتوب (نورۃ ۲ ذی قعدہ)
 سے قبل کا ایک مکتوب بھی اسی مجموعے میں شامل ہے جو ۱۵۱۸ھ شوال
 (دفعہ سوال) کا ہے اور اس میں ہے کہ "اجوال میر محمد حسین سلمہ ربہ
 پینے معلوم غنیمت" نیز در بیان عرصے کے دو مکتوبات بھی ہیں یعنی ایک
 ۱۲۷۸ھ شوال کا دوسرے پر تاریخ نہیں، دونوں میں میر حسین کا ذکر ہی
 نہیں۔ اسی لیے میر حسین کی وفات غالباً "ذی قعدہ ہی میں ہوئی۔"
 کلمات طبیات میں میر حسین کے نام حضرت مظہر کا عرف ایک
 مکتوب ہے جس میں میر مسلمان کی وفات کی خبر پر تائیدات کا اظہار اور
 کلمات تعزیت ہیں۔ نیز اسی سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ بخشی سردار خان
 خاقانہ کے موصوفوں کے فرق کے متعلق تھے۔

میر حسین کے بار مکاتیب بنام حضرت مظہر اس مجموعے میں
 شامل ہیں۔ پہلے مکتوب میں افواج ولایت (افواج درانی)
 کی دہلی کی طرف آمد اور ان کے تعلقہ کا ذکر ہے۔ دوسرا مکتوب میں
 سرداران روہیلہ قلعہ اللہ خان، خاوند رحمت خان، اور نجیب خان
 کے متعلق اطلاعات ہیں۔ اور اپنے بیٹائی (میر حسین) کے الہ آباد
 شکر شاہی میں جانے کی اطلاع دی گئی ہے۔ تیسرے مکتوب میں
 نجیب خان اور دوسرے سرداروں کے بارے میں اطلاع ہے البتہ
 چونکہ مکتوب میں کوئی تاریخی نوعیت کی اطلاع نہیں ہے۔

حضرت مظہر نے ایک مکتوب بنام میر مسلمان میں جو نوالہ خاں
 خان کے انتقال کے بعد لکھا گیا ہے مراجعت کی ہے کہ میر حسین نے کچھ عرصہ
 خدمت کر کے اپنے ملازمت کو نکال دیا ہے اور نسبت

ارشاد کی حامل کرلی ہے۔ کل انھیں اجازت ارشاد اور فرقہ ہی
 دے دیا گیا ہے۔ (مکتوب ۲۶، مجرم محرم خلیق انجم)۔ اس
 اجازت نامے کے بعد ہی میر حسین نے اپنے مکتوبات میں دہروں
 پر توجہ دینے کا ذکر کیا ہوگا۔ اس طرح یہ بات بھی ظاہر ہو جاتی
 ہے کہ احمد شاہ درانی کی جس ابتدا کا ذکر ہے وہ اس سال کے بعد کا
 واقعہ ہوگا۔ میر حسنت خان کا سال وفات معلوم ہونے کے تو
 کچھ اور تعیین ہو سکتی ہے۔

اب ذیل میں میر حسین کے وہ چار مکتوبات ملاحظہ ہوں
 جو حضرت مغلہ کے نام ہیں:

۳۸

بہ عرض مقدس قبلہ عالم و عالمیان ملجائے غلامان قیوم زمانی
 قطب ربانی پیر دستگیر جناب حضرت ایشان مدظلہ العالی می رساند
 کہ مکترین غلامان محمد حسین با جمیع عبید و امان جناب عالی بہ ہمہ
 وجہ احوال معرون بہ شکر دارد۔ اوقات لیل و نہار را بہ طاعت
 تصور ذات مبارک می گذرانند۔ غرازیں تردد سے مہتمم باشند نسبت
 کہ تہ کے محبوب واردان این سمیت بہ ورود مسعود صحیفہ شریفہ
 کہ عزیز جان و تعویۃ الایمان است سرفراز شدہ۔ غلغلہ اکند اکند افواج
 ولایت جہت سکند شہر دلی قلب ضعیف غلام را مضطر ساختہ
 ہر چند برکات حضرت ایشان عا مآ محیطان صلح و ہمہ اہل زمانہ است اما
 امیدوار است کہ در باب حضرات والدین این غلام کہ از ان مزید نکات
 مخصوصیت میزول باشد۔ قبل ازین بہ جہت زیارت والدین سخت

بے بیابان شدہ بود بلکه از مدّتی این حال دارد و هنوز هست ایاماً
 را سندیافتہ کہ بعد برسات حرکت خواهد کرد بجاست۔ می خواست کہ
 بے زاد و رفیق خود را بهر وجه رساند کہ از اینجا نوشته نمی رسد
 کہ در آن بے مزگی و بے دعاغی واستبراء و الم حضرت والدہ صاحبہ
 مرقوم نباشد۔ درین صورت ہم غم و اندوه و تنویر و اعزوی لاحق است
 بارہا عرض معذوری بجا نموده ، شاید آن خطوط نمی رسند یا مضمون
 عذر غلام قابل پذیرائی نیست از موانع تقدیری چه چاره۔ برای تلاش
 اسباب با مراعات وضع و عنوان ہر چند دست و پا زده شد پیش رفت
 از جا ہائیکہ یقین بہ تیسر بود ، بہ مجرد خطر و ارادہ انجام میدادی شد۔
 و اکنون کہ بہ تصمیم غم داشت ، فرستادہ درانی محل گردید۔
 این ہمہ رجوع اسباب و رفع داغ شقاوت از جبین غلام
 موقوف بر توجہات و دعاغی حضرت ایشان است کہ ظہور ہر چیزی
 از واردات و رعیات و نجات بعدیات متعلق بجناب حضرت است۔
 غلامان و کنیزان ہر یک آداب قدیموں بجای آرند۔ با یازدہ دواز
 کس صبح و ہمیں قدر شام بعد مغرب می نشیند و حلقہ می دید۔ بعضی
 ازینہا یک وقتہ اند کہ کسے صبحی آید و کسے شام۔ قدیمان خود
 مدّست کہ از حضور بشارت ولایات یافتہ اند و جدیدان کہ
 یکے ملا عبدالرحیم نام یک توبہ در آلو کہ یافتہ و ملا عالم خان
 نام از برادری محمد خان جیو یک توبہ در دہلی یافتہ روانہ این
 ضلع گردیدہ طریقہ را پر بخد گرفتہ اند و سفر آثار و شکر گزاریم ہستند
 و ملا نصیری از سرولی برای چندے مہاجرت نمودہ ، در مسجد غلام
 فروکش کردہ بسیار سعادت مند است ، خدمت و محنت در طریقہ می نماید
 صاحبزادہ میان سنا و معصوم صاحب بر تحصیل علم ظاہری و باطنی نیز مقید

اند۔ پیر محمد شب در روز ہمیں جای باشد۔ ازین ہم آثار محبت بسیار
ظہوری کند۔ و مردم پینیل (سینیل؟) نیز می آیند۔ بخدمت صاحب
اتحاد مستفیدان حلقہ تبرکہ خصوصیت میان میر صاحب و میان غلام
مصطفیٰ خان صاحب کہ ہر دو صاحبان فراہوش کار ہرادرانہد سلام
و اشتیاق می رسانند۔

۳۹

بہ عرض مبارک مقدس قبلہ عالم و عالمان قطب ربانی قیوم زمان
پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرساند کہ کمترین غلامان مجربین
باجمع بندگان بہ تصدیق عالی در گوشہ از مکارہ محفوظ و بدعای حصول
نعمت عظمت قدیوس مشغول است از فضل الہی بہ طفیل ذات
بابرکات عالی راجی است کہ زود بہ تراد خود برسد۔ اخوی عزیز القدر
میان ولی نظر (ولی نذر) صاحب بتاریخ ششم از ورود خود کہ بمحلہ
فتوحات غیبیہ است سرور ساختند و بکلمات تفضل سمات ربانی
لواختند۔ اوسبحانہ فضل نماید کہ سرداران از کار شادی فراغ یافته
بہ سمت خود با برگردند۔ از ثانی (= تاخیر) دل غلام می لرزد کہ سارا از
نقصود خود محروم ماند۔ فیض اللہ فان دی روز کہ ہفتم بود داخل
شدہ و حافظ (حافظ رحمت قلن) بہ بزرگی رسیدہ، امروز خبر گرم
ود و فردا شاید او ہم داخل شود و نجیب خان در پینیل (؟) افتادہ
ست، می گویند کہ تا پانزدہم تمام نخواہد شد۔ چون سرداران
عہ در اینجا جمع شدہ اند چندے بودن میان ولی نظر جیو در ہمیں جا
ناسب بود۔ ہستند و تلاش روزگاری نمایند، قد میبوس التماس

کہ یہ پیلی ہوگا جس اخبار الصنادید میں درج شدہ، سیکے کے اس تحریر
میں سے سیکہ زد بر کل تحریر و قبل زد در پیلی۔ بادشاہ شہزادہ تاج محمد علی

می نمایند۔ یہ بندہ خانہ فروکش دار تریز را مندر عرض داشت ملامت نام،
از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است بیج یا ششش توبہ از غلام گرفتہ
بحصول قدسوس قاضی شود۔ ہم کثیران و غلامان آداب قدسوس بجای آرند
خانہ ملا مہربان بسعی بسیار تلاش نموده خرگرفت از دو ماہ بیمار بود بوقت
ہیاس رسیدہ بود، اکنون بہ تصدیق حضرت شفا یافتہ، اما سخت نقاست
دارد۔

بعد تحریر عرض داشت، ملا عمر مذکور در حساب و کتاب بیع و شراء
بازرگانی گرفتار و متوقف شدہ و برادر عزیز ولی نظر بہ بسوی بازگشتہ
بعد تلاش روزگار اگر دست داد فیہا و لا تانیا بہ آنکہ معاودت
می نماید۔ اخوی عبدالجبار و ملا فیض اللہ عازم عتیہ عالیہ بودند بہ
دست اینہا عرض داشت ارسال حضور نموده برادر عزیز القدر میر
مکھو صاحب دیر روز کہ جمعہ و تایخ دہم بود از کورہ آمدند و بپای
بھائی صاحب و قبلہ در بندہ خیر و رخصت اند، براہ ہمین طرف
الہ آباد بہ لشکر بادشاہی رفتہ اند، انشاء اللہ تعالیٰ بعد حصول مقصود
عن قریب تشریف می آرند۔

۳۰

بہ عرض اقدس جناب قیدہ عالم و عالمیان قطب ربانی قیوم زمان
پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی می رساند کہ کمترین غلامان
محمد تبیین اوقات لیل و نہار در تصور ذات مبارک و انتظار قدوم برکات
لزویم الغافل معذور دارد۔ امروز کہ ہیرہ دہم و روز شنبہ است بچہ
خان کوچ کردہ و سرداران دیگر کہ منتظر بودند بہ اطراف خود ہای روند۔

اوسبحانه ما غلامان را ہم بہ حصول مراد پہنواز دے۔ درین ہنگامہ لغت ملاقات نواب صاحب زاد اللہ ولتہ کو برکاتہ عجیب فوز عظیم بدست آئندہ لیکن سزور تلافی افعال قصور نہ نمودہ ہر چیز فقر و الیہ سامان نگہبان شرم است۔ ملا عمر کہ از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است و قریب بہست وقت یا غلام شستہ و از طریقہ اخلا بسیار دارد۔ و ملا صالح محمد نام کہ از غلام طریقہ گزشتہ و زیادہ از پنجاہ توبہ یافتہ و نسبت بہ ظاہر خمیہ و ہموار طبیعت است و مدعی کشف ہم بہست۔ بحصول قدمیوس فائز می شومند۔ و دیگر غلامان کورنش می نمایند۔ و خدمت نواب صاحب و خان صاحب و میان ظفر علی صاحب و میان محمد علی صاحب و دیگر صاحبان از غلام سلاما عرض است۔

۲۱

بخدمت مقدس قبلہ عالم و عالمیان جناب پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرساند کہ مکررین غلامان محمد امین بہ تصدیق حضرت ایشان مع دیگر بندگان حضرت بہ ہمہ وجوہ عافیت دارد۔ بر طبق ارشاد عالی کہ زبانی برادر زادہ میان محمد الوریہ اسماء فرزند گشتہ بظاہر توقف عدم سعادت حضور نموده و بدل و جان صدقہ محرومہ میتر کہ مستعمل است و شب و روز در انتظار طلوع کوکب اقبال است۔ انشاء اللہ تعالیٰ از غرہ ماہ آیندہ مشغول بہ شمارا یام و ساعات خوابدود۔ و امیدوار است کہ یک دو روز قبل باین بشارت سرافرازی یابد۔ درین دلا الفانی خدمت میان عبدالحمید صاحب تشریف آوردند

غلام بجلے عرض حال خود را عنایت دانستہ تحریر نموده روانہ حضور پر نور
ساخت ظاہراً ایشان از ہفتہ وارد بودند۔ چون بمحرد رسیدن بخانہ
صوفی صاحب زاج ایشان را کسل گرفته و غلام را فرہم نہ کردند۔
ازین سبب ہنگام معاودت ملاقات سرسری فرمودند۔ ورنہ غلام
خود آنجا حاضر می شد۔ و از لشکر نہ برادر عزیز القدر میر مکھو صاحب
مراجعت نموده اندونہ ہنوز خبرے رسیدہ۔ حال ملا مہربان
معلوم نہ۔ کہ عازم اجناسے (اوجھانی) بود۔ چون از
مدتے لیے رخصت دیے اطلاع رفتہ۔ خاطر غلام متفکر است
قبالب کہ در حضور عالی رسیدہ باشد۔ از اندرون ہمہ کنیزان
و از بیرون ملا عبد الجلیل و غیرہ غلامان آداب قدمبوس بجا
می آرند۔ بخدمت خان صاحب و لوآب صاحب و دیگر برادران
سلاما و اشتیا قہا میرساند۔

مکتوبات میر علی اصغر عرف میر مکھو بنام حضرت منظر

[یہ میر حسین کے اقربا میں سے تھے۔ مقامات نظری میں
ان کے بارے میں آتا ہے کہ "از اقربای میر محمد حسین خان
زبدہ خلغای حضرت ایشان اند و بوجاہت ظاہر و باطن
باطن و آداب کاملہ مرصوف طریقہ از آنحضرت گرفتہ کیے
کار سترک باطن و قریب بہ انتہا رسانندہ۔ احوال نقانہ
طریقہ فائز شدند از بس اظہار کیے و کمالہ بدو رسانندہ۔

بالحکاس و اردات عالیہ حضرت ایشان نیز وقتی خوش
 داشتند..... ایشان مجمع فیوض الہی و نظرا لوارا گاہی
 بودند، اجازت برداشت طریق باطن یافتہ، طالبان را
 تلقین ذکر و مراقبہ می نمودند و در سرشار آباد ایشان را مرید
 بسیار پیدا شدہ، مجمع از ارباب قلوب الفقاد
 یافت، در طلب قوت حلال پیشتہ، تجارت می نمودند
 اما شغل ظاہر ایشان را از غیر اوقات بوطالیف
 عبادات باز نمی داشت..... بدینے است کہ ازین
 جهان رخت سوز بر بستند۔

حضرت مظہرؒ نے میر محمد معین کے نام دو مکتوب ان کے
 والد کی قرابت کے سلسلے میں اولاً سے لکھا ہے (مکتوب
 کلمات فیہیات) اس میں یہ بھی ہے کہ میر محمد کمالات ہمت
 کے عظام تک پہنچ گئے ہیں۔ اور یہ بھی ظاہر ہے کہ میر محمد بھی
 میر حسین کے والد اور مقلدین کے ساتھ اولاً ہی میں
 مقیم تھے۔

میر محمد ان میں، میر محمد کے دو مکتوبات حضرت مظہرؒ
 کے نام میں۔ پہلے خط میں انہوں نے میر معین کو "عالی
 صاحب وقبلہ" لکھا ہے جس سے ظاہر ہے کہ وہ میر
 معین سے عمر میں کم تھے اور رشتہ کے بھائی تھے۔ اسی
 مکتوب میں میرزا خان احمدی اور غلام حسینی خان
 کے فرخ آباد میں قیام کا ذکر بھی ہے۔ یہ مکتوب غالباً
 اولاً سے لکھا گیا ہے۔ علی ہذا دوسرا مکتوب (مکتوب
 مکتوب بھی ہے۔ دوسرے مکتوب میں، جو جمادی الاخر

کی کسی تاریخ کا ہے، حضرت نظریہ کے تشریف لانے کی توقع کا
 اظہار ہے جو سب مکتوب میں (غالباً انور سے) بحسب الدولہ
 کے کوئی کر جانے اور اگلے دن حافظہ رکھتے خان کے کوئی
 رکنے کی اطلاع ہے۔
 میر محمد حسین نے ایک مکتوب میں مر لکھو کو برادر عزیز
 لکھا ہے اور مر لکھو نے ایک مکتوب میں میر عا شوری کو برادر
 عزیز القدر لکھا ہے۔

۴۲

بجانب اشرف حضرت قبلہ دین و دنیا پیر دستگیر دوسرا
 ادا م اللہ ظلال افضالہ۔ تقدیم مراہم عبد دیت و ثنا ہائے قدس
 مکرمین غلامان علی اعظمی رساند و بروز کہ روز بعد و ہم
 شہر حال پور کیمینہ ہمراہ بدرقہ فضل الہی و توجہ آجانب محفوظ
 از جان و مال و آبرو بخانہ رسید و اینجا لوید دوم برکت لزوم
 باین قصہ بعد انقضائے ایام شادی حبیبہ سعد اللہ خان
 متوہ... دریافتہ شکر انبوی بجا آورد و الا عارم
 طوف آستانہ عالی ی شد۔ بھائی صاحب و قبلہ میر محمد معین
 خان صاحب و قادر یاز خان صاحب و نصرت اللہ خان بزرگ
 ایشان و برادر عزیز القدر میر عا شوری بعد ثنا ہائے قدس
 آجی مغروض داشتہ اند از ثنا ہائے دعاے حسن قائمہ
 و حفظ آبرو بحضور عرض خواہد رسانید۔ و الیٰں بیان محمد

احسان صاحب و غلام عسکری خان جیو و میان غلام حسین خان صاحب که از فرخ آباد بدست آمده بود در سل گشته به نظر مبارک خواهد گذشت. کلو کر که همراه غلام آمده سخت آرزو مند دولت قدس است. بعرض عبودیت مفتخر است، زیاده حدادب.

۴۳

بجناب فیض مآب قبله کونین حقیرت پیرو مشرب حق ادام الله تلاله العالی علی المقارق جمیع الموالی کترین بندگان علی اصغر بعد عرضی تمنا ملاز می رساند که بامید حصول شرف ملازمت بندگان انجناب روز را پیش می آید امروز که روز شنبه و هژدهم شهر حال است بحیب الدوله بهادر کوچیده رفت. فردا غیر کوچ ^{بفضل} بظرافت خان نیز شهرت دارد. انشاء الله تعالی البته خواهد شد. او سبحانه / شرف دولت قدس را نصیب سازد. و ازین که ایام ماه آخر شده بیم آن پیداشده است که احیاناً مانع پیداشود و انجناب موافق و ارداد عازم مراجعت شوند. لهذا عرض می دارد که اجازت دعای عزب البحر بطور سیفی مرحمت شود که بعضی عقد با از سالها افتاده اند، و بعضی الحال پیش آمده. تفصیل آن موجب طول عبارت ذالیه نموده است.

بالفعل سدرتی کہ فی رسید از شش ماه بنواست۔ و بوقع آن
 قریب پنجاه روپیہ قرض گرفتہ بود الحال فریک ماہہ شنیدہ می شود
 درین صورت تشویش و خوف چیز یادمان گیر کہ در ہر بیگانہ و باین
 عنوان این قسم بدنامی سبب خفت است۔ اوسبحانہ بہ یمن عنایت
 آنجناب ابرو نگہ دارد و از تشویش بریاند، دہمین امر بیشتر مانع
 سعادت حضور گشتہ است۔ زیاد بجز تمنای قدمیوس چہ عرض نماید۔

مکتوب شیخ محمد مراد بنام حضرت منظر

[مقامات نظری سی ان کا ذکر لون ایام شیخ محمد مراد از
 قدمات اصحاب حضرت ایشان اند۔ طریقہ از آنحضرت گرفتہ
 تاسی و پنج سال ہر روز یکبار در حلقہ ذکر حاضر شدہ اند و بہ یمن
 محبت مبارک بمقامات معلومہ طریقہ رسیدہ و نسبت بہ خدا حاصل
 نمودند و بجناب فیض مآب خصوصیت ہم رسانیدہ کہ دیگرے از
 اصحاب در ان شریک نیست۔ معاملات دولت خانہ بایشان
 تعلق داشت۔ حضرت ایشان می فرمودند کہ در اصحاب ما در
 رفعت نسبت کے بایشان مساوات ندارد، کمالات کہ در
 ذات ایشان جمع است بسبب پیشہ تجارت طالبے ایشان
 رجوع نمی کند زیرا کہ شیخ را علم و عقل سلیم و کشف صریح با و بران
 صیغہ و شرف نسب و تجمل ظاہر و دولت فقر و قناعت و زکا ر است

شیخ محمد مراد مقامات نظری کی تالیف (۱۲۱۱ھ) کے وقت حیات
تھے۔

ان کے نام کلمات غلیات اور محرم عبد الرزاق و لیتی کے
مجموع میں حضرت مظهر کے مکتوبات موجود ہیں۔

۴۴

عرفی فدوی خاک پای محمد مراد بعد از اشتیاق لوازم
بجا آورده معروضی دارد۔ عنایت نامہ گرامی بمعہ خیر و عافیت ذات شریف
یک تھان سوسی و پارچہ شریف (۹) و کتاب حصن حصین بدست محمد رفیع
ارسال فرمودہ بودند خوش وقتی و فخری هزاران ہزار حاصل گشت۔

بموجب ارشاد عالی رقعہ شریف بہ شیخ رحمت اللہ بیو صاحب و تھان سوسی
اندرون محل رسانیدند، بسیار پسند آمدند، خوش وقت شدند۔ الحال
لغایت بست چہارم این ماہ مردم اندرون محل بمعہ توابعان بہستند

اللہ با خیر و عافیت بہستند۔ چنانچہ میان پیر علی بیو صاحب بمعہ توابعان
محل خود با خیریت اند و شیخ رحمت اللہ با مردمان محل خود با خیریت اند
میان غلام مصطفیٰ بیو صاحب بمعہ توابعان خود بخیریت اند۔ چنانچہ شیخ
حبیب اللہ بیو مرزا جاکسے بطرف فرخ آباد رفته اند۔ میان محمد میر
بیو صاحب قدسی عرض کردند۔ میرمادی بیو قدسی عرض کردند۔

لالہ جیون علی از فرخ نگر نیامده اند، لالہ صاحب قدسی عرض کردند۔
لالہ شادی رام قدسی عرض کردند۔ چنانچہ اندرون محل ماء الجبن
شروع کردہ بودند، چیزے حرکت نزلہ کرد، موقوف شدہ بود۔

تخیل غازی آباد ضلع میرٹھ

الحال شروع کرده است و الحال طبیعت قریب است. حاضر شریف می فرماید و از طرف می از هیچ صاحب مدله
سلام بزرگی دنیا بخیر خدمت تو اب صاحب، فعز علی صاحب، رحم فان سلام برسد.

مکتوبات محمد خان (برادر محمد نادر خان) بنام حضرت مظفر

۴۵ کونین، کعبه

قدوة الیسال لکین، رتبه العارفين، قبله الشائين، حضرت صاحب دالم جلالة و انضال
بعضی بزرگان عالی می رساند که ورود کرامت نمود و روانه سعادت نشانه موجب بر فرازی کونین و بر بلندی
نشایتی گشته بر افتخار با وج افلا قارضا از معالمتش دیده دل روشن گردید گوی بختی را بفرمانه باری بریده
بجای آمدنی الواقع هر چه ارشاد حقین بناید گردیده عین گواه شد قافا عذرهای غلام در مقصدی از سعادت قدس
است. لاچار... حالا اراده معتم داشت از سر قدم ساخته بدیانت سعادت قدس موسی قادیان صاحب حقین باب
..... بفضل حق قبل و علا بجایه اخوان صاحب محمد نادر خان برود از ده سال که امید تو الله نبود تو الله نهال
مگر دید و هنوز از شادی رسوم... موقوف نگذریده. اگر شادی گذار شده بجهت بر میرسد، غله نیز از ارمی گردد.
لاچار حالا در دول معتدت نزل قرار داده است که اگر خدایه آن خدایمان به نور قدوم این ضلع را مشرف
می دارد تا بعد فراغ رسوم شادی ذکر اراده معتم برود غره رجب المرحله است تا نیز از کار را گذار شده بجهت
سعادت قدس شرف افتخار خواهند داشت. خادم بجز دانت با برکات دیگر ملایک و ناوائی خویش نمی بپزارد
امید و بفضل و کرم... دلی فرایاد غیر منکر که... ازان است خواهند داشت.....
علاج دارین این غلام معسر بوجهات گریانه... الی غلام ممدود باذ بحرمه النون والهاد
بخدمت صاحب مرادان خدا لگان ملاسیم و ملا قالم خان و جمیع صاحبان حلقه و تمامی خادمان
جناب آداب بزرگی قدوسی خادمان معصرا لخدمت میر باز خان کورنشاهی رساند. محمد ششم اخوان
را کورنشاهی رساند از خدا لکن الانوار خادم کسینه محمد کورنشاهی رساند.

۴۶

بزرگ عرض خادمان جناب قدوسی جناب، حضرت صاحب مدله و انضال.

از نزول اخبار تشریف شریف بندگان عالی مقام خادمان جناب فیض مآب در بلدہ سہیل
چندان مبارک و فرنی و داد کہ قلم و زبان از تحریر آن عاجز و قاصر خواستہ بودم کہ از مقدم نموده
حصول سعادت سرور و خاک قدم پاک را کہ تویاے دیدہ چشم خود نمایند فاما چون
دری روز با بسبب قرض امور کہ ذکر آن بموجب قیاس ناقص خود خیلے نامناسبی پنداشت۔ از انوار
صاحب محمد نادر خان و اخوان صاحب میر باز خان جو بمیان آمدہ چنانچہ حضرت والدہ ماجدہ و قوی
نیز بہ ہمراہی صاحبی میر باز خان قصبہ سرولی را گذارشتہ مسکن موصوع ہر داسپور
بہر عہدہ پنج شمش کردہ از قصبہ مذکور واقع است اختیار نمودہ چونکہ اشیائے السب را از جائے
بجائے بردن این را ایک چیز سے تہریر سی بالیست از حصول سعادت دیدار فائز لا انوار و قوی
دست داد۔ لاکن دل و جان در قدم خادمان جناب امیدوار است مکررین خادمان
را..... بدعائی دلی و قوی باطنی فرا یاد دل فیض منزل کہ نمونہ لطف الہی است خواہند داشت
در دو جان بحر ذات بابرکات ہیچ ملجائے و مالائے قریشی نمی پذیرد و شرم و اکروئے دو جهان تعلق بہ
فرازشی شریف..... الی فیض بخشی و فیض رسائی دائما باد۔ فدوی میر باز خان و درزا محمد علی بیگ
فدوی قائم خان و امیدوار دیدار قدم محمد خان کور شہائی رسانند۔

مکتوب غلام حسن بنام حضرت مظہر

[غلام حسن، بھائی بھقے محمد احسان احمدی کے، جیسا کہ
مقامات منظری میں مذکور ہے (ص ۸۴) - شیخ
محمد احسان احمدی کے دوسرے دو بھائیوں کے نام یہ ہیں۔
غلام سکری خان جو نواب عماد الملک کے متوسل بھقے
اور محمدی جن کا ذکر "مکاتیب میرزا مظہر" سر سید عبدالرزاق
قریشی (ص ۸۴) میں ایک جگہ لپوں آیا ہے: "جواب ان

بدست میان محمدی برادر غلام عسکری خاں فرستادہ ام
گو یا شیخوں بھائی مرزا صاحب سے تعلق خاطر رکھتے تھے
محمد احسان احمدی کے ان مکتوبات بنام حضرت مظہرؒ سے
بھی جو مجموعہ ہذا میں شامل ہیں یہی ظاہر ہے۔ ان مکتوبات
میں محمد احسان احمدی نے تیوں بھائیوں غلام عسکری
غلام حسن، اور محمدی کی طرف سے حضرت مظہرؒ کو
سلام لکھا ہے۔

غلام حسن کے حسن اخلاق اور آدمیت کی تر
خود حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب بنام غلام عسکری
خاں (مجموعہ رتبہ محرم خلیق انجم دہ ۲۱۷) میں یوں کی
ہے :

"آپ کے بھائی غلام حسن، احمد اللہ (فرزند قافی

ثناء اللہ بانی پٹی) کے ساتھ جس آدمیت سے پیش

اٹے ہیں اسے تحریر کرنے کے لیے الفاظ نہیں ہیں۔

کیوں نہ ہو بزرگ زادے ہیں اور بزرگی حاصل کی ہے"

غلام حسن کا ایک مکتوب حضرت مظہرؒ کے نام، مجموعہ ہذا میں

شامل ہے جس میں مرہٹوں کے لشکر کے بارے میں لکھا ہے

کہ کروٹی کی طرف جو یہاں سے پارہ بڑل کی مسافت چڑھ

مرہٹے پھیل گئے ہیں]

۷۷

آداب کورنشات ہزار عجز و نیاز بجا آوردہ بعرض اقدس

اعلیٰ می رساند - احقر تا تحریر کہ سوم شعبان است مع والستہ ہمہ
وجوہ بعافیت است و آرزوی دریافت دولت سعادت پای یوں
آنقدر بحال این خاکسار مستولی است کہ لمحہ قرار و آرام ندارد کہ
دریں ضلع مع خیال اقامت داشتہ ، امید آن بود ہر گاہ عزاء کردم
بمضرب نور بسعادت قدمبوسی مشرف خواہم شد - در میولا غرہ
شہر حال کوچ بندگان عالی بہمت لشکر مرہتہ مقرر شد - چنانچہ
ہر روز غرہ داخل غیمہ شدند - چند مقام حوالی شہر نموزہ و کوچ بکوچ
روانہ خواہد شد - مستمع گشتہ کہ مرہتہ بطرف کرولے کہ دوازده
منزل ازین حدود - مسافت دارد مشتر است و معاملات آنجا
در پیش دارد - دریں صورت باید دید مراجعت کے اتفاق افتد
از بعد مسافت سخت مشوش گشتہ خداوند باز کے حصول سعادت
قدمبوسی میر آید - و بجا می صاحب و قبلہ در شکر ہستند -
ازین جہتہ عرضی نموشدہ اند - کورنش معروض باد و جمیع مردم خانہ
عرض کورنش و قدمبوسی معروض می دارند و نور چشمی تحین و حجت اللہ
کورنش و بندگی لعل می رسانند - بجناب اندرون محل عرض کورنش
و بخدمت میان پیر علی صاحب عرض بندگی قبول باد - عرض
غلام حسن

مکتوب نعیم اللہ بنام حضرت مظہر

[نعیم اللہ نام کے دو حضرات ہیں کا ذکر حضرت مظہر]

کے مکتوبات میں ملتا ہے، ایک تو صاحب معمولات مطہریہ
مولوی نعیم اللہ ہراچی، ان کا ذکر مقامات مطہریہ میں
ہی ہے اور کلمات طہنات کے بعض مکتوبات میں بھی۔
اسی نام کے دوسرے شخص "سید نعیم اللہ" ہیں
جن کا ذکر محرم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات
۱۸، ۲۴، ۱۰۱ میں ہے۔ مکتوب ۱۸ میں جو مرزا صاحب
نے دہلی سے قاضی صاحب کے نام لکھا ہے یہ ہے کہ
"سید نعیم اللہ قرآن در تراویح خوانند و وہ
دوازدہ کس، ہمہ از یاران حلقہ، در جماعت حاضر
می شوند۔" مکتوب ۲۴ میں قاضی صاحب کو تاکید کی گئی
ہے کہ "میر سید نعیم اللہ" کا احوال دریافت کر کے انھیں
مکتوب ملنا جو دہلی سے لکھا ہے یہ ہے کہ "افسوس و
ہزار افسوس! رقعہ از غلاوٹی رسیدہ کہ سید نعیم اللہ
صاحب مشرف بر ملک، توقع حیات نماندہ۔"
اس مکتوب کے بعد حضرت مطہریؒ کے کسی اور مکتوب میں
سید نعیم اللہ کا ذکر نہیں۔ وہ انتقال کر گئے ہوں گے
مقامات مطہریہ میں مکان کے بارے میں ملاحظہ ہے کہ
"در حین حیات حضرت المیشان ازین جہان رحلت
نمودند۔" ذیل میں جن "نعیم اللہ" کا مکتوب دیا جا رہا ہے
وہ غالباً ہی سید نعیم اللہ ہیں، نہ کہ نعیم اللہ ہراچی۔ اور
چونکہ مکتوب میں نواب ارشاد خاں کو سلام بھی لکھا گیا ہے
اس لیے مکتوب نواب ارشاد خاں کی وفات سے قبل کا ہے۔

بجناب فیض مآب حضرت صاحب وقیلہ دو چہانی و کعبہ مرادات باوردا
 مد ظلم العالی از غلام نعیم اللہ بعد از عرض نیاز معروض یاد۔ پورود عنایت
 نامہ فیض شامہ کہ مشتمل بر طلب این احقر و خرید دو حقہ عطا شدہ
 متعز و میاہی گردید۔ حضرت سلامت! بتلاش تمام ہمیں دو حقہ
 ہم رسید و ازین بہتر موجود نبود۔ اگر خوش و پسند بندگان عالی
 باشد فبہا والا بدست آدم بقویر واپس فرمایند و احقر بسبب
 اعنہ مسہل کہ بموجب تجویز حکیم باہل خانہ ضرور بود۔ از سعادت
 خدمت خدمہ مقصر ماندہ بروز چار شنبہ انشاء اللہ تعالیٰ مشرف ازور
 خدمت فیض موبہت کہ آرزوی قدیموں بدرجہ کمال است خواہد شد۔
 زیادہ حراب۔

خدمت شریفہ ثواب ارشاد خان صاحب و ارشد خان صاحب سلام
 قبول باد و بتجمع عتبہ یوسان آنہ محض فیض منزل سلام نیاز قبول باد۔
 از حضرت محمد میر صاحب و مولوی صالح خان مع اولاد خود قدیموں می رسانند
 و از محمد عوض و غلام رسول و غلام حسین و محمد میر و حفیظ الدین و نجابت
 علی و محمد معتم و منور علی و میان شجاعت علی و میان غنایت غوث و میان
 یساول تسلیمات قدیموں مطالعہ شریف باد۔ و بی بی رتی (؟) مع صبیہ
 بتدگی می رسانند۔ از اہل خانہ غلام بتدگی معروض یاد۔

مکتوبات شاہ علی بنام حضرت منظرؒ

[یہ حضرت منظرؒ کی اہلیہ کے عزیزوں میں تھے اور وہ انہیں بہت عزیز رکھتی تھیں۔ حضرت منظرؒ نے اپنے مکتوبات میں ان کا نام کہیں پیر علی، کہیں شاہ علی اور کہیں کہیں مرزا شاہ علی لکھا ہے "مکتوبات میرزا منظرؒ" میں حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب (مکتوب ۱۱۱) شاہ علی کے نام ہے جو یوں شروع ہوتا ہے "حامداً و مصلیاً از فقیر جان جانان، بر فور دارین مرزا شاہ علی عافاہ الرحمن در یابند کہ فقیر قادریم جمادی الثانی در پانی پتہ بعافیت است" خط شمار رسید و مطالب معلوم گردید۔ بدانید کہ فقیر را با شما شفقتی کہ بود تغیر نیافتہ" اسی مجموعے کے مکتوب ۱۱۱ میں ہے کہ "در مقدمہ اصلاح فیما بین مردم محل و میان پیر علی تحریر نمودن بے فائدہ است کہ ایسا ہر دو مغلوب طبیعت و مزاج خود ند۔ حرف کے درینہا تاثر ندارد"۔ مکتوب ۱۱۱ میں ہے کہ "امروز پیر علی از بد سلوکیہاے مادر خود ترک معاملات کردہ جدا شد، قلیلے برائے مصارف او بر ذمہ فقیر افتاد"۔ مکتوب ۱۱۱ میں ہے کہ "و تحریر کہ پیر علی کردہ، یعنی نکاح دوم، شنیدہ باشند۔ چلویم چہ قدر ذلت و اذیت عاید شدہ"۔ ایک اور مکتوب میں شاہ علی کی طرف سے یوں بے اطمینانی

ظاہر کی ہے۔ "از خط بر خود دار مولوی احمد اللہ معلوم شدہ
 بود کہ پیر علی در اصلاح می کوشد۔ بر حرکات او اعتقاد نسبت
 خدا از دور دارد۔ آنچه در دل بود شمارا آگاہ کردم۔
 شما ہم بغیرمید کہ معقول است یا نہ" (مکتوب ۵۱)۔

کلمات طبیات کے بعض مکتوبات سے بھی شاہ علی اور
 حضرت منظرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے نیز ایک مکتوب
 حضرت منظرؒ کا شاہ علی کے نام بھی ہے۔ مکتوب ۵۱ میں
 شاہ علی کی گزیر پریشانی کا ذکر ہے کہ دو بیویوں اور تین
 بچوں کے باوجود گھر میں ایک بھی نوکر نہیں۔ مکتوب ۵۲
 میں قاضی صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کی قسمت میں دنیا نہیں
 ہے حالانکہ لاگو یا تقیر مارتا ہے۔ مکتوب ۵۳ میں قاضی
 صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کے مشورے سے جو مناسب ہو کرنا
 کیونکہ وہ ان کا (اہلیہ حضرت منظرؒ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود
 فقیر کا طرف دار ہے اور ان کا مزاج دانا بھی ہے۔ اسی مکتوب
 میں یہ بھی ہے کہ پیر علی شور سوداے موروئی رکھتا ہے اس کا
 خیال رکھنا ضروری ہے۔۔۔ دعا کرو ان سوا بیوں کا مزاج
 ہنسٹیک ہو جائے (۲۰۲) "مرزا مظہر جانان کے خطوط" مرتبہ خلیفہ الحج
 ص ۱۳۸، ۱۹۸، ۲۰۲

ذیل شاہ علی کے تین مکتوبات نام حضرت منظرؒ
 درج کیے جا رہے ہیں۔ ان میں آخری دو (۵۱، ۵۲) میں
 شاہ علی کے نام کی صراحت موجود ہے۔ پہلے مکتوب (۵۱)
 میں مکتوب نگار نے اپنے نام کی صراحت نہیں کی ہے مگر قیاساً
 یہ بھی شاہ علی ہی کا معلوم ہوتا ہے۔

بجز عرض حضرت صاحب وقبلہ مدظلہ سر نیاز بعثتہ ارادت نیاز
 لیسیدہ عقیدت ذات رسوخیت بجای آورده ملتئم می سازد
 کہ بفضل الہی و بھین توجہات عالی احوال این حوالی مقرون شکرانیز
 متعالی است و اذکار تمنای آرزوی پالوس مع استدعای صحت مزاج و با
 ورد اوقات دارد و داستان بی پایان آرزو مندی را مختصر ساخته
 نموک ملک عرض بدمعای آرد کہ سابق عرایض مندرجہ کوالف مصحوب پیو
 چوبدار رسول داشته بنظر اقدس گذشتہ باشد و مزاج مبارکہ اندرون
 بخوبی اصلاح یافته و تداوی علاج موقوف شدہ و بعض عرایض مثل
 غلام مرتضی خان و غره از لفافہ سائی فرو مانده بودند الحال ملغوف
 ارسال داشته دیگر ہمہ وجہ خیریت است، خاطر عا طر جمع باد -
 و بموجب ارقام عالی انشاء اللہ تعالی امید قولیست کہ نسبت پنجم
 این ماہ یا غره ماہ آئندہ کہ رجب است تشریف بخت سرفرازی
 فرماتہ میخوران این مکان خواهند شد۔

۵۰

حضرت قبلہ و کعبہ پیر و مرشد جهان مدظلہ العالی از غلام خانہ پرورد
 شاہ علی بعد عرض ادائے نیاز و بندگی و عبودیت معروض می دارد -
 بفضل الہی و توجہات حضرت قبلہ پشت پناہی جناب حضرت والدہ محترمہ
 مدظلہا مجوز طلب مردم خانہ غلام شدہ اند۔ چنانچہ امروز زیورے

عنایت فرموده اند و غلام را در خدمت ساخته اند که زودتر بهمین
زور در محل آرد بنا بر عرض معروض داشته / هر چه ارشاد شود بعمل
آرد - زیاده حدادب -

۱۵

بعز عرض عالی متعالی مد ظله العالی - غلام فقیر شاه علی بعد
ادای تسلیمات و کورنشای می رساند که بیمه و جوه تحصیل عافیت
این جای است و همواره مستدعی حالات آنجا را خوانان و بدل نیاید
می خواهد به توارش پرستش حال غلام متضمن خط اندرون برقم دعا مغفرت
گشت او سبحانه تعالی آن ذات پرستنده حالات ما را بر مفاارق
مایان سلامت با کرامت دارد و از دولت پادشاهی عالی ممتاز می نموده
باشد - و فرمایش را معروض ساختن در بندگی خیل به ادبی است
لیکن بطریق اظهار ضرورت بندگان را گذارش ضرورت خیاچی سابق
در مقدمه کفیس با معروض داشته بنظر گذشته باشد - آنرا امید
دارد که همراه رکاب خواهند آورد لیکن سواء آن موازی دوا آثار بیره
قسم اول خالصاً جهت غلام بی مشارکت غیر از دوکان سنبل تیار
فرموده نیز همراه آوند عین غلام پرور لیست - و مکرر عوالین معروض داشته
اغلب است که پس و پیش بلا خطه اقدس آمده باشد - زیاده حدادب -

مکتوب اہلیہ حضرت مظهرؒ بنام حضرت مظهرؒ

۵۲

بحر عرض بندگان عالی متعالی - مردم اندرون محل
بعد ادا سے بندگی و نیاز می رساند بفضل الہی و توفیق عالی حصول
خیریت ایجاب نیست و پیوستہ سلامتی و صحت ذات فالقن البرکات
مستدعی می باشد نوازشتا نامحبات سے کثرت سرافرازی یافتہ -
چون بنوید قدوم قدس لزوم قطع مراسلات و ہنگام مسرت ملازمت
سعادت آیات مقصود است و بحر از عرض بندگی گذارستہ ندارد -
بنا بر لفظ بندگی و عالی خدمت متضمن عرفیہ شیخ صاحب التماس می سازد
و بران قرار اکتفا می نماید و از عنایاتیکہ این مرتبہ در حق خود از
جانب عالی نوازتن می یابد سجدات شکر تو جہات بجای آوردہ باقی
بہمہ وجوہ بخیریت است و استعمال ماء الجبن تا امروز کہ ہر قدم این
ماہ باشد جاری است و اثناء آن سہ مسہل بچل آمدہ بنا بر
عرض مروض داشتہ - زیادہ حد ادب -

مکتوبات محمد حسن خان خانزادہ بنام حضرت مظهرؒ

[محمد حسن خان خانزادہ کے دو مکتوبات حضرت مظهرؒ]

کے نام ہیں جن میں مکتوب نگار خود کو محمد حسن خان زاد
 لکھا ہے مگر وہ محمد حسن خان زادہ ہو گا کیونکہ حضرت
 مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب میں اعلیٰ خان زادہ ہی
 لکھا ہے۔

محمد حسن خان زادہ کے پہلے مکتوب (مکتوب ۵۳
 مجموعہ ہذا) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے متعلق حضرت
 مظہرؒ کو جو لکھا گیا ہے وہ خود حضرت کے ایک سفارشی
 مکتوب بنام محمد حسن خان خان زادہ کے جواب میں ہے۔ اور اس
 سفارشی مکتوب کے بارے میں خود حضرت مظہرؒ نے قاضی
 ثناء اللہ پانی پتی کو اطلاع دی ہے۔ "فیقر موافق نوشتہ شما
 کہ سابق رسیده بودیم محمد حسن خان خان زادہ کہ از یاران
 و مرد طالب علم و صالح است نوشتہ بودم کہ اگر از مردم
 پانی پت کسے در لشکر نواب نجیب الدولہ اخبار شکایت
 بنویسند صاحب نمایند، باید کہ اورا دخل ندهند و حرف او
 نشنوند و ازین معنی نواب رانیز آگاہ سازند۔"
 اب وہ جواب دیکھے جو محمد حسن خان خان زادہ
 نے (مکتوب ۵۳ مجموعہ ہذا) لکھا ہے، وہ لکھتے ہیں:
 "چوں در مقدمہ قاضی ~~صاحب~~ ثناء اللہ ارشاد فرماتے
 اندہاں ہنوز حاسدان رخصت نیافتم اند۔" اس مکتوب
 کا زمانہ تحریر غالباً ۱۱۷۸ھ ہے کیونکہ اس قصبے
 کا ذکر قاضی صاحب کے ایک مکتوب میں بھی ہے جس سے
 زمانہ تحریر ۱۱۷۸ھ ظاہر ہوتا ہے۔
 "معاذ اللہ میرزا مظہر" مرتبہ عبدالرزاق قریشی

بھی حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب محمد حسن خان جیو کے نام ہے اور اس میں قاضی صاحب کی سفارش کی گئی ہے بلکہ جو مکتوب ذیل میں دیا جا رہا ہے وہ حضرت مظہرؒ کے اسی مکتوب (مکتوب علیہ ص ۱۱۱ صفحہ ۲۱۱ مکاتیب میرزا مظہرؒ) کے جواب میں ہوگا۔ حضرت مظہرؒ لکھتے ہیں ”باعث تحریر اہست کہ مولوی شاد اللہ صاحب اگر در شکر نواب بیامیزد در ہر کاری کہ فرماند امتثال امر ایشان را سعادت دانستہ سعی واجب دانند کہ آنچه ایشان خواہند گفت حق خواهد بود بے شبہ اگرچہ بظاہر مخالف رای دیگران باشند“ نیز اسی مجموعہ مکتوبات میں حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب (ص ۱۵۵، ص ۲۰۹) ”مولوی نعمت صاحب و خان بزخوردار محمد حسن خان جیو کے نام ہے۔ اور اس میں حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک اخلاص مند جو دھری ایزد بخش جو دھری پالی پت کی سفارش کی ہے“

محَب خاص خاندان نبوی علیہ السلام مری اقطاب مرادات الوری حضرت دستگیر جیوانا را اللہ برہانہ علم المزی مالک از حقہ السلاک و کشف الدجی امید گاہ بیکسان ہموارہ سایہ لطف و مرحمت بر سر مریدان تابان باشد ازینصوب ترا اب الاقدام آنجناب عالی مکان مقصدا لخدمت محمد حسن خانہ زاد بعد از تحفہ کھیا

و آداب مستمندانہ کہ شیوہ فرویان است چون درین ولا در سعید
 زمانہ خط شریف ورود یافتہ الحمد للہ والمبنی للہ از باعث تواضع نامہ
 مشک جنات النعیم یافتہ و نیا فہم یافتہ چنانچہ گفتہ اند
 نیچے کر دیار شاہ آید مسیحا بر سر بیمار آید
 چون در مقدمہ قاضی ثناء اللہ ارشاد گفتہ اند بآن ہنوز حاسران رخنہ
 نیا فہم اند۔ امید کہ از توجہ آن عالی شان جاہ و جلال رخنہ درہ....
 خواہد یافت فی الحال سہ نفر از یانی پت آمدہ اند۔ چیزے از دہن صادر
 نشدہ است۔ و این فقیر مولوی صدر صدور فتح خان راہم آگاہانیدہ
 است کہ ایشانرا امداد سازند۔ انشاء اللہ تعالیٰ رخنہ خواہد
 یافت۔ خاطر شریف جمع دارند۔ زیادہ سلام۔
 از فتح خان میان صاحب جیو بندی رسد۔
 بخدمت اخوندزادہ محمد نسیم و اخون امان اللہ جیو سلام
 بصد شوق برسد۔ از حاجی احمد نیز بندی برسد۔

۵۴

ہو الغنی
 ہادی رہنما کشف الدجی عصیان کہ رنگ بر آئینہ دل بیشتر
 نشیند

ہر گز رنگ است بر آئینہ دل (۱)
 دل شود زین رنگا خوار و خجل
 چون صیقل بر لبی بردل بہند آب از در یتیم بیشتر گردد۔ از جانب
 تراب الاقدام مقصرا بخدمت محمد حسن خانہ زاد بعد از تحفہ....
 و کور نشات.... کہ شیوہ فرویانست مشہود رای مہر الخلای

لہ کذا فی الاصل۔ قافیہ کی رعایت سے "شاہ کی جگہ" یا "ہر گز"۔

اس درخواست پر کہ اگر یہ کیے از سر داران لشکر یا از
 رفقای (فضل الدولہ رقعہ سفارشی غلام نوشتن مناسبت
 باشند رحمت گردد) مکتوب (مجموعہ ہذا) جواباً قاضی صاحب
 کو اپنے ایک مکتوب (مکتوب ۱۱۱ مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق
 قریشی) میں الہی دو حضرات، محمد حسن خان فائزادہ
 اور رحیم خان فائزادہ کو سفارشی خطوط لکھنے کی
 اطلاع دی ہے۔ محمد حسن خان کے دو مکتوبات اسی
 مجموعے میں شامل ہیں اور بیشتر آچکے ہیں۔ ان کا اسلوب
 اس مکتوب سے جدا ہے جو ذیل میں درج کیا جا رہا ہے۔
 اس لیے قیاساً یہ رحیم خان فائزادہ ہی کا مکتوب ہے
 قاضی ثناء اللہ بانی پی کے مکتوب (مجموعہ ہذا)
 میں حضرت مظہرؒ کو یہ اطلاع دی گئی ہے کہ "نوازش
 نامہ عالی بدست بیان محمود مع شفقہ خاص بنام
 رحم خان فائزادہ شرف فرمود"۔ وہ ہی رحیم خان
 ہیں گے اور مکتوب ذیل انہوں نے حضرت مظہرؒ کے
 اسی مذکورہ بالا شفقہ خاص کے جواب میں ارسال کیا
 ہوگا۔ حضرت مظہرؒ ثناء اللہ کو اس سے سناء اللہ
 لکھا کرتے تھے۔ مکتوب ذیل میں بھی حضرت مظہرؒ کی
 تقلید میں "سناء اللہ" ہی لکھا گیا ہے [

۵۵

صاحب وقید خداوند خدا بیگان دامن طلبہ - بعد عرض نیاز کہ

شیوہ کترین عبودیت کی شان است، مروض رائے خورشید
ضیائے می دارند کہ احوال بندہ تا زمان تحریر عرصہ نیاز کہ بہت دیر
شہر شعبان المعظم است بتوجہ و تفضل آنجناب فیہن ماب مستلزم
ہزاران شکر است و ہموارہ قاطر عقیدت کی شان مستطرد و در مقام
سرت آیات می باشد رجا کہ ہمیشہ حصول سعادت آستان بوسی
بار سال عنایت تادمہ جات مغفرت فرمودہ باشند و یقین کہ بدعای خراز
نوشہ خاطر فراموش فرمایند کہ بتصدق دم عیسوی آنجناب ایقاع
حیات خود میدانم۔

بابت مقدمہ مولوی سنا الدلہ صاحب کہ ارشاد شدہ بود
بالفعل رایات عالیات جناب نواب صاحب و قبلہ رونق افزاء
صحت رو بہ شک است۔ اگر اچاناً بہ آن طرف متوجہ شوند ہرگز نہ
رضی مولوی صاحب باشد۔ انشاء اللہ تعالیٰ در سر انجام کار ایشان
بدل و جان خواہد گوشید۔ در باب رفاقت عزیز یکہ در پرگنہ پالی پت
استقامت دارد کہ ارشاد شدہ بود یک بار ایشان پیش این
حقیر تشریف آورده بودند۔ می خواستم کہ پروانہ نواب صاحب بنام
ہما کر سر (کذا) عامل پرگنہ مزبور مشتمل بر مسترد گناہین و عھد
ایشان از زمینداران نوشتہ می دہا بینم۔ مرتبہ دیگر ہرگز پیش حقیر
تشریف نیاوردند و از یوسف خان بعد عرض ہنگی مروض رائے آنکہ این
حقیر شروع تلاوت قرآن مجید نمودہ رجا کہ دعائے بدستخط عالی
نوشہ عنایت فرمایند کہ بہ برکت آن حفظ و ہم زیادہ شود۔

رائے "عزیزے کہ در پانی پت استقامت دارد" سے مراد نعمتی خان ہیں
جیسا کہ خود حضرت مظهرؒ کے مکتوب ملا (مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق قریشی)
بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی اور مکتوب قاضی صاحب بنام حضرت مظهرؒ
(مجموعہ ہذا) سے ظاہر ہوتا ہے۔

ملکوبات عبدالعزیز خان بنام حضرت منظرؒ

[ان کے دو ملکوبات (بنام حضرت منظرؒ) اس مجموعے میں شامل ہیں، ایک ملکوب میں اپنے حق میں دعائے خیر کی درخواست کی گئی ہے، دوسرے ملکوب میں حضرت منظرؒ سے رخصت ہو کر ہفت شعبان کو لو اب صاحب کے لشکر میں پہنچنے اور ملاقات کرنے کی اطلاع دی گئی ہے۔

یہ عبدالعزیز خان غالباً وہی ہیں جن کو حضرت منظرؒ نے اپنے ایک ملکوب (بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی) میں عزیز خان روہیلہ کے نام سے یاد کیا ہے۔ حضرت منظرؒ لکھتے ہیں: "امروز میاں محمد احسان صاحب کہ بیمار از مقام کوٹہ بوندی آمدہ بودند، بنا چاری برائے تدبیر معاش با دو کس از یاران طریقہ حافظ محبوب علی و عزیز خان روہیلہ روانہ بشکر ملا رحیم داد شدہ اند" (ملکاتیب مرزا منظرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی ص ۹۹)

۵۶

خداوند خدایگان فیاض زمان مرزا صاحب جان جانان حیو
مدظلہ
ازینصوب نیازمند عبدالعزیز خان بعد از سلام بندگی معروض
رای فیض پیرائے میگرداند احوال اینجائے بفضل الہی مستوجب شکر

و صحت و تندرستی ذات والا صفات شب و روز خوابان و بویان -
 سابق ازین بزرگی در خط ملائ عمر معروفه داشته بود واضح رائے
 مہرا بجلائے گردیدہ باشد لہذا معروف می دارد کہ این نیاز مند قدم
 والا گرفته است - توقع از ذات شریف این است شب و روز
 نظر غور و پرداخت داشته دعاء خیر در حق نیاز مندی فرمودہ باشند
 کہ از تفضلات عالی چیزے مشکل صورت نہ پند و جمعیت نیاز مند
 گردد تا خدمت آن خداوند کہ در دل دارد نماید و بفضل عالی کامیاب
 گردد - زیادہ -

۵۷

خداوند خدا یگانہ فیض بخشی فیض رسان مرزا صاحب سلامت
 ازین صوب نیاز مند عبدالعزیز خان بعد از سلام بزرگی واضح رائے
 شریف می گرداند الحمد للہ والمئۃ کہ احوال این باب بفضل قادر
 ذوالجلال مستوجب شکر و صحت و تندرستی والا صفات از درگاہ
 قادر برحق شب و روز مطلوب - از خدمت فیض موہبت رخصت
 شدہ بخیریت تمام در شکر طغرا اثر بتاریخ ہفتم شعبان بروز پنجشنبہ
 رسیدہ شرف ملازمت نواب صاحب حاصل کردہ چنانچہ نواب
 صاحب بسیار مہربانی فرمودند بنا ا اطلع بقلم آمد -
 و حالا این نیاز مند امن دولت گرفته توقع از ذات شریف
 آنست کہ نیاز مند را از مریدان خود دانستہ شب و روز در دعا خیر
 و ترقیات در حال بندہ از درگاہ قادر بے چونی خواستہ باشد کہ
 بمطابق آن مقصود نیاز مند حاصل شود و یقین کہ با شرف ملازمت از

عنایت نامہ جات یاد و شادی کردہ یا مستند کہ تسلی از ہر دل تواند
شد۔ زیادہ۔

مکتوب محمد کلیم بنام حضرت منظرؒ

[حضرت منظرؒ کے خلفاء میں محمد کلیم بنگالی کا ذکر آتا ہے۔ صاحب معمولات منظریہ نے ان کا یہی نام لکھا ہے اور ان کے نام حضرت منظرؒ کے اس مکتوب سے اقتباس بھی نقل کیا ہے جو کلمات طیبات میں مکتوب پنجابہ و سوم کے عنوان سے درج ہے۔ مگر مقامات منظری میں ان کا نام مولوی کلیم اللہ بنگالی درج ہے اور ان کے بارے میں یہ ہے کہ "از خلفای جلیل القدر حضرت ایشان اندر طریقہ از خدمت مبارک گرفتہ سالما فیوض باطنی حاصل نمودند و بہ کلمات رسیدہ و اجازت یافتہ بوطن خود رفتند۔" مقامات منظری میں ان کے حالات میں قاضی مرشد آباد کی ضیافت میں شرکت کا ذکر بھی ہے جس سے ان کے قیام مرشد آباد کا پتا چلتا ہے۔ کلمات طیبات میں حضرت منظرؒ کا جو مکتوب ان کے نام ہے (مکتوب ۵۳) اس میں حضرت میر مسلمان کے سفر حج کی اطلاع کے ساتھ یہ ہے کہ اگر وہ اس علاقے (بنگال) سے گزریں تو ملاقات کریں اور نواب قاسم علی خاں کو بھی یہ خط پڑھا دیں جس سے ظاہر ہے کہ محمد کلیم نواب قاسم

علی خان سے بلا واسطہ رسم ملاقات رکھتے ہوں گے۔ محرم
خلیق انجم بھی محمد کلیم اور کلیم اللہ ایک ہی شخصیت کے
دو نام خیال کر کے مکتوب کے عنوان میں محمد کلیم اور حاشیے
میں مقامات کے حوالے سے کلیم اللہ لکھا ہے۔ اور یہی
درست ہے۔ حضرت منظرؒ کے مکتوبات کا دوسرا مجموعہ
”کتابت میرزا منظرؒ“ ہے جسے محترم عبدالرزاق قریشی
نے مرتب کیا ہے اور اس میں بھی کئی مکتوبات میں مولوی
محمد کلیم کا ذکر ہے ایک مکتوب میں صرف مولوی کلیم صاحب
اور ایک اور میں مولوی کلیم اللہ علی ہے۔ یہ سب مکتوبات
اس وقت کے لکھے ہوئے ہیں جب کہ حضرت منظرؒ
دہلی سے باہر تھے حضرت نے دہلی کے دوسرے یارانِ حلقہ
کے ساتھ مولوی محمد کلیم کو بھی یاد کیا ہے۔ یعنی یہ
مکتوبات اُس وقت کے ہیں جب مولوی محمد کلیم دہلی
میں حضرت منظرؒ سے اکتسابِ فیض کے لیے مقیم تھے،
جبکہ کلماتِ طینات میں حضرت منظرؒ کا وہ مکتوب جو
میرسلمان کے سفر حج کے سلسلے میں مولوی محمد کلیم کو
لکھا گیا ہے اس وقت کا ہے جب کہ مولوی محمد کلیم اجازت
ارشاد کے بعد دہلی سے اپنے وطن واپس چاکے گئے۔
ذیل میں محمد کلیم کا جو مکتوب درج کیا جا رہا ہے اس
میرسین کے حوالے سے ایک بات کہی گئی ہے یعنی یہ مکتوب ان کی وفات
سے قبل کا ہے اور محترم عبدالرزاق قریشی کے محکمے میں حضرت منظرؒ
کے مکتوب نمبر ۸ (جو علامہ رحیم داد کے جاتوں سے شکست کھانے کے ذکر کی
بنابر ۲۷ ذی قعدہ ۱۱۸۹ھ کا ہوگا) میرسین کا ذکر یوں آتا ہے

”و ساعده میر محمد حسین خان صاحب مرحوم مجموع شد
باشد که پیش ازین نوشته ام“

۵۸

قبله دو جهان، کعبه جان و ایمان خدایگان مد ظلمک علینا الرحمن
از مکرمین محمد کلیم بعد قد مبوس لانهائیه عرض آنکه احوال احقر
موجب شکر است خیریت بندگان جناب مطلوب دارد عنایت نامه که اصدار
یافته بود زبانی اطلاع یافته مفتخر گردید و یا حق تر رسید این احقر
اراده مصمم دارد - انشاء الله بقدمبوس مشرف گردد - و زبانی آن
میر حسین صاحب و قبله اصعارفت که این ضلع بقدم بندگان رشک جناب
خواهد گردید - توقع قوی است که در اینجا اگر ممکن شود بسعادت قدس
برسد - ظل فیض رسانی بمذود باد برب العباد - زیاده چه عرض
دارد بخدمات اعزّه همراه رکاب، سلام نیاز برسد -

مکتوبات فتح خان بنام حضرت مظهر

۵۹

خداوند خدایگان فیاض زمان پرورش صاحب مرزا جان جانان
جیومد ظله ازین صوب فدوی فتح خان بعد از ادای آداب تسلیات
که شیوه فدویان است معروض می دارد، الحمد لله والمآله که احوال مایحز
است و صحت تندرستی ذات والاعتفات شب و روز قرین حال - از حدت

فیض موبہت رخصت شدہ بحیریت درلشکر رسیده و توقع از ذات عالی
آنست کہ شب و روز از دعا، فریادی فرمودہ باشند کہ بمطابق آن
کامیاب گردد و ہموارہ از عنایت نامہ عالی سر فرازی فرمودہ باشند
کہ باعث پرورش است زیادہ چه عرض نماید - جمیع صاحبان و برادران
سلام دعا، برسید -

مکر آنکہ شاہنشاہ درانی در دو آبہ قیام ورزیدہ و معاملات
..... مکانات می شود - ہماں وقت باین سمت تشریف می آرند -

۶۰

بخش، قیام

خداوند خدایگان فیض / زمان پروردگار شد مرزا جان جانان
جیو مدظلہ از ینصوب کترین عقیدت گزینی فتح خان بعد از ادا
تسلیمات کہ شیوہ عقیدت متذکر است معروض رہا فیض پیر
می گرداند - الحمد للہ کہ احوال ما بخیر است و صحت و تندرستی ذات
فائض البرکات از درگاہ مجیب الدعوات شب و روز مطلوب
درین ولا قاضی شاد اللہ جیو از پانی پت درلشکر آمدہ چنانچہ این
ندوی ہر روزہ با ایشان ملاقات می نماید - بنا بر اطلاع معروض
داشته شد و خبر شاہ از زبانی ملاں عمر و لعل خان واضح رای عالی
خواہد شد -

بخدمت جمیع برادران و یاران خورد و کلان سلام دعا، برسد -

راہ میر محمد عین نے جو ۱۱۸۵ م میں خلیفہ ہوئے تھے، ایک مکتوب میں ملا عمر
کا ذکر کیا ہے کہ وہ مولوی عبدالرزاق صاحب کے ربید ہیں اور ان پر بھی میں نے ترجمہ
دی ہے - اور شاہ سے مراد شاہ درانی ہے -

خداوند خدا یگانہ فیض بخش فیض برسان پیر و مرشد جیو مدظلہ
 از ینصوب کترین عقیدت گزین فتح خان ادا اب تسلیمات کہ شیوہ
 عقیدت ندان است معروض راس فیض پیراے میگردد اند الحمد للہ کہ احوال
 بخیریت است و صحت و سلامتی ذات والا صفات از درگاہ قادر برحق
 شب و روز مطلوب از جناب فیض مآب رخصت شدہ بخیریت تام در
 لشکر رسیدہ و خط کہ بہ قاضی پانی پت مرحمت شدہ بود این عقیدت
 گزین بآن سمت نرفتہ و از راہ باز چون در لشکر رسیدہ می خواست کہ
 ازین جا رفتہ خط برساند لیکن بہ سبب آنچہ ارادہ آن طرف بعمل
 نیامدہ و بطرف بریلی روانہ شدم۔ ازین سبب خط آن خداوند نعمت
 را بدست آدم دیگر پیش قاضی فرستادہ ام خواہد رسانید۔

و بہ ملا حسن خان کہ عنایت نامہ بود بمشارالہ رسانیدہ
 و مردمان قصبہ پانی پت کہ از قاضی آغا نارضا ہستند پیش نواب
 صاحب خبر رسیدہ و بعد کیسہ نیامدہ۔ و ملا حسن خان گفتہ است
 کہ مادہ بخا در لشکر حاضر ہستم کہ ہر گاہ کہ از قصبہ مذکور نا لشی
 پیش نواب صاحب می آید ہر قدر مقدور ماست در سعی قصور خواہم
 کرد خاطر شریف جمع دارند و توقع کہ ہر گاہ نماز اداء فرمایند در حق
 غلام نظر توجہ بدارند و ہموارہ تا شرف لازمیت از عنایت نامہ ہر فراز
 می کردہ باشند۔ زیدہ حدادب۔ بخدمت جمیع یاران حاضر الوقت
 از قاضی خان سلام دعا برسد۔ بخدمت ملا محمد نسیم سلام
 نیاز رساند۔

لے محمد حسن خان خانزادہ۔ ان کے مکتوبات پیش تراخیکہ ہیں۔ حضرت و ظہر
 نے فتح خان کو بھی قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے تعالیٰ میں سفارش کے لیے کہا ہوا۔
 اور ممکن ہے کہ یہ فتح خان خالصا مان ہوں جو روہیلہ سرداروں میں سے تھے۔

مکتوب والدہ عبدالرحیم بنام حضرت منظرؒ

[ملا عبدالرحیم کا ذکر مجموعہ ہذا کے مکتوب ۳۸ میں آتا ہے۔ یہ مکتوب میر حسین نے حضرت منظرؒ کے نام لکھا، وہ لکھتے ہیں: "و جلد بیان کہ یکے ملا عبدالرحیم نام یک قوم در آنکہ یافتہ... پر کیف متعین کرنا مشکل ہے کہ شاہ جیو اور عبدالرحیم" جس کا ذکر مکتوب نیل میں ہے کون تھے]

۶۲

ہو المعز

بجناب کرامت نایب قبلہ عافیات صوری و معنوی مدظلہ العالی۔
برذات عالی صفات مہربن و ہمدرد است کہ این ضعیفہ نہایت ہی
چار کس اطفال دارد و شاہ جیو کہ شیوہ عزالت اختیار کرده اند اگر (جی)
رزا ق مطلق حق است لیکن اسباب ظاہر دنیا شرط است۔ خالق جل ثنا
ذات حضرت را برائے ما مردم دستگیر کو عن خلق فرمودہ اند لاچار
محض شدہ متصدع اوقات شریف است کہ دستگیری بظاہر اینقدر
باید فرمود تا یہ اطفال نان و پستی نہ ہم رسد۔ یا شاہ جیو را تلقین
باید فرمود کہ درین امر لایب دی و ناگزیر حرکت نہایند۔ زیادہ بزدگی و
حد ادب۔ ع

والدہ عبدالرحیم

نہ پستی پشتو کا لفظ ہے، معنی پتلی دال۔

مکتوب حمزہ خان بنام حضرت مظهرؒ

۴۳

در شد کامل یاری آگاه دل، کعبه دین و دنیا سلامت
 از بنده غلامان فدوی حمزہ خان بعد از سلام بندی و غلای
 بجا آورده بغیر منیر عالی می گردد که عباری این حدود بعد شکر است تمام
 وصحت و تندرستی آن ذات شریف دم بدم نیکو مطلوب - ثانیاً آنکه عطوفت
 عظمی در باب طلب اسپ که صادر شده بود شرف ورود یافت -
 صاحب من بموجب ارشاد اسپ مذکور مصحوب میر اسمعیل و سار علی خان
 بخدمت مرسل داشته یقین که خدمت خواهد رسید سابق زبانی بعینه
 معلوم شده که آن صاحب داعیه فروختن اسپ می دارند - درین باعث
 فدوی در دل فهمد که بجای دیگر رفتن اسپ خوب نیست ، اگر خواه خواه
 آن صاحب (را) اراده فروختن است اگر نزدیکاً خواهد ماند از همه
 بهتر اگر مرضی آن صاحب داشتن اسپ نزد خود شد ، این از
 همه خوب شد که درین کار بماند و بنده بهر عنوان و ایله آنجناب است
 زیاده عرض بندی -

مکرراً آنکه بخدمت میر صاحب جیو و میرالوالجوالی جیو از طرف
 حاجی میر محمد خان و سید جان (کذا) و علی خان و حمزہ خان محمد افضل
 خان ، محمد یار خان ، عزیز الله خان و رحم خان و لال محمد و روس دوه (کذا)
 سلام بندی قبول فرمایند -

مکتوب غلام نبی بنام حضرت منظرؒ

[مکاتیب مرزا منظرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی کے کی مکتوبات
میں حضرت منظرؒ نے غلام نبی کا ذکر کیا ہے جن سے معلوم
ہوتا ہے کہ یہ یانی بیت کے رہنے والے اور حضرت منظرؒ کے
ایک واقعہ "محایت اللہ خان جیو" کے بڑے صاحبزادے
تھے۔ اور حضرت منظرؒ کے فرید میں ہے کہ چونکہ ان کو یارانِ طریقہ
میں سے ایک عزیز کہہ کر خود حضرت منظرؒ نے معارفِ ذرا یا ہے
(مکتوبہ مجموعہ محترم عبدالرزاق قریشی) غلام نبی نے
قاضی سادات اللہ والی بی کے صاحبزادے دلیل اللہ کو
فن تیر اندازی سکھایا تھا (مکتوبہ ۱۱۸ مجموعہ قریشی)
جس زمانے میں حضرت منظرؒ نے سفر حج کا ارادہ کیا تھا
غلام نبی غلام آباد کا قصد رکھتے تھے (۱۱۸۸ م) اور غلام
کا جو مکتوب ذیل میں درج کیا جا رہا ہے وہ اسی زمانے کا
ہے۔ مگر غلام نبی یا تو غلام آباد گئے ہی نہیں یا پھر حیدرآباد
آگئے تھے کیونکہ حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب (مکتوبہ ۱۱۸ مجموعہ قریشی)
بنام قاضی احمد اللہ بی جو صفحہ ۱۱۹ م کا معلوم ہوتا ہے کہ
حضرت منظرؒ نے بیان غلام نبی کو بھی سلام لکھا ہے۔
اب ذیل میں محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے سے
حضرت منظرؒ کے مکتوبات کے ۱۵۹ اقتباسات پیش

کہ اس میں دو سطروں پر سکون کے مشترکہ خط کا ذکر ہے جو نواب ابوالقاسم خان برکات
تھا جبکہ نواب ابوالقاسم خان اپنے بھائی کے طور پر خود لکھی گئی بات پر سلام پڑھا ہے

کے ہاتھ میں جن میں غلام نبی کا ذکر آیا ہے :-

(۱) مکتوب ۵۵ : بنام قاضی شمس الدین

"خدا صبح غلام نبی جو بنام غازی ازبازان طرہ
روانہ دہلی می شوتند۔ وقت تحریر نیست۔۔۔ میں غلام نبی جو
را توجہ برادرہ باشند" (ص ۷)

(۲) مکتوب ۵۶ : بنام قاضی شمس الدین

"فقیر اللہ و غلام نبی بقصد عظیم آباد بہ دہلی می آئید
در حق ایہا سہارشن بہ برادران آئی باید نوشت" (ص ۸۷)
(۳) مکتوب ۵۷ : بنام قاضی شمس الدین

"و حمایت اللہ خان میر نرہ ہراہ غلام نبی لیسر کلان
ایشان روزی آئندہ بود در شہر است و لیسر خود ہم در عی
ست" (ص ۱۰۶)

(۴) مکتوب ۵۸ : بنام قاضی شمس الدین

"و درین ایام دلیل اللہ را با سید غلام نبی علاقہ ملذ
فن تراندازی و موافقت مزاجی زیادہ از حد است پس در تقدیبات
مرفوعہ سید مذکور کہ ہم آشنای فقر و ہم آشنای این بر خود دار است
توجہ از اہم ہمانت باید داشت و بقدر ثبوت حق رعایت جانب
از واجبات خیال باید کرد کہ درین صورت فقر محزون خواہد شد
(ص ۱۷۴)

(۵) مکتوب ۵۹ : بنام قاضی شمس الدین

"مر غلام نبی دعا" (ص ۱۷۴) اسی مکتوب

میں حمایت اللہ خان جو کوہی دعا لکھی ہے

(۶) مکتوب ۶۰ : بنام مادر قاضی شمس الدین

"و غلام نبی در نقض ای قرص جواب صاف داد" (ص ۱۹)

(۷) مکتوب نمبر ۱۲: بنام قاضی احمد اللہ
 "محبت اللہ جان و... بیان علوم نبی سیام
 (ص ۱۹۵)

لیکن اسی مجموعہ کے مکتوب نمبر ۶۱ سے بتا دیتا ہے کہ
 حضرت نظریہ کے تعلق کے لوگوں میں ایک "علامہ
 پیر شیر محمد" بھی تھے۔ ان کا ذکر مکتوب مذکور میں
 یوں آتا ہے:

"جواب ان را منصل نوشتہ بدست علوم نبی
 پیر شیر محمد چہار پیشتر فرستادہ ام رسید باشد
 (ص ۸۸)

ہر کیف اب وہ مکتوب ملاحظہ ہو جو علامہ نبی
 نے حضرت نظریہ کو لکھا ہے:

۶۲

بسم اللہ الرحمن الرحیم
 اے ہمہ توجہ گویند کو مکان (۶)
 ہم تو بیان مبتدی ہم زلستان منہی
 قبلہ دو جهان، کہہ دین و ایمان سلمہ الرحمن - زمین خد
 بہ لب ادب بوسیدہ لہر حق حضور فیض مخموری رساند - الحمد للہ اتا
 حین تحریر بفضل حی القیوم بدون قبلہ حقیقی نیم جان تیرہ ام، و
 سلامت ذات والا صفات مقصود از حقیقت کہ غلام در عالم صورت
 مرخص شدہ کہ ام وقت بے تصور حضرت قبلہ نسبت بہ موجب

ارتداد ہمیشہ در مداومت و رزق مراقبہ سعی بلیغ می نماید۔ اکثر گاہ دل را لذت از ان حاصل می آید و گاہے بجیت در باطن خود نمی بیند۔ و از فیض صحبت چه لذتہا است کہ نیافتہ۔ دل ہمیشہ می خواہد طوف کوی جانان کردن لے پرو بالے۔ وائے ناتوانی۔ ارادہ مصمم بود کہ اندکے ہم از سدر منقہ ما یحتاج فراغت می شد، قدم از سر ساختہ، چنڈے بجناب عالی گزرا میزدہ سلوک تمام کند۔ زہے سعادت آنکسان کہ در حضور پر نور اند۔ ہیئات، ہیئات، طلب دنیا مانع عقبی گردد۔ تخم روزی در پراگندگی ریختہ اند۔ بے اختیار بہ سمت مشرق می باید رفت۔ بگاہ رجب کہ ارادہ مصمم بود موافق آنجور صورت نہایت۔ در شہر حال اگر قسمت بآن صوب می کشد لاچار۔ دگر خیریت مدام است و بس

عرض
غلام نبی

مکتوب جان عالم خان بنام حضرت مظهر

۶۵

حضرت صاحب قدوة السالکین زبدۃ العارفين حضرت صاحب
دام اجلالہ و افضالہ۔

بجز عرض بندگان عالی متعالی می رسانند۔ آرزوی دریافت قدوس
خادمان از اندازہ معروض خارج۔ اگر چه بنور قدوم در عالم ظاہر
مشرف اندوز گردیدہ، فاما در عالم باطن یکے از علما مان و خادمان
کہ یعنی عظیم آباد، جیسا کہ حضرت مظهر مکتوب علامہ (مجموعہ قرآنی) میں ہے۔

آن جناب آرزوی دارد که طقت و توجہ آن باری مریدان حامی این
 غلام گردد، بدریافت سعادت قدوس مشرف می گردد، کل امر
 مریون باوقاقتا بران شاکر، امیدوار کویہات چنانست از توجہ
 دلی کہ فلاح و صلاح کونین این غلام در ضمیر آن مضمر است بطرح
 انظار کریمانه خواهند داشت، از توجہ غلامی کہ در آنجناب فیض نایب
 دارد، توجہ نیکو بریحای مبرین و روشن

المی ظلم محدود
 مکتوبین غلامان
 جالعالم خان

نعت خان
جالعالم خان ولد

مکتوب امانی بیگم بنام حضرت مظهر

(بقلم سید علی احسن)

۶۶

حضرت قبلہ دو جهان سلامت - از بکترینہ امانی بیگم
 بعد از عرض بزرگی معروض رائے خاطر فیض پیرایہ واقع حاضر تریف
 یاد کہ بفضل الہی و از توجہ دعا علی خیر آن مرشد برحق بحر و جہانیت از الہام
 بہ عظیم آباد تاریخ چارم شہر رب المرجب رسیدہ از قبلہ های

و برادر عزیز ملاقات میسر آئندہ ہزاران غری و انیساطر و داد۔ و هنوز
از میر غفر الدین حسین ملاقات نہ شدہ، از عظیم آباد دوسہ منزل جات
قشریف دارند، لیکن بیکار نشسته اند۔ و حضرت قبلہ گاہی و برادر عزیز
نیز عدم روزگار معطل اند۔ از بیکاری این صاحبان البتہ بخاطر لال و
اندوہی گذرد، توقع آن دارد کہ از دعای خیر خواہش نہ فرمایند۔ و اگر از
راہ شفقت و مہذہ نوازی گاہی از دو ملک غریبت صحت مزاج ترفیہ
یاد و سر فراز فرمایند، عین نوازش و تقویت خواہد بود۔ زیادہ چہ عرض
نمودہ آید۔

خدمت گرامی مشفقہ مکرمہ حضرت والدہ صاحبہ و برادر صاحب
و ہمیشہ عزیز دامن بگم سلمہ اللہ بندگان و سلام بعد نما قبول و معمول
باد، و از طرف دائیہ اذاب بندگان نیز قبول باد۔

از راقم الحروف اصحف العباد سید علی احسن، و میر علی
محسن بزرگی و نیاز قبول فرمایند۔ اگر چہ بصورت ظاہر کمالات سالی
برہ اندوز نہ شدہ، لیکن سعادت معنوی و ملاقات روحی کہ
فیض و کمال عارفان است حاصل۔

مصاحبت چہ فروزانت آشنائے را

ہنوز باز یمن محو نکبت عربی ست

زیادہ بزرگ بزرگی۔ خط بلورف خدمت والدہ صاحبہ فرستادہ شدہ
البتہ توجہ فرمودہ خواہد رسانید۔

مکتوبات محمد خان (ہمشیرزادہ دوندے خان)

بنام حضرت مظهرؑ

[محمد خان، روہیلہ سردار دوندے خان کے بھائی تھے جو
 بسوی سے دہلی اگر حضرت مظهرؑ کی خدمت میں رہے تھے اور تربیت
 حاصل کی تھی۔ حیات حافظ رحمت خان میں انھیں حافظ
 رحمت خان کا بھائی بتایا گیا ہے اور یہ بھی درست ہے کیونکہ
 دوندے خان حافظ رحمت خان کے چچا زاد بھائی تھے اور محمد خان
 کی والدہ حافظ رحمت خان کی چچا زاد بہن تھیں۔ حضرت مظهرؑ
 کے میں مکتوبات بنام قاضی شمس الدین یانی پتی (غنا) علیہ
 السلام جو بعد از مرزا قاضی رحمتی میں محمد خان کا ذکر آیا ہے
 مکتوب غنا میں ہے کہ دریں اثنا ہمشیرزادہ دوندے خان
 محمد خان نام جو اپنے ازبکان طریقہ برائے کسب مقامات
 از بسوی رسید۔ چند روپیہ و سواری رکھ کر ہمراہ داریہ
 اسی حال میں نمودہ مکلف و محرک شد کہ قصد گنجا پار باید کرد۔
 مردم فاش ہم راہی بہ سفر شدند چنانچہ پس فردا کوچ است
 یہ مکتوب وہی سے لکھا گیا ہے۔ مکتوب غنا میں جو ایسی سلیس کا
 ہے، قاضی صاحب فریدی لکھی ہے کہ مردم کل روز سے شنبہ روز دم
 ماہ معہ بدوقر و حفظ الی یہ ہمراہی پر خوردار محمد خان ہمشیرزادہ
 دوندے خان کہ برائے کسب مقامات آمدہ بود و مولوی تحت
 و میان مراد یار قدیم و میان پر علی با چند روپیہ ہات بند و چلی
 در سواری رکھو و چھکڑہ اسباب روانہ سنبھل شدند
 مکتوب غنا میں بھی محمد خان کا ذکر ہے مگر اس میں ہمشیرزادہ

دو روزے خان کی مراحت تھی چہ اور اس لیے اس مکتوب کے
 محمد خان سے مراد محمد خان برادرنا مدارخان بھی ہو سکتی ہے جن
 کے مکتوبات پیشتر آچکے ہیں۔ اس مکتوب میں حضرت
 نظر لکھتے ہیں کہ محمد خان عامل رقعہ از یاران طریقہ است
 اگر طلب نماید تو جمع می دادم باشد و نیز لکھتے کہ لوطنی رہے
 واضح رہے کہ یہ مکتوب (ع ۱۱۹۰) م ۱۱۹۰ کا ہے کہ اس میں
 نواب ابوالقاسم خان (م ۱۱۹۰) کے انتقال کی خبر ہے۔
 بیان محمد خان کے دو مکتوبات پیش کیے جا رہے ہیں
 ان میں پہلا حضرت نظر سے تعلق بیعت قائم ہونے سے قبل
 کا معلوم ہوتا ہے اور ان میں یہ درخواست کی گئی ہے کہ حضرت اگر
 بدالوں کی طرف تشریف لائیں تو غریب خانہ راہ میں ہے ایک لنگر
 قائم فرمائیں۔ دو روزے مکتوب کے انداز تحریر سے صاف ظاہر ہے کہ
 یہ تعلق بیعت قائم ہونے کے بعد کا ہے، بلکہ اس میں دہلی کے
 یاران طریقہ کو سلام بھی ہے گویا یہ محمد خان کے دہلی میں حضرت
 منظر کے زیر تربیت رہ کر نبولی والوں جانے کے بعد کا ہے۔
 اب وہ مکتوبات ملاحظہ ہوں۔

۶۷

جا خانان صاحب سلمہ اللہ الواہب۔
 شاہ صاحب قبلہ مستر شہان و کعبہ مستفیضان، حضرت شاہ
 سلامت۔ مقصرا الخدمت محمد خان بعد گزارش لوازم تسلیات و قدیم
 کہ مرایہ سعادت دو جہانی است معروض حاشیہ نشینان محفل خلد مشاغل

می رساند. احقر اگرچه از سعادتِ قربِ حضورِ دور است، لیکن در حفظِ الذیبت
آن خلاصه دودمانِ عالی موصول - امید که این مجلّص غائبانه را از توفیقِ خلیف
فیض ماکثر فراموش نفرمایند - و اگر داعیه طبیعتِ گزافی به سمتِ بدوآت
مصرف باشد، چون غریب خانه در راه است، توجّه مبذول فرموده برای
یک روز به قدم کرامتِ لزومِ قلبه احقر را عنور سازند، تا بمشاهده دیدار
شریف و قدسوس سامی سعادت اندوز گردد - زیاده حدادب دانستند.

۶۸

بجناب پیر و مرشدِ برحق، قبله و کعبه دین و آخرت، معروف
می دارد که از ثواب صاحب قبله که در بسوی تشریف آورده بودند،
خیر صحت و سلامت ذاتِ عالی استماع یافته بود، هزار سجده شکر بدرگاه
و اعیان حقیقی بجا آورده آنچه از ثمن شرف و بجزری قدسوس می گذرد
ادبیانه تعالی دانا است - همواره مستدعی این دعا و استد که برود توافقات
این سعادت یسر آید. زیاده حدادب - بجناب عالی و والد صاحب عرض کونش
میاں پیر علی و محمد میر جو و میاں محمد مراد و آخوند نسیم سلام خوانند و والد
غلام و غلام زاده مع مادر خود تسلیات می رساند - ملا نها آخون خان محمد
قادر داد خان کونش می رسانند - فقط محمد خان

مکتوبات ضیاء الدین حسین بنام حضرت منظر

۴۹

قبلہ نیازمندان و کعبہ شہدائے دایم افضالہ سلامت
 اضعف المملو تین فقیر ضیاء الدین حسین بعد تقدیم مراسم بزرگی
 و نیاز معرضی دارد کہ الحمد للہ احوال این مسکنت مآل بجز ایراد
 ذوالجلال مترون است و صحت و سلامتی جناب فیض مآب در ہمہ حال
 مستدعیست از سبحانہ و تعالیٰ ظل عاظمیٰ علی را بر متعارف مسرتندان
 و تسخیر نیازمندان دیرنما سلامت دارد۔ قبلہ من! آرزوی سعادت
 قدسوس آنچه بردل نیاز منزل مستولی است شرح آن از حد احصاء بیرون
 است۔ روزے غنی گذرد کہ سواب این آرزوی دیگر خیال باشد
 اما موانع..... ازین سعادت محروم داشته امیدوار است کہ
 عن قریب بہ تحصیل این سعادت..... میمنت لزوم بگذرانند و سبحانہ
 تعالیٰ علایک قدیر و بالا چاہے تجدید۔ درین روز ہا..... خیر قدوم
 میمنت لزوم بہ بلکہ پانی پست اجتماع یافته کہ عن قریب بہ تحصیل آرزوی
 نیازمندان این ضلع متوجہ خواہند گردید۔ درین تمنا روز و شب انتظار
 دارد۔ حق سبحانہ و تعالیٰ امیر آرد۔ قبلہ و کعبہ من درین ایام از هجوم
 عوامل عوارض روحانی کہ غیر از جناب عالی از پیچ جانب بہ نظر نمی آید
 امید دست گیری دارد از وساوس و خطرات شیطان رجیم کہ بغتہ
 مستولی قلبی شود و بہ بقوذ و لاجول همان آن مدافعت می نماید
 و بعد زمانے باز خطرات وارد قلب می شود، و دفع می گردد،
 و آن خطرات را نمی تواند معروفی داشت۔ بعد مدافعت آن خیالات

در ہم و حزن آن قدر گرفتاری ماند که قریب ہلاک نوبت می رسید۔
 درین حالات غرازدست گیری جناب عالی صلاحیت ممکن نیست۔
 امیدوار است کہ بمعالجه این مرض قلبی کہ از چند گاہ مستولی حالات
 است۔ بتوجہات عالی مسدود شود و درین بابت ہر چه ارشاد بہ عمل
 آرد۔ زیادہ ازین حد ادب ظلم محدود یابد۔ نور چشم مولوی قلندر بخش
 آرزوے قدمبوسی دارد۔

۷۰

حامداً و مصلياً

قلید و کعبہ دو جهان مدظلہ العالی۔ بعد تقدیم مراسم عبودیت
 و نیاز برض عالی معالی می رساند۔ آرزوی ملازمت سر اسرار سعادت
 بحد مستولی است کہ شرح آن درین وقطاع منی گنجد حق سبحانہ و
 تعالی باین دولت مشرف گرداند۔ شگامہ این اضلاع علی الخصوص
 آمد آمد شاہ ابدالی ازین سعادت مقصر داشت۔ از حالات
 اضطراب قلب منی تو اتم معروض داشت و کفی باللہ شہید۔ امیدوار است
 کہ بحال این نیاز مند توجہ مبذول شود کہ ازین گرداب بلا برآمدہ باین
 سوارت عظمی مشرف گردد۔ بجملاً از حالات این غلام نور چشم میان
 قلندر بخش صاحب برض عالی رسانیدہ باشد کہ از توجہ مہربان نور چشم
 در ملک غلامان اکجناب منسلک گشتہ و چند روز مشمول توجہات

کہ جیسا کہ اس فقرے سے ظاہر ہے مکتوب نگار ضیاء الدین حسین
 مولوی قلندر بخش کے والد ماجد ہوں گے جو حق پرست کے ممتاز خلفاء
 میں سے تھے۔ اور تقاضا میرے رہنے والے تھے۔

گشتہ ' در توجہ اول گریہ بسیار غالب ماند و بیاضی نمودار شد و در دیگر
توجہات الوان مختلف بیاض و سواد و تندی قلم و گل پائے رنگارنگ
نمودار شد و می شود و چند دفعہ رویائے عجائب و غرائب می باشد
این ہمہ را شکر یکے نمی تواند کرد

گر بر تن من زبان گردد هر موی

یک شکر وے از هزار نتوانم کرد

الحال رویائے الوان بدستور است. مفصل احوال غلام را نور چشم
لعرض عالی رسانیده باشد. از فضل و کرم امیدوار است که تا حصول دوست
آستانه یوسی توجہ بحال غلام مبذول شود. و وقت حلقه غلام هم شریک توجہ
گردد. زیاده ازین معروض داشتن حدادب نه بیند. زیاده بندگی
و نیاز و عجز و انکسار.

۷۱

حامداً و مصلياً

قبلہ و کعبہ نیازمندان مدظلہ

۷۲ آہ من العشق و حالانہ

ما نظر العین الی غیرکم

حدادے مراسم نیاز و بندگی معروض می دارد۔

آرزو دارم کہ خاک آن قدم

تو تیبای چشم سازم دم بدم

مالات خود را سابق لبرض رسانیده و نور چشم میان قلندر بخش منصل

زارش کرده باشد۔ ازان جا آرزوی ملازمت سر اسر سعادت از حد گذشتہ

بی گذرد۔ حق سبحانہ و تعالیٰ بزودی میسر آرد، کہ آمد امید ابدالی

خیلے در تردد انداختہ عن قریب کہ بقصد سبحانہ ازین تشویش و غمی
می گردد خود را بحضوری رساند، امیدوار است کہ فدوی را از آن خود
تصور فرمودہ شود، غائبانہ مشرف باید داشت۔ دیگر شرح احوال
موجب طلال است۔ زیادہ چہ گزارش رود۔ ظل عاطفت عالی مقام
مستدام باد۔ آمین یا رب العباد۔ زیادہ بندگی و نیاز۔

مکتوب منصب خان بہرام حضرت مظہر

۷۲

قبلہ جاودان کعبہ مریدان حضرت پروم شد حقیقی سلمہ اللہ تعالیٰ
غلام فدویت نہاد منصب خان آداب تسلیمات و مراسم تعظیبات کہ
شیرہ غلامان خاک پای بلکہ آئین سگان آستان جناب فیض مآب
است معرض می دارد از خدمت سراپا فیض و برکت مرخص شدہ در لشکر
رسید و صبح آن از موجودات فراغت حاصل نمود و موجودات برادری
ملاں نامرتا حال نہ شدہ۔ غلام کہ ہر وقت و ہر هنگام امیدوار توجہات و
متوقع ادعیا ذاکیم بودہ و بہبود ازین دران میداند۔ امیدوار است
کہ تا حصول قدمبوس بدعائے خیر یاد فرما باید بود۔ زیادہ معرض ندارد۔
از فدوی سراپا نیاز ملاں محب اللہ تسلیمات و قدمبوس قبول یاد۔
بخدمت ہمہ یاران از منصب خان سلام نیاز برسد۔

مکتوب محمد وجیہ الدین بنام حضرت منظرؒ

[وجیہ الدین نام کے ایک شخص کا ذکر حضرت منظرؒ نے اپنے ایک مکتوب (ع ۱۳ مجموعہ عبدالمزاق قریشی) میں جو قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے نام ہے، یوں کیا ہے: "گرام شخصے بر شیخ وجیہ الدین صاحب عرف شیخ سٹھا کہ بجائے برادر و فرزند فقیر اند و نیز با شما برادری دارند، دعویٰ کردہ۔ یقین است کہ انچہ حق است بہ عمل خواہید آورد۔"]

۷۳

حضرت سلامت! آرزوی ادراک قدمبوس زیادہ ازانت کہ بہ تحریر درآید۔ از خدمت شریف مرخص شدہ، بہ مراد آباد رسیدہ، پھر ایام بہ اقولہ رفیم و الحال چند روز شدہ کہ باز بجائہ آمدہ ام۔ احوال حویلی سید اصالت محمد خان، دیو و گدازش کردہ بودم و برائے حویلی دیگر متصل آن کہ بہ پیرسین مالک موقوف داشتہ بودم چون معلوم شد آن مکان خالی نمی شود۔ ویک حویلی دیگر خام متصل میرغیر علی ہست۔ مالک آن دربر علی ہست، اجازت آن ولعین کرایہ موقوف براو است لیکن بے ملاحظہ و پسند نہ گفتہ شدہ اگر مرضی شریف باشد با و گفتہ شود۔ یک دالان خام و کھیریل پیش دالان و صحن مناسب و دو حجرہ دارد و بیرون دروازہ احاطہ نوگیر دارد کہ قابل بود و یا ش است و اگر در اینجا صورت اقامت خواہد شد بتدریج زمین ہم میسر خواہد آمد کہ دران مکانے ساختہ شود۔ بہر حال تشریف فرمودن درین شہر سعادتے است کہ خدا میر آورد

یک قندار سال داشته می رسد پیش ازین زبانی شخصی ششیده
 بودم که کتاب جنکۃ العالیہ فی فضائل معاویہ تصنیف است
 از تصانیف شاه ولی اللہ صاحب - ہر چند قائل معتبر بود لیکن فقیر با مرار
 تمام تکذیب وے کرد و بہ بعضی مقدمات کذب این خبر ذہن نشین
 وے کردم - طرفہ اتفاق است کہ در اولہ عزیزے پیش راے بہادر سنگ
 باز مذکور نموده فقیر بارے تکذیب وے کرد لیکن از بہادر جو معلوم
 شد کہ کتاب مذکور دو مجلد ضخیم در شاہجہان آباد پیش من بہ بیع آمدہ بود
 فقیر گشت کہ پیش ازین در وجود این کتاب شک داشتم - حالا کہ وجود
 آن محقق باشد ظاہرا شیمی کہ قول للذین یکتبون الکتاب بایدیم
 ثم یعولون ہذا من عند اللہ لیستروا بہ ثمنا قلیلا گویا بیان حال آنها
 است برائے عداوت ایشان این ہمہ درد سر بر خود کشیدہ باشد و
 فضائل شخصی کہ جمیع محدثین انکار حدیث وارده در باب وے کردہ اند
 و نسبت وضع و بطلان بآن کردہ - این چنین عالم محدث ہمہ گونه خواہد
 نوشت محض افتراء و بہتان است - بنا بر اطلاع گذارش نمود کہ
 آن محذوم ہم و مولوی ثناء اللہ صاحب ہم از تصنیفات ایشان بہ تفصیل
 مطلع اند از حقیقت حال اطلاع باید فرمود - و بہادر جو از کتاب مذکور
 بعض فقرات نقل می کردند کہ از ان کذب صریح معلوم می شد - بعض کلمات
 کہ منسوب بہ نواسب است و سید یوسف علی خان ساکن رواری
 (رہواری؟) ہم می گفتند کہ از دوست معتبر چنین شنیدہ ام - زیادہ
 چہ عرض نماید -

از خان صاحب محمد علی خان خیر و بندہ محمد وحید الدین بزرگی التماس

است -

مکتوب اسدخان بنام حضرت مظهر

۷۴

ی رساند که تا آخر این عرضی نهم رمضان المبارک است -
 فدوی مع متعلقان و توابع از توبه عالی متعالی به عافیت است و خبر صحت
 و سلامتی ذات عالی مسئل - از دیر رسیدن نوازش نامه که مشعر بر ^{نیت}
 مزاج اعتدال امتزاج طبیعت فدوی عقیدت سرشت بسیار متعلق است
 امیدوار است که بحواب آن سزاوار شود - زیاده چه عرض نماید - محمدی
 و دولت النساء مع والده و نانی و همیشگی اسم باسم کورنش می رسانند

اسدخان

مکتوب برادر خواجہ فتح اللہ بنام حضرت مظهر

۷۵

بعد بجا آوردن آداب قدیموس برفق می رساند امروز که تاریخ
 چهاردهم شهر ربیع الاول است مع برادر گرامی قدر خواجہ فتح اللہ صاحب
 و نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب به توبه آن قبله قرین ^{شکر}
 است و خیریت مزاج مبارک لیل و نهار از جناب اوسیمحانه مستدعی -
 احوال سرایا ملال خود را چه شرح دهم که بقلم راست نمی آید - آنچه از مکروها
 زمانه صدمات کشیده و می کشد - هوش و حواس مطلق نمانده که التماس

نماید. بعد مدت پنج سال نوازش نامه متضمن برین سافه، جاکاه خواهد
 گامیاب که حق تعالی بیاورد بر تو نزول افروخته از مطلق آن حالتی
 بر دل طاری گشته که همه تاب و طاقت سلب گردید و عجب حیرانی لاحق
 شد که آسمان و زمین در نظر تیره می نماید. با وجودیکه صدمات زمانه از
 چیده لاحق است که یک دفعه آسمان بر سر ریخته و مرز زندگی پیچ نموده
 در حیزه ایام زندگی را چار و ناچار که درین بے اختیار است خیل بهیژگی
 از بر می برد که درین اثنا این سائحه ارقام شد. از دریافت آن
 بچه ایام زندگی تلخ که خاک برین زلیستن خدا داند چه ترسیدند
 سخت بجان کندن بسر خواهند شد. آن قبله گاه درین مدت این علام
 را یاد نه فرمودند هرگاه یاد فرمود این سائحه ارقام شد. ارقام فرمودن
 این چه فائده داشت چرا که او شان تنها بودند عیال و اطفال نه داشتند
 که بنده ازین خبر رسیدن خبر گران آگاهی شدیم. پس فائده شد
 که پیش از مردن حالت مرگ معائنه گردید. درین ایام پیری که روز
 به روز قوی ضعف افزونی دارد. علاوه صدمات زمانه، همچو
 شکسته آورده که هیچ باقی نه مانده، حق تعالی به تصدیق حضرات
 ایمان سلامت برد. پس بار چه گفته او شان به کدام شیخی باید
 داد، بنده چه خواهد کرد. و دوا شرفی که هستند اطفال مرزا
 فتح الله که خیل در حالت افلاس گرفتار اند و بنده طاقت ندارد که
 خبر گیر او نها شود. او شان را بغریزند که مستحق اند و بکار او شان
 بیاید. غرض حواس تحریر نداشت که مفصل عرض می گردد. از مزاج
 کل مردمان محل دیگر تردد لاحق شد. حق تعالی شفا بے کامل
 عطا فرماید. نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب قدسوس
 می نمایند.

مکتوب امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد پیام حضرت منظر

۷۶

بعرض قبلہ دو جهان کعبہ خاودان سلمہ اللہ تعالیٰ می رساند
 قدوی خاک پای امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بعد ادائے آداب
 کورنش و بندگی معروض می دارد۔ غلام احوال کار خیر عاجزہ فتح محمد
 کہ از قدیم واجب الرعايت عالی بود در دار الخلافہ بجناب عالی
 منصل معروض داشتہ بودہ ارشاد شدہ بود کہ خاطر جمع دارد۔
 خداتہ تعالیٰ فضل خواہد کرد۔ چون غلامان سوائے ذات شریف
 درین وقت ملجا و پشت پناہی ندارد و احوال غلامان این
 است کہ بجهت نان و پارچہ محنت کٹی دارد۔ بجز صبر و شکر علاجی
 ندارد۔ از فضل و کرم عالی امیدوار است کہ بحال فدائیت و بندگی
 قدویان نظر فرمودہ صرف عند اللہ داشتہ این قدر توبہ میزول باید
 فرمود کہ غلامان از کار عاجزہ فراغت حاصل گردد۔ بہ دعاگوی عالی
 مشغول باشند۔ واجب بود بعرض رسانند۔ زیادہ حذر ادب۔
 قدوی پیر محمد انکس کورنش بجناب عالی می رساند۔

محمد حسن

غلامان قدیمی امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد

مکتوب افضل بنام حضرت مظهر

۷۷

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین والصلوة والسلام علی رسولہ محمد وآلہ
 واصحابہ اجمعین۔ جناب اقدس مقدس بندگان عالی حضرت
 مرزا صاحب و قبلہ خداوند خدا لگان احقر افضل بعد ادائے آداب
 نیاز مندی با وسلامہا معروض می دارد کہ ضعف مزاج حضرت قبلہ گاہی
 بہ دستور و تشنہ لبی این مشتاق روز بروز در ترقی حقوق ایشان نہ بدرجہ
 نیست کہ ازین طرف در حین وقت چشم پوشی کردہ بہت الکتاب سعادت
 بعالی خدمت رسید صرف در بودن خدمت ایشان ہزاران سعادت ہا
 دارین مندرج است۔ لہذا در پی حصول سعادت لے از سعادت دیگر
 محروم ماندہ۔ انشا اللہ العزیز ہمیں اندک قوت بنیاد و ضعف برطرف
 شود۔ شرف اندوز عالی جناب می گردد۔ امید کہ غایت از توجہ مرحمت
 سامی ذخیرہ اندوز فیوضات گردد۔ باقی بخت است۔ و مشتاقان ستر
 قدوم میمنت لزوم اند۔ لالہ لچمین سنگہ بہ بندہ ربط قدیم دارد۔
 در کار خود نگاہ روزگار است۔ بہ خدمت زانو نشینان استانہ
 خود را خواہد رسانید۔ امید وارم کہ در حق مشارالیه توجہ مری فرمودہ
 اگر درین لوح یکے بنویسند بہتر، والا در پورب بہر کہ مناسب دانند
 برائے نامیردہ قلمی فرمایند، و بندہ را بنوازند۔ حضرت قبلہ گاہی
 قدوس و سلام و محمد صبر و برکت اللہ کونشما و اندرون بخانہ

احقر و محمد منیر و بہوئی آداب کنیزگانہ می رسانند ، و میان غلام رسول
و غلام حسن نیز قدمبوس بعرض می رسانند۔

غالب است کہ نواب صاحب ہمراہ محب اللہ خان صاحب تشریف
برده باشند ، و اگر در انجا باشند سلاما مطالعہ فرمایند۔ بیارای حلقہ
نام بنام سلاما مطالعہ یار ، والسلام۔

بخدمت شریف مولوی سنا اللہ صاحب سلاما متذقانیہ
التماس است

مکتوب نادعلی پسر شیخ غلام محمد بنام حضرت مظهر

۷۸

بخدمت فیض درجت حضرت مرزا صاحب قبلہ دو جہانی مدظلہ العالی
می رساند۔ فقیر نادعلی پسر شیخ غلام محمد سہمیور آداب تعلیمات
قدویانہ و کورنشآت نیازمندانہ بجا آورده معروض می دارد۔ غلام مرزا
خلف نیازمند ارادہ طالب علمی می دارد و آن نظر الزمان سبب اوقات
بہ تمام سرمایان است کہ در قصہ سہمیور کیسے درس نیز میر
نیست۔ لاچار شدہ آن قبلہ حاجات را مری و مشفق دانستہ ،
بجناب عالی فرستادہ ، یقین کہ مشرف خواہد شد۔ موقع ضرورت
فائز البرکات آنست کہ یک خط سفارش میر کلوجیو عنایت فرمایند
کہ میر کلوجیو جاگیر نموده در مدرسہ خود سکونت دہند و یا در لیسولی
در مسجد خود دازند تا از توجہ عنای بندہ زادہ بمقصود خود برسد۔ زیادہ
چہ عرض نمایم۔

یہ سہمیور پور ہونگا۔ اس نام کا قصہ ضلع بجنور (روہیل کھنڈ)
میں ہے۔

مکتوبات والد محمد رفیعی خان بنام حضرت مرزا

۷۹

بخدمت حضرت مرزا جان جانان صاحب المظلم و دام ارشادیم
 عرض سلام بہ نیاز تمام قبول باد۔ تفصیل احوال اینجا در خط سید حشمت
 خان صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ نوشتہ ام معلوم نظر مبارک خواہ شد۔
 ازین جهت تکرر بہ تحریر آن مصدر نگردید، دام ظلم۔ از اندرون
 بندگی می رساند۔
 بر نورداران نام بنام خصوصاً محمد رفیعی خان و والدہ اش
 تسلیات و کورنشات و شکر نسخہ عاصفہ بجای آرند۔ عزیزے دیگر
 تسلیات معروف می دارد۔ از اندرون بہ اندرون دعا معلوم باد۔
 میان کامو صاحب سلام مطالعہ نمایند۔ برادران در پیشہ ملاقی شدہ
 بودند۔ ایشان بسیار نایابی آمدند۔
 نصرت محرم روانہ شد۔

۸۰

غریب نواز سلامت۔ نوازش نامہ فیض ششون مرمومہ
 میان غلام مصطفیٰ مرحمت فرمودہ بودند رسید و موجب افتخار
 و مبارکات گردید۔ درین ولا میان روح الایمن جیو سمت وطن خود
 والد میر محمد جین۔ کلمات طیبات میں ان کے نام حضرت مرزا کا مکتوب ۷۹ ہے
 نیز اسی مجری کے مکتوب ۶۳ میں بھی ان کا نام آیا ہے۔ اور مکتوب میں ان کے انتقال پر
 تفریحی کلمات ہیں۔

رفتہ اند۔ ازین سبب عرض موقوف نموده ارسال نکرده ، بزبان میان
غلام مصطفیٰ جو ادب کورنش بعد نیاز بجای آوردند و میان مراضی
مع والدہ و ہمشیرہ خرد کورنش و تسلیمات بجای می آرند۔

مکتوب ہمشیرہ خواجہ بادشاہ نقشبندی

بنام حضرت مظلہ

۸۱

حضرت پر حقیقی و مرشد حقیقی بد ظلہ العالی حضرت مرزا صاحب
جو از طرف ہمشیرہ خواجہ بادشاہ نقشبندی بعد از عرض کورنش
و بندگی فراوان معروض آنکہ درین روز با معلوم گردیدہ کہ حضرت
تشریف شریف را طرف سنہیل فرمودہ اند خاطر متفکر گردید۔
حق سبحانہ و تعالیٰ از کرم فضل خود بزرودترین اوقات باز
بشہر حضرت را بیارود کہ نصرت ما مردم بیکسان از طمانیت ذات
آن حضرت بالکل است۔ کیفیت این جانب بجانب عالی روشن
است، خصوصاً درین روز با تنگی و عبرت نہایت ملحق شدہ۔ امید
بر امتلاق کریمانہ و مربیانہ نمودہ بر خوردار میر بہاء الدین را بخدمت
ارسال داشتہ۔ امید کہ توجہ فرمودہ مبلغ عمرہ این جانب از سرکار
نواب ارشاد خان وصول گنایندہ حوالہ پر خوردار میر بند کور فرمایند۔
درین باب غور فرمودن بمنزہت بیکسان است و مشکور عند اللہ
عند الرسول گردیدن است۔ بجز بندگی چہ عرض نماید۔

ہندو دوستوں اور معتقدوں کے مکتوبات

حضرت منظرؒ کے نام

[حضرت منظرؒ کے نام ان کے ہندو دوستوں اور معتقدوں کے گیارہ مکتوبات یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ چوتراں جیون، اور بساؤن راتے بیدار کے والد کا لکھا ہوا ایک ایک مکتوب ہے۔ چھترمل اور نانک چند کے دو دو اور مری دھر کے تین مکتوبات ہیں، اور ایک مکتوب کے لکھنے والے کا نام نام معلوم ہے مگر اس کے مندرجہ سے اس قدر ضرور معلوم ہوتا ہے کہ لکھنے والا حضرت منظرؒ کا کوئی ہندو دوست اور عقیدت مند ہے۔ اور یہ مکتوب نامعلوم الہم مکتوبات میں پہلا ہے، یعنی اس مجموعے کا مکتوب ۹۲۔

ان مکتوبات سے ظاہر ہے کہ لکھنے والے حضرت منظرؒ سے عقیدت و اخلاص کا ایک تعلق رکھتے تھے۔ چوتراں نے تو بے راحت خود کو حضرت منظرؒ کا جانشین اور تربیت و پرورش یافتہ لکھ کر عقیدت ظاہر کی ہے۔ مراد کے مکتوبات سے بھی قلبی تعلق ظاہر ہے اور بڑی توقع کے ساتھ حضرت منظرؒ سے امداد کی درخواست بھی کی گئی ہے۔

حضرت منظر پریشان حالوں کی مدد کے معاملے میں
 سب کے کام آتے تھے۔ چھتر مل کے ایک خط میں
 جو ڈاسنہ (مناع میرٹھ) سے لکھا گیا ہے کمال اظہار عقیدت
 ہے، دوسرے خط میں شاہ درانی کی آمد آمد کی خبر کی
 تصدیق و تفصیل چاہی گئی ہے۔ رلی دھر کے ایک
 خط میں شاہ درانی کے سر ہند میں داخل ہونے
 کی خبر ہے۔ یہ دونوں مکتوبات ۱۷۸۸ء کے معلوم
 ہوتے ہیں جبکہ شاہ درانی نے اپنے بلوچ حلیف
 امیر نامر کے ساتھ مل کر پیش قدمی کی تھی اور شاہ
 سر ہند میں داخل ہوا تھا۔

ایک مکتوب میں بسا وں راے بیدار (یا
 بسا وں لال بیدار) کا ذکر یوں آتا ہے ”بر خوردار
 بسا وں در امر وہم لباعفیت است۔“ بسا وں راے
 بیدار حضرت منظر کے شاگرد تھے۔ سفینہ خوشگو
 میں ان کے بارے میں ہے کہ ”بسا وں راے بیدار
 تخلص، شاگرد مرزا جانان منظر صاحب است
 تربیت و تخلص از جناب مرزا یافتہ، خیلے صاحب
 طبع رسا است۔ چنڑے یہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہ
 دیوان صوبہ رفتہ و الحال باز یہ دار الخلافہ مرا
 کردہ“ (ص ۳۱۰)۔

۱۔ دیکھئے ”احمد شاہ درانی“ سید نصیر احمد جاسمی، ص ۲۰۹ تا ۲۱۱

مکتوب چٹو رام بنام حضرت منظر

۸۲

قبلہ خدایگان کعبہ دو جهان سلمہ الرحمن مکررین عقید النیا
چٹو رام بعد ادائے آداب بندی و پرستندگی بجا آورده معروض
رائے فیض پرائے میگردد انداز استماع نوید تشریف آوردن آن
خدایگان در جهان آباد خاکسار را چندان نشاط و انبساط حاصل گردیده
کہ در تحریر و تقریر نمی آید۔ لیکن حیف صد حیف کہ آن حضرت قدر قدرت
از سرفراز نامہ آگاہ فرمودہ سرفراز و ممتاز نہ فرمودند۔ این قدر
بے توجہی برانچو من جان سپاران نباید فرمود۔ آخر خود تربیت و
پرورش یافته آن چستان ملک چستان ہستند کہ دور ہستند۔
اکیڑہ از تفضلات کریمانہ امیدوار است کہ گاہ گاہ از سرفرازنا
سرفرازی فرمودہ باشند۔ زیادہ بندی چہ جرات نماید۔

مکتوب جیون بنام حضرت منظر

۸۳

حضرت صاحب خداوند نعمت سلامت
از مکررین خاندان جیون بعد ادائے آداب بندی و
پرستندگی معروض حاشیہ بوسان بساط فیض مناسط میگردد اند۔

غلام معالجہ در بھکر رسید و از جدائی خدمت فیض در جت حالت
وارد بوده کہ بر خدائے علیم یا بر آن قبلہ روشن خواہد بود۔ امیدوار
کہ در حال این کثیر الاختلال بر توجہ ظاہری و باطنی فرمودہ ازین
مخمسہ نجات بخشند و از جواب عزمی سر بلندی فرمودہ باشند۔
زیادہ حداد ب نذیر۔

عرصہ

غلام عقیدت پیوند جیون

مکتوب والد لیساون راے بنام حضرت مظهر

۸۴

بعلی خدمت حضرت مرزا صاحب خرائگان فیض رسان نیاز
بعد اداے مراتب نیاز منہا و آرزوے ملاقاتہ معروفی دارد کہ
مکرم نامہ ورود کرامت فرمود، خاطر مشتاق را سرور بے اندازہ
و فرحت بے شمار حصول نمود۔ حق سبحانہ جل شانہ باین خوبہاے
ذاتی و صفاتی سلامت دارد۔ ورود شریف درین مملکت باعث
ترقیات طالبان خدا و موجب انبساط دوستان با صفا است۔
الحمد لله والطفہ کہ عذر مشغوع شد، و معذوری ثابت۔ دل بندہ
بملازمت سامی تیا کہا دارد و پیام یاد فرما باشند۔ برخوردار لیساون
در امر وہہ بعافیت است، امیدوار دعا است۔ و متعلقان اینجا
بحریت اند۔ بخدمت نواب ارشاد خان صاحب سلام فرمایند و السلام۔

۸۵ مکتوب میں بھی جیون مل کا نام آ رہا ہے۔ اس مکتوب میں بھی مکتوب نے حضرت مظهر
کہا ہے کہ "از احوال خرو عافیت لالہ جیون مل اطلاع بخشند" واضح ہے کہ حضرت مظهر نے
حلقہ المعارف میں ایک سید جیون نامی ذرا آگاہ جو طبقہ عالیہ سے تعلق رکھتے تھے (مکتوب ۸۶)

ملکوت بابت چتر مل پیام حضرت مظهر

۸۵

حضرت پیر و مرشد سلامت - خاک را بر پا انکار چتر مل
 که بے نصیب از حصول سعادت ملازمت حضرت است آداب
 عقیدت و ارادت بجا آورده بر حق تعالی می رساند - چتر روز
 است که از سرفراز نامہ با وجود ترسیل عالین نیاز متواتر یاد آورده
 مرحب کم طالعی خود دانست حق تعالی سایہ بلند پایہ آن حضرت
 را بر مفارق غلامان محدود و مخلص داراد - قبلہ من! ہر چند خواستم
 کہ بجناب عالی مستفید شدہ حصول ملازمت سر اسر سعادت نماید
 لکن گذاشتہ آمدن کار اینجا را برخلاف بہائے صاحبان صلاح
 وقت ندانستہ، لاچار بتوقف پرداختہ و یک ماہ دیگر ہم فراغت سفر
 (میسر) نمی آید - انشاء اللہ تعالی دو چار روز باقی مانده ماہ رمضان المبارک
 غلام بجناب عالی شرف اندوز خدمت می گردد - قبلہ من! از اخبار
 مختلف خبر آمد آمد شاہ درانی بہ ضلع آن طرف سہرند بسیار شنیدہ
 می شود - آنچه احوال آن حدود بجناب عالی دریافت بود بہ غلام اطلاع
 باید فرمود - زیادہ حد ادب ندید -

از احوال خیر و عافیت لالہ بیون مل اطلاع بخشید -

عز
 غلام چتر مل

۸۶

حضرت پیر و مرشد سلامت - قدوی چتر مل آداب تسلیمات

بجا آورده بعرض عالی می رسانند۔ سابق ازین دو دفعه عرضی به
جناب عالی ارسال یافته ، از نظر مبارک گذشته باشد۔ لیکن از
تشریف بردن بآن سمت عنایت نامه معنمین خوشی مزاج مبارک
صادر نه شده ، خیل طبیعت منتظر و نگران است۔ و فدوی از یک
ماه ^(کمز نیاده) در داسنه ^(دالہ پور) استقامت دارد۔ اگر
بجواب عریضه سرفراز شود ، نوازش نامه بخدمت حضرت شاه
کمال صاحب در داسنه شرف نفاد می شده باشد۔ و فدوی
را در بہر حال غلام خود تصور کرده ، از گوشه خاطر مبارک فراموش
نباید فرمود۔ زیاده حد ادب ندید۔ واجب بود بعرض رسانید۔

عریضه
غلام چترمل

مکتوبات نانک چند بنام حضرت مظهر

۸۷

حضرت صاحب خدائگان ، قبلہ عالم و عالمیان سلامت
بعد تقدیم لوازم نیاز که طریقه نیاز مندی و عبودیت است مشہور
ضمیر منیر کہ آئینہ جهان نما است می گردانند۔ والا نامه سالی
از روی عنایت عمیم نامزد خیر خواہ ، اصدار شده بود ، شرف صدور
ارزانی فرمود۔ از فضل و کرم عمیم گرای خیر باد خداوند تعالی۔ آن
خدائگان را دیگر گاہ کرم فرمائی نیاز مندان دارد۔ در مقدمہ
مولوی ثناء اللہ جیو کہ مع علایق در آنجا آمده اند سمت تحریر

یافته بود سعادت اطلاع گشت - بر طبق ارقام شریف خط محمد روشن
در مقدمه دادن یومیہ بلا قصور و ماہ بہ ماہ بنام گماشتگان
مشارالہ لوایانہ بخدمت ابلغ داشتہ می رسیدند - مسطور
خلیفہ فیہن اللہ در خدمت سامی حاضر اند - مبلغ در ماہیہ مولوی
از مشارالہ گرفتہ صار وصول کردہ مارن روپیہ ای دو او شان
باید کرد کہ خلیفہ معزاللہ زود بایصال رسانیدہ خواہد داد - زیادہ
از فضل و کرم گرامی کہ بحال این احقر ^{بندول است} بایراد عنایت نامت
سامی کہ ذریعہ سعادت و مفاخرت است معزز و ممتاز می شدہ باشند
زیادہ چہ بر طرازد - ظلام محدود باز آئین رب العباد - فدوی نانک چند
تلیمات می رسانند -

۸۸

فدوی نانک چند اجرض می رسانند - غلام تراب الاقدام
خلیفہ فیہن اللہ سر بہ سجود نہادہ تلیمات غلامی معتکفان حضور
فیہن گنجوری رسانند و انشاء اللہ العزیز فردا پس فردا قدسوس خواہد
شد و محمد خان و محمد شاگر نیز کورنشاست غلامانہ اجرض می رسانند
لوغده محدودہ می رسیدند - و غلام محمد بری نیز تلیمات میرزا
و بخدمت نواب صاحب مہربان ^{صلی اللہ علیہ وسلم} الدولہ بہادر تلیمات
برسد و یاران طریقہ کہ سعادت مند اند سلام بعد شوق مطالعہ
باشند زیادہ -

ملکوبات مرلی دھر بنام حضرت مظلوم

۸۹

حضرت شاہ صاحب و قبلہ فیاض زمان سلامت -

بندہ مرلی دھر بعد اداے آداب تسلیمات و کورنشات کہ طریقہ
نیاز مندان عقیدت کیش است معروض راے بیضا ضیاء میگرداند
تا امروز کہ روز دوشنبہ نهم رمضان است بندہ بخیریت مع متعلقان
در سرائے ہندوان استقامت دارد، و در بارہ قدم فیض لزوم
مستجمل او سبحانہ تعالیٰ سببے سیازد کہ نوے دولت قدمبوسی
حاصل گردد و تکلیفات کہ از عدم روزگار آنچه می گذرد قابل تحریر
نماند و علاوہ آن آنچه شبانہ روز از تفکر با بر حال است -
چہ عرض نمایم - حالت جان کنذی است مگر از فضل او امید است
کہ شاید باین تن مرده باز ہم جانے تازه بخشند والا مانند ابرو
بہ نوے بہ نظر نمی آید -

ما یم پرگناہ تو دریائے حق جانیکہ فضل تست چہ باشد گناہ ما
قبلہ من! علاوہ این ہمہ تفکر خبرے رسیدہ کہ شاہ درانی داخل سرحد
شدند! از استماع این جان در قالب نماندہ - یقین است کہ
بآن خداوند خبرے معتبر خواهد بود - امیدوار است کہ بہ غلام مفصل
اطلاع باید بخشید کہ چگونه است - اگر ہمچنین باشد مردمان را
از اینجا برداشته جانبے دیگر برده شود - زیادہ بجز بزرگی نیاز چہ عرض
نماید - میان پیر علی صاحب ہندگی مطالعہ نمایند - ہمہ (بھیما) حکومت راے
برادر رام پرشاد کورنش می رسانند! امید قبول - عرضے
غلام مرلی دھر

دستگیر در ماندگان و اسیر برمایہ بیکان سلامت

کمر بن غلامان حلقہ بگوش فری دھریڈ آرزوی قدیمی معروض
می دارد کہ عرصہ شش ماہ است از لشکر بادشاہ رشتہ نوکری
غلام گسستہ باز در پندرا بن بخانہ خود رسیدہ و درین عرصہ
آچہ شرط تلاش است درینجا کردہ شد لیکن پیچ بہ ظہور نیامد تا چار
بخانہ خود نشستہ و نظر بر فضل او تعالی داشتہ قبلہ من !
حالا حالت تنہا ہی بہ نظری آید کہ نزدیک رسیدہ است و بر اسباب
ظاہر برگزینی بیم کہ اکبر و بخاندہ خوار آمد و دستگیری کنید و
حالا اسباب یک روپیہ بخانہ نمادہ و دخل یک حبیبی نے ،
و خرج روز مرہ می آید درین باب آچہ ازین تفکری گذرد بجز
ذات اوس بخانہ تعالی کسے نمی داند قبلہ من ! غلام را بجز ذات
عالی کسے تکیہ و پناہ نیست تا چار شدہ بعالی خدمت باز معروض
داشتہ کہ این وقت دستگیری است والا حالا اکبر و غلام مفت
از دست می رود و غلام بہ ارشاد عالی بہ عالی خدمت می رسد ۔
اگر آچہ یک روپیہ روز را ہم روزگار غلام بشود غلام را یاد فرمائید
کہ در خدمت برسد و از براسے خدا عند اللہ نظر توبہ در حق غلام
مبذول داشتہ کہ ازین تکلیفات رهایی یابم ۔ قبلہ من ! غلام در
حالت نزع احوال خود بحالی خدمت گذارش نموده است توبہ
بمزاج عالی گرانی نگذرد و باز برگزینی بے حجابانہ معروض خواہد
داشت و دیگر تا حالت تحریر ہمہ وجوہ غیر متہا است ۔ زیادہ حداد

نزد - در خدمت والده صاحبہ و قبلہ گزشتہ می رساند -
امیدوار است کہ عنایت در جواب عریضہ نیاز بدست
دارندہ عریضہ نیاز مرحمت نماید فرمود کہ بغلام برسد -

عریضہ
فدوی نرلی دھر

۹۱

قبلہ حاجات، کعبہ مرادات، فیاض زمان دستگیر در ماندگان^{سلامت}
کترین غلامان حلقہ بگوش حرکت گیر بعد از روزی قدیمی که حدس و
نہایت ندارد مکشوف را ضیاء ضیاء می گرداند - امروز کہ روز جمعہ
تاریخ سنیم جمادی الثانی است، غلام در الوچہ کہ از خرچہ شش
کروہ است بخیریت رسیدہ است، و در یاد قدیمی آن ذات
فائز البرکات مشغول - اگرچہ این دولت و نعمت در ظاہر باین غلام
میسر نیست - لیکن روز و شب در دہیان این چشمان را بران قدمها
می ساید و شکر با بجای آورد دہمین آرزو است کہ روزے او سبمانہ
آمالی این دولت و نعمت رود لقیب کند کہ ازین کش مکش زمانہ توقع
زندگی ہم از دست رفتہ، بارے بہر حال شکر است

راضی بفضلے دوست می باید بود + در ہرچہ رفتہ دوست می باید بود

امید از ذات فائز البرکات آن دارم کہ قلم عفو برگنا ہم کشیدہ ہمارہ
لوحہ دلی در حق غلام مبذول ی شدہ باشد کہ درین صورت توقع بہبودی
در جہان است - و قبلہ من! بندہ حالی تحت ناچار شدہ از خانہ
میرانہ است، اسب سوارس کہ بود قرض خواہان گرفتہ - ناچار بہر صورت

کہ شد از خانہ برآمدہ ام و ارادہ شد کہ تو اب بحسب اللہ ولہ بہادر دارم
 اوسبحانہ تعالیٰ فضل فرمایید و دستگیری کند کہ آنبرو بماند ،
 واللہ یا قسمت ۔ و عنایت نامی کہ بدست برادر شام لعل
 مرحمت فرمودہ بودند و رود فرمود معزز و منور ساخت نہ
 عنایت نامہ را چون بر کشادم + گچہ بردیدہ کہ بر سر نهادم
 اوسبحانہ تعالیٰ ان ذات فیاض زمان را باین نوار شہا دیدگاہ بر
 سر ما غلامان سلامت یا کرامت نگاہ دارد کہ ہمین آرزوست زیادہ
 نیاز و بندگی ۔ در خدمت والدہ صاحبہ مدظلہ مکرمہ کورنش نیاز قبول یابد
 در خدمت سیاں پیر علی صاحب بندگی عرضے
 کمترین غلامان مرلی دھر

مکتوبات نامعلوم بنام حضرت منظرؒ

۹۲

حضرت صاحب وقبلہ خدائے تعالیٰ کعبہ دو جهان سلمہ الرحمن
بعد ادا ہے آداب بندگی و پرستش کی معروض رائے عالی گردائیدہ
می آید۔ نوازش بابت امور مع چند عدد سیپاری و سرپای سہیل
کہ از راہ خانہ زاد پروری عنایت شدہ بود، بوسیلہ حقیقت
سمرد عوسر ملاح کہ در جسم سہیل صدرا کس (کذا) پیدای کند
شرف ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ آداب تسلیمات این
عنایات بے غایات بجناب فیض مآب باریا بان حضور کرم ظہور
می رساند قبول افتد۔ خداوند من! درین مدت سوائے ذات والا
صفات ہمہ عالم دنیا را سیر نمودم و آنکہ حقیقت رائے باریار
می گوید کہ بخدمت این خانہ زاد حاضر شوم، درین جا آمدہ، چہ خواہد
کرد۔ امیدوار فضل و کرم آنست کہ بوجہ مشارالیه را ازین ارادہ
خام باز دارند۔ اگر از ارشاد آن حضرت صاحب قدر قدرت نامبرہ
باز می ایستد، از اداسے شکر این بر نخواہد آمد۔ اما چنان نشود
کہ ہنگامہ برپا گردد۔ چنانچہ کہ حضرت صاحب دو ماہ این مرد کہ را باز

قف

داشتند، همان قسم باید داشت لاله صبا صحر لاله امرنا تو ازین راه
هستند و نادان (نالان) اند و نام عمار (کذا) را می دانند، از نامبرده
بیچ مذاکره نکند۔ زیادہ حد ادب ندید۔

۹۳

میرزا صاحب مہربان قدر دان سلامت۔ مدتہا گذشت
کہ دل برائے استماع خیر خیریت نگراںہا دارد۔ ہر چند سد بای راہ
عذر خواہ است لیکن دل مشتاق عذر پذیر نمی باشد۔ او سبحانہ
تعالیٰ ذات سامی را سلامت با کرامت دارد کہ جان آبدار نزد ما معور
است۔ از نور المدی و نور العلی و نور المصطفیٰ آداب نیاز
قبول فرمایند ہر کدام متاہل و صاحب اولاد است۔ نور المدی کہ
فیض نظر شریف در یافتہ، در مراتب علوم نقلی و عقلی و در تفاوت
و تفاوت بالغ ببلخ الرجال است۔ و گوشہ چشمی سوے دل ہم دارد
نور العلی شرح تحریر و حاشیہ قدیم مع لوازم و مضامین نور المدی
با استعداد و ہر افقت جماعت از طلبہ می خوانند۔ نور المصطفیٰ بقایت
خام ماند، از شرح ملا شرح و قایہ ترقی نمی کند۔ دعا فرمایند کہ او
سبحانہ، تعالیٰ ہمہ را جامع مراتب ظاہر و باطن کند۔ اگر کسی از
اصحاب کہ فقیر را دیدہ باشد و زمانہ فرصتی او را دادہ باشد
سلام او را رسانند۔

و از اہل بیت بہ اہل بیت سلام رسانند و بر تفصیل احوال
اطلاع بخشند۔

زیادہ از شوق چہ نگارزد۔ والسلام۔

۹۴

صاحب مہربان میرزا جانجی خان جیو انمولی الاعز الداعی الخیر
خلاصۃ الارواح نیر المشکوۃ والزحاجۃ والمصباح شمس الحق والیقین
نور اللہ فی الاولین والاخرین سلامت بعد تھانے دریافت سعادت
قدموس و بندگی مکشوف ضمیر الوری گرداند۔ احوال بفضلم مقرون
شکر و سلامتی ذات والا مطلوب، از روز یکہ ازینجا تشریف
بردرہ اند، دل بے اختیار مشتاق است۔ ایزد تقدس و تعالیٰ فضل
خود فرماید۔ اگرچہ دل فدوی بندہ بحصول دولت صحت بزرگان
بی خواہد لیکن علاقہ دنیا نمی گذرد۔ اکثر بخاطر می گذرد کہ دامن از دنیا
برافشانند۔ درین مقدمہ صلاح می داند ہرچہ اقتضاء فرمایند۔ اگر ما خود
عند اللہ نشود، ارادہ است ہرچہ ارشاد شود، از دوست نشان دار
عارف خان۔ اخوند جیو و صاحبان دیگر سیراہ صاحبیہ آمدہ
اسم آن فراموش شدہ، بخدمت آن سلام نیاز موصول باد۔ زیادہ بندگی۔

۹۵

بجناب ارشاد مآب، قید اہل تحقیق و کعبہ صاحب تدقیق بقیہ
مراسم نیاز و آرزو بندی معروض می دارد عریفہ نیاز مشتمل
احوال خود مصحوب تیمرخان از آشنایان میان محمد افضل خیر
لموہہ بود، شاید بجناب عالی نہ رسیدہ باشند۔ از استماع
خبر ہیمنت اثر قدوم مسرت لزوم مسرت فراوان و نشاط بے پایاں

و نمود۔ الحمد للہ علی ذالک حمداً طیباً کثیراً۔ دریں ولا اکرام اللہ را
 در زیر بغل ذنبیل شدید پیدا است کہ سبب آن تب دارد و در خانہ او
 نیز بیاری تب است، لهذا متعصر ماند، والا قدم را از سر ساخته
 بخدمت می رسید۔ و بالشاء اللہ تعالی اگر صحبت دست می دید بجناب
 فہن مآب خواہد رسید۔ داین خادم دیرینہ را روز بروز اخطاط
 قوت است و ضعف و ناتوانی بیشتر، و اسباب سواری
 میر نیست، ولی آرزوی قدیمش بسیار دارد۔ اگر آمون امر
 ارادہ عالی باشد، اگر سواری انجام متعارف ہم رسد، بہ سعادت قدیم
 مشرف گردد۔ میان جلال الدین حکیم در فضل ذکر ہر سالہ نوشتہ،
 آن را فقیر ملاحظہ کردہ کہ در تحریر حدیث غلطی نمودہ است و در فضل
 ذکر ہر ادعای محض کردہ است، و طعن در پردہ بہ میان محمد اعظم
 قدس سرہ نہ نمودہ، بلکہ بجناب حضرت مجدد نیز۔ لهذا فقیر سالہ
 در فضل ذکر خفی کہ از تفاہیر بیضادی و عمدہ ویشاپوری و جلالین
 و بحر مواج و مدارک و تفسیر حسینی و غنیہ الطالبین و رشحات
 استنباط نمودہ، قریب دو جزء تحریر کردہ، جزء اول بجناب عالی
 ارسال داشتہ، ملاحظہ فرمودہ و اصلاح نمودہ عنایت فرمایند۔
 اکرام اللہ و مکو و جکو و فرجت اللہ و ہمہ مردمان خانہ بندی
 می رسانند۔ و سیاہی و قلم و کاغذ بسیار ناکارہ است، قابل
 تحریر نبود۔

لہ ستیج محمد اعظم خلیفہ حضرت حاج محمد باقر علیہ السلام۔ بزوار شیخ محمد باقر علیہ السلام در بلدہ
 بکراکو (بکراکو) است۔ دیکھے نقارات بطریق سن ۲۵

بجناب ارشاد مآب..... غلام مبعہ متعلقان بتوجہات القبۃ
بعافیت است۔ و سلامت ذات قائلین البرکات یرفق ما غلامان مسؤل
از جناب اوسبحانہ تعالیٰ می نماید۔ غلام متعلقان را درین مقام آورده
است، و خود تمام روز در دیوان خانہ نشسته می ماند۔ یاران طریق
ہر دو وقت می آیند، توجہ ذکور و انات از بست زیادہ می شود و گاہ
قریب سی ہم شود۔ و چار پنج شش ہم می شود۔ و امروز نہ روز شدہ
کہ نواب صاحب و میان ظفر علی خان صاحب و ارشد خان صاحب و دیگر
اعزہ از پسران و متعلقان نواب صاحب بہ بسوی تشریف برده اند۔
خبر است کہ در دو سہ روز خواهند آمد۔ و روشن خان در شتابان
در ماہہ چیزے تکا سلی می نمود۔ لهذا غلام مقرر نمود کہ ہر روز گرفتہ باشد
چنانچہ آن قبلہ ہم ہمین طور ارشادی فرمودند۔ بہ برکت توجہات القبۃ
حق سبحانہ تعالیٰ در معاد و معاش غلام برکت عطا فرماید۔ آمین۔
اخون روزے در آوردن زر یومیہ و دیگر امور غلام بسیار سعی می نماید۔
امیدوار توفیلات است، و دیگر ہمہ یاران طریقہ بہ غلام اخلاص می نمایند
و دیر شد کہ بدو روز نہایت نامہ و اطلاق اخبار عافیت آثار آن خداوند
الہیان نیافتہ، و دیگر ہمہ عافیت است۔

بخدمت

..... اللہ

جناب ارشاد مآب حضرت مرزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
بعد عرض نیاز می رسانند کہ حق شیخ محمد عظیم در مقدمہ خونی ثابت
شد کہ میر حمزہ و غیرہ بجنور سامی اراے شہادت کردند لیکن تا حال
بحق خود نہ رسیدند۔ اگر توجہ سامی بلیغ بحال ایشان بذول شود۔ در اند
توجہ کامیاب می شوند، و در سهولت طرف ثانی کہ جماعہ کثیر از نہاد
مگراہ می شوند۔ اولاً بحسب اللہ خان نگاشتنہ شود کہ ناواقف حمایت
آنها سازد و این مقدمہ را بعلماء سپرد نماید۔ ہر چه بموجب شرع شریف
انفصال شود، طرفین اطاعت سازند۔ محمد خان و خلیفہ شیخ فیض اللہ
درین باب بتوجہ سامی ممد و معاون بول و جان شوند۔ اسلوب
خواہد شد۔ و آنچه بزبانی مرزا اسد اللہ بیگ صاحب گزارش سازند، موافق
شده باید شنید و قبول فرمایند۔

جناب ارشاد مآب حضرت مرزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
بعد عرض سلام نیاز گزارش می سازد شیخ محمد عظیم و دیگر باری
کہ وطن قدیم در سبیل می داند چنانکہ خونی جدا ایشان در خود ہری
مقرر است و از مدت مستغالی اند، کسے بحق نمی رسانند۔ الحال کہ
قدوم میمنت لزوم باتفاقات حسدہ واقع شدہ، امید قولیت کہ
بتوجہ سامی بحق خود برسند۔ البتہ توجہ فرمودہ بود لیکن چون توقف

در حق ایشان توجہ فرمودہ

بود تا حال اصرام نہ رسیدہ ، گویا بر قوم عالی موقوف بود و کلمہ از زبان مبارک بہ حمد خان صاحب و خلیفہ فیض اللہ جیو فرمودہ دہند ۔
 انشاء اللہ تعالیٰ حق بحقدار خواہد رسید ۔ و ازین مقدمہ لوای صاحب
 لوای ارشاد خان صاحب ، امام الرق احمد خان صاحب خوب و مطلع
 اند ، مفصلہ گذارش خواہند ساخت ، بموض قبول افتد ۔ زیادہ ذکر
 بخد مت ملزمان خدمت شریف سلام شوق مطالعہ باد ۔

۹۹

حضرت سلامت

عنایت نامہ چہرہ وصول افروخت و باطلاع خیریت مزاج شریف
 سر تھا اندوخت ۔ شفقت نامہ کہ سابقاً اصدار شدہ بفقیر نہ رسیدہ
 قدوم میمنت لزوم درین حدود باعث جمعیت و اطمینان باطن گشت
 کہ تا تشریف داشتہ درین ضلع ہر چند دولت حضور میسر نیست لیکن
 جمعیت حاصل وقت می شود کہ جز بزبان ذوق املانہ آن ممکن نیست ۔
 یعنی از اعزہ کہ گز کہ ^(است) و بن یکسب خطیئہ او اثنائاً ہم ہم بہ بریائت
 احتل بہتانا و اثنائاً مبینا ہ در شان امثال این با وارد است
 انچہ اظہار کردہ باشند از پاک طینتی آن با دور نیست

اصل آئینت کہ شفقت مائی بحال بے حال می بیند ، حسد
 بران می دارد کہ چنین امور ظاہر سازند تا مگر غبار فتنہ ایشان حجاب
 ہ مالی خاطر را گردد ۔ مخدوم من ! محبت کہ براسے امور دنیاویہ باشد
 وقوع زیادت و نقصان دران ظاہر است ، و خلعت کہ براسے آخرت
 بود القطار بل عدم زیادت آن نامکن ۔ و ہر چند روایت را اثری

می باشد لیکن (آیت) کریم یا ایها الذین آمنوا ان جاءکم فاسق بعبادتیوا
روایت فاسق را که فسق و فساد منصوص کلام مجید است از درجه اعتبار
ساقط می گرداند۔ سخن از دایره ادب بیرون رفت لیکن حدیث ان
لصاحب الحق مقالاً عذر خواه من است۔ بهر حال امیدوار عفووم۔
اجازت نامه عنایت باید فرمود و اسناد از شاہجهان آباد رحمت خواهد شد
زیاده حدادب۔ خان عزیز از جان محمد فقیہ الدین خان سلام التماس
می دارند و محمد علی خان صاحب نیز۔ حافظ طیب کہ در سلسلہ داخل شده
بدر سلام نیاز معروض می دارد۔

۱۰۰

ہوالغنی

حضرت سلامت! بعد ادای آداب بزرگی و قدسوس کہ شیوہ
نیاز مندان است بجا آورده بحض عالی متعالی می رساند۔ این احقر العباد
از فضل او سبحانہ جل شانہ تالی لوم مع متعلقان و متوخلان ہمہ
وجہ خیریت دارد و خیریت ذات عالی صفات شب و روز مطلوب
و مرغوب است۔ شاہ ابوالفتح صاحب سلمہ ربہ عریفہ بجناب عالی
متعالی ہمراہ عرضی فقیر فرستادہ اند۔ توقع ازان جناب است کہ جواب
عریفہ ایشان قلمی فرمایند کہ از قلمی فرمودن دوستی کہنہ نوی شود و مدد
مدید گذشت کہ از لقمہ گوشہ خاطر عالی یاد فرمودہ اند کہ از دیدن عنایت
مشکین شہامہ اطمینان خاطر ازان متصور است و یاد آوری ہیچو من عامی
غرق معاصی باعث افتخار و سرفرازی ہر دو جهان است۔ حق تعالی
ذات عالی صفات را برما یکسان دیرگاہ سلامت دارد۔ بصدرہ
حبیبہ صلی اللہ علیہ وسلم۔

باسمہ سبحانہ

حضرت سلامت !

ادائے آداب بندگی و تسلیمات و آرزو سے قدمبوس والا بجا
 آورده، پنجاب عالی متعالی می رساند که این احقر بتاریخ سیزدهم
 جمادی الاولیٰ بخانه رسیده و انشاء اللہ تعالیٰ تیاری اسباب برناموده
 بسعادت قدمبوس والای رسد۔ ممتازی و سرورازی هر دو جهان حق سبحانہ
 جل شانہ، بزودی نصیب کناد۔ پیشتر احقر العباد از پبلی بھیت
 عریفہ شاہ ابوالفتح بخدمت فیض الفخر خان صاحب سلمہ ربہ فرستاده بود
 ایشان همراه عریفہ خود مصحوب قلمد سرکار والد بزرگوار خود روانہ نموده
 اند و بعد دریافت گردید کہ آنحضرت در سبیل تشریف فرما شده اند۔
 باید دید کہ آن قاصد پنجاب عالی می رسد یا نہ۔ حالا باز زیرک آدم بر کار خود
 روانہ کردند۔ این احقر نیز عرضی نموده همراه عریفہ خان صاحب مذکور احوال
 داشتہ امید کہ بنظر مبارک خوابد گذرانید۔ تمنا سے قدمبوس عالی الاحاطہ
 تحریر برون است۔ تا کجا نویسند۔ زبان قلم جو امر دامت۔ انہم قاطر البیان
 افتاد۔ پس بہ تحریر و تقریر نمی رسید۔ آخر الامر از درگاہ مجیب الدعوات
 دعائے قدمبوس والا کہ مسرت افزا و ہوش و گوش است، و سعادت
 دارین دران ہونداست۔ بہ نصیب کم نصیبان مدام نصیب کناد۔
 زیادہ زیادہ بندگی و قدمبوس عالی معروضی یاد۔ حضرت والد صاحب میرسانند
 و از خادم حسین نیز قبول یاد۔

حضرت سلامت -

پس از ابراز تمناے ادراک سعادت قدموں شریف کہ شریف ترین
 متمنیات است بفرقی رسانند باستماع توید قدم میمنت لزوم درین
 ضلع کمال خورسندی حاصل شدہ ' انشاء اللہ تعالیٰ دولت حضور ہم میر
 توانآمد۔ از احوال خیر اشمال صحت مزاج و حاج اطلاع باید فرمود
 و اسناد سفت کتاب بیضاوی و مدارک و جلالین و مشکوٰۃ و حصین
 و عوارف و بشائیل ترمذی کہ اجازت آن فرمودہ بودند اگر ہمراہ آمدہ
 باشد نقل فرمودہ عنایت شود۔ زیادہ عرض آرزوا۔ و رائے میان
 اکرام اللہ کہ ایما شدہ بود فرمودہ شریف بجا آوردن سعادت علاوہ
 این مرد بشمول کمالات محلی و یکجا بودن این چنین اشخاص منجبتہ
 لیکن بسمع مبارک رسیدہ باشد کہ درین ایام در سرکار رئیس این ملک
 تغیر و تبدیلی در سپاہ ماند و هنوز صحت ' فرصت گفتن برائے کسے نبود
 ازین سبب تا فر واقع شد۔ فقیر بایشان گفتہ است ' ہمیں کہ فرصت
 یافتہ برائے ایشان ی گویم زیادہ نیاز یلہ
 از بندہ محمد فقیہ الدین بندگی التماس است۔ تشریف فرمودن
 براد آباد ' رفتن خاندان قبیلہ در سہیل بخدمت شریف ' و محروم
 ماندن بندہ ہر دو مرتبہ از دریافت و برکت ملازمت بوجہ کمال تاسف
 و محمول بزم سعادت خود گردید۔ اوسنجانہ سبب سازد کہ تلافی آن
 بوجہ احسن تواند شد۔

۱۰۲ بران تک تلموب ' ناعلوم الاسم بکثرین نگار کی طرف سے ہے۔ اس کے بعد
 بطور رئیس فرشت محمد فقیہ الدین کی طرف سے بھی چند سطریں ہیں۔

حضرت سلامت! بعد عرض کورنش عرض اقدس می رساند -
 لہذا الحمد تاخیر کہ بیستم ماہ است احوال غلامان مقرون محمد است
 و صحت و سلامتی آنجناب روز و شب مطلوب - سابق احوال خود
 را مفصل عرض رسانیده دریں ولا امروز کہ بیستم ماہ است
 جناب عالی غلام را در سنواری طلب فرمودہ خبر ارشاد کردہ پیش
 یک درویش برائے جواب سوال فرستادند - از بخا ہر گاہ آمدیم - باز
 طلبیدہ مقدمہ آنجا را مفصل شنیدند و وقت شام پیش جواب
 احمد خان برائے کارے فرستادہ بودند بلکہ از آنجا چیزے حصول
 ہم شد و در ظاہر بیج ملائت جناب عالی با غلام ازو قدرت ندارند
 چون سفارش غلام از بیج کس خواستہ بود خود بخود این تفصیل
 شد - ازین بہت معلوم می شود کہ از باطن ہم صاف باشند - این
 ہمہ را از تفصل آنجناب دانستہ او اب از صدق دل بجائی آورد -
 اوسبحانہ جناب عالی را دیگر گاہ بر سر غلامان سلامت دارد - آمین
 یارب العالمین - احوال غلام امام بدستور است - امروز رفت
 در بار موقوف است ، بلکہ بیج کس
 ہمہ مردم اینجا خورد و کلاں عرض کورنش می رسانند قبول باد -

حضرت سلامت! بعد ادائے آداب بندگی و قدمبوس بجاء آورده

بجانب عالی متعالی می رساند که رسیدن احقر از سبب بی اسبابی بر ما
میر نشد. ان شاء الله تعالی که آنحضرت بدی تشریف برند در سنبل
والا در شاه جهان آباد خود را البتة البتة خواهد رسانید. غایت نامه
عالی که بنام شاه ابوالفتح صاحب قلمی فرموده بودند روانه کرده شد و
مولوی عبدالرزاق نیز رقعہ نوشته فرستاده است. باقی مختار اند.
شش ماه شده که از خانه حافظ رحمت خان دامی در می نیافته
است. درین شش ماهه چهار ماه در برسات ضبط نموده و دو
ماه شده چاکری نو صبح کرده اند، تصدیق تیار نشده ازین
سبب تصدیع خرج بسیار است. این تکلیفات باعث کم سعادت
شده.

افسوس صد هزار افسوس، قدسوس میر نشد حق تعالی
بزودی قدسوس عالی نصیب کم نصیب کناد. در وقت روانگی
نوشته شد: کمی زیادتی الفاظ معاف فرمایند. زیاده زیاده
آرزوی قدسوس است. در خدمت نواب صاحب سلام و شوق
رسانند. بخدمت بیان علی نظر ولی نظر و غیره صاحبان سلام دعا
خوانند.

۱۰۵

حضرت سلامت! منگنی همشیره زادی این عاصی که با
میر بهره مند شاه جیو شده، میر معزالقبر است فروختن اسپ خود
دران اطراف بای می رسند. حسب قیمت شاید در بلده
سنبل هم برسند احیاناً امری رجوع نمایند، تفضل بفرمایند.

خواہند فرمود کہ در حق این سرایا معاصی خواهد بود۔ زیادہ بندگی
قبول باد۔ مردم محل و غیرہ ہمہ بخیریت اند خاطر مبارک جمع فرمایند
وہر اسے ملازمت کہ در خدمت شریف ہر سبب تفصل خواہند فرمود۔

۱۰۶

حضرت سلامت! بعد شریف بردن حضرت بسمت
سبیل بحسب الشخوہ بہ بہانہ تلاش روزگار در فراق یار
یاب و یار رسیدیم۔ اگرچہ در لکھنؤ بسعادت ملاقات این خاک
مستور گردیدیم و او ہم ہر حینہ خاطر دار ہوا کہ زائد التحریر و توقیر است
پرداختہ بر قافلت خود بخد شد۔ لاکن بحسب قسمت بخاطر
ناقص و ناظم نہ رسید۔ و رفاقت او نشان کہ در ہر صورت رفاقت میں
بود اتفاق نشد و نیز بر طبق ارشاد تن بر قافلت معدن مروت
و اتحاد میرزا بندے علی خان نداد۔ الحال کہ این جاد در ہر صورت
خفگی یا عاید حال است۔ لاچار خود را بدیار بنگالا خواہم کشید، یا البیب
کشش حضرت بقدمیوس خواہم رسانید۔ بندگی اشنایان و خویشتان
زمان کہ دیدن صورت ایشان نقصان جان زیان بیگمان است و حالت
کہ تا این دم گذشتہ اگر اتفاق شد در خدمت رسیدہ بعرض خواہم
رسانید۔ درین دیار بقول حضرت

اگر از یاد در آیم هیچ کس دستم نمی گیرد
برگ من کہے جڑ بیکیسی ماتم نمی گیرد
پس ازین دیار بیگمانہ رخت اقامت خود را بستے کشیدن صلاح
می دانم و نیز در پنچہ دیگر ظالمے گرفتار شدہ ام۔ خدا حافظ و نامہ

دعائے درحق این درد مند فروراست و تا حصول دولت قدیوس اگر
بعنائیت عنایت نامہ دعائے خیر یاد باید فرمود و غلام صمیم و قدیم
انکاشت و بے حصول قدیوس خاطر قیاس مرتددی باشد زیادہ
حد ادب ندید۔

در صورت صدق تشریف بردن نواب قاسم علی خان بہ
شاہجہان آباد و نگاہداشت میزوم شرقاً و غرباً اگر بنا بر پرداخت
غلام کہ در ہر حال مرکوز منظور خاطر مبارک است بہ نواب صاحب معزاللہ
مذکور در میان دورہ پروانہ طلب باشد شاید دولت قدیوس کہ در ہر
حال مدعا است میسر آید۔ چندے دیگر در بندگی صرف کردہ شود۔
آرزوے خود این است کہ اگر مردن ہم در پائے حضرت میسر آید عزت
و سعادت است

۱۰۷

حضرت سلامت!

تمنائے حصول سعادت قدیوس زیادہ بر آنست کہ عرض نماید
اوسبحانہ زود میسر آرد۔ از روز تشریف فرما شدن بہ شہر ازا حوال
خیریت مزاج شریف اطلاع ندارد، خاطر قیاس بہ اطلاع اخبار صحت و سلامتی
متعلق ہی باشد۔ امید کہ احقر را یکے از مخلصان تصور فرمودہ بہ اصدار
عنایت نامہ بہ معززہ دارند۔ درین اوقات بحسب اقتضائے زمانہ انواع
تفکر و ضیق لاحق حال است کہ شرح آن بزبان قلم نمی گنجد۔ امید کہ سہتے
مصرف حال احقر فرمایند تا فتح یابی رو دید۔ و للآرض من کائنات
ز صیب۔ زیادہ چہ عرض نماید۔ محمد فقیہ الدین خان و محمد علی خان جیو

۱۰۸

هو العزيز

حضرت سلامت !

بعد از عرض بندگی و آرزوے قدسوس که زیاده از تحریر و تقریر است
معروض می دارد که الحمد لله بوجه جناب عالی غلام در عظیم آباد رسید چون
در ایام روانه شدن کمترین از شاہجہان آباد آن خدا گمان در سہیل
تشریف داشتند، لذا آرزوے دیدار عالی بدرجہ در دل باقی ماند
کہ چه عرض نماید۔ حق تعالی بحسب دل خواہ باز میسر آرد، امین۔ و مراقبہ
قسمیکہ ارشاد شدہ بود، ہر دو وقت بفصل الہی می کنند تا حال ناخوشہ
از قوجہ باطنی پرور شدہ برحق صفائے کامل بر دل معلوم می شود و بے خیال
ہم اسم ذات جاری می باشد۔ و بخدمت عمری صاحب و قبلہ کہ در پانی پت
رسیدہ بود چون در اینجا ماندن بسیار کم اتفاق شد، ازین جهت در وقت
مراقبہ رسیدن شد، اگر درین شہر کدام بزرگ داخل طریق باشد ارشاد
شود تا وقت حلقہ حاضر می شدہ باشد۔ و نوازش حضرت در ہمہ جا و ہمہ
مکان است در وقت حلقہ نظر توجہ در حال این غلام کمترین ہم شدہ باشد
امیدوار فضیل و کرم کہ تا حصول سعادت قدسوس کہ عین آرزو است، بے
نوازش نامہ گاہ گاہی سرفرازی شدہ باشد کہ موجب بندہ فوازی است
و بر کارے کہ تعلق با ضلع پورب داشتہ باشد۔ باین کمترین کہ
غلام جناب عالی است ارشاد می کردہ باشد تا در سرانجام آن سعادت خود
حاصل نماید۔ زیاده بر آرزوے قدسوس چه عرض نماید فلکم مدود برپا ہو

بعرض عالی می رساند۔ قبل ازین عریفہ نیاز در جواب توازش نامه
 مع غیر فریت معجوب آدم حضور ارسال داشته، از نظر کرامت منظر گذشتہ
 باشد و حسب ارقام عالی معلوم شده بود کہ سوائے یک خادم در حضور حاضریت
 چنانچہ محمد مراد از همان وقت ارادہ داشت کہ خود را بجانب عالی فیض مآب
 رساند۔ درین و لا مشارالیه ازین جا روانہ حضور شدہ، عن قریب سعادت
 اندوز قدمبوس خواهد شد۔ و جمیع خورد و کلان و خادمان اینجا بخیریت اند
 و آداب کورنش بجای آرند۔ و رقیمہ ہائے وحید الدین خان صاحب وغیرہ
 حوالہ محمد مراد نموده شد، بہ نظر کیمیا اثر خواهند گذشت۔ و میان صاحب ہمراہ
 جہتی زیارت حضرت خواجہ معین الدین قصد دارند۔ اغلب کہ از تشریف
 فرمودن بعد عرصہ یک ماہ و چند روز تشریف خواهند آورد۔ و عریفہ علیحدہ میان صاحب
 بسبب حاضر نشدن بیان روح الامین جیو مرسل نہ شد۔ و آداب بندگی بجای آرند و مردمان
 اندرون محل بہم وجہ بخیریت اند۔ از فضل الہی مزاج بہم وجہ خوب است۔ آداب
 کورنش بجای آرند و کنیزکان و دیگر خورد و کلان نیز بندگی و کورنش می رسانند۔
 و تشریف آوردن بموجب ارقام عالی در آخر ماہ بر سر معلوم است۔ دیگر
 بہم وجہ فریت است۔ زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۱۰

بعرض عالی می رساند۔ توازش نامه عالی مرقوم بہت و پنجم جمادی الاول
 بتاریخ بہت و نهم روز سہ شنبہ شہر مذکور نزول اجلال فرمودہ معزز و مرطبند

ساخت - ارقام شده بود که آنرا به جمادی الثانی مراجعت این سمت فرموده
 خواهد شد - از استماع این نوید فرحت جاوید البواب خرمی بر روی نوید طلبان
 گشود - و از دریافت شغای خادمان حضور و تشریف بردن نواب صاحب
 همراه محب الله خان جیو و از رفیق محمد الوز و ملا نسیم و ناخوشی طبیعت خود بدو
 ملالت بخاطر راه یافته ، لیکن در بودن خود بدولت پرداخت احوال بند حاضر
 و بنده در دل جوی و اصلاح مزاج اندرون محل و استمالت بیان پیر علی و خردای
 بهوبلی حاضر است ، احتیاج ارقام نیست - سابق که تهران سوسی مصحوب محمد رفیع
 غایت شده بود ، باندرون محل رسید - و اذم اجوره دار از آنجا فرستادن احتیاج
 نبود ، چرا که مصمم بود که آدم از آنجا مع عائلن فرستاده شود - و خط برادران
 خواهم کامیاب رقوم تا حال نه رسیده ، و قتی که می رسد ارسال حضور خواهد
 نمود ، و بعد آن موافق ارقام بعمل خواهد آمد احتیاج تفصیل نبود که معروض دارد -
 الشاء الله تعالی بوقت تشریف فرمایش در ماه حال از روی فرد حساب هم
 مکتوف خواهد شد -

۱۱۱

بعرض می رساند تمهیدات لوازم مسوخت و فدویت نیازمند که
 با حسن وجه برآت ضمیر منیر رسم و ششش خواهد بود روز بروز افزون
 تر است از احاطه تحریر و تقریر بیرون دانسته به ادا شکر توهمات و
 تعضلات که از قدیم مصروف بحال این فدوی از آنجناب است باین
 دو حرف ظاهری اضرار نموده ، توقع از خدمت شریف است که توبه
 باین نیازمند فرموده تا حصول قدمیوس که آرزوی دل است بهایز
 نوازش نامحیات که ذریعه سعادت و مفاخرت است - سر فراز و ممتاز می

باشند۔ زیادہ چہ برأت نماید۔

۱۱۲

بعرض عالی متعالی می رسانند۔ میان محمد مراد توبہ صحت و سلامت
ذات اقدس و پیغام تفضل یعنی کلمہ و عارض نمایند۔ ازین معنی از کمال
ایشاط و تقاقر بر خود بالید۔ حق سبحانه و تعالی ذات مقدس را دیگرگاه ^{مت} سلام
خا نصاحب مهربان عبدالرحمان خان بیکار معزول صدارت به مقتضای
تفضلات حضرت که برین غلام بذول است و نیز باعث تقریب ایشان
در اینجا است، عرضی نوشته حواله غلام نموده چنانکه ملفوف این
عرضی ارسال داشته۔ اگر مناسب وقت باشد توبه باید فرمود۔ غالب که
به برکت توبه حضرت کامیابی ایشان صورت پذیرد و مسموع شد که لاله مشاق
سجی باز ترک رفاقت نواب عالی قیام کرده، به بریلی رفتند۔ خط لاله
مذکور رسیده که مفصل معلوم شود۔ آنچه بسع مبارک نیز رسیده باشد
، آنچه که تدبیر اصلاح در مزاج مبارک مؤثر شده باشد، به بنده نیز ارشاد شود
که بسیار قلق دارد۔ زیادہ ہنگامی و نیاز۔

۱۱۳

بجناب عالی متعالی قبلہ کونین، کعبہ دارین بظلمہ العالی می رسانند
که تاخر عرضی که نسبت و یکم شعبان (است) غلام مع متعلقان بعاقبت است
و سلامت و صحت بندگان عالی از جناب اولتعالی مسؤل دارد۔ بخدمت نواب
ساحب و قبلہ حاضر است و از طرف علی ^{صاحب} آنچه که مقدور است در بندگی و ^{جالتعالی}

قصور ندارد و اشتقاق مولوی صاحب تانکجا موقوف دارد. شامل نوی مخت
 ایشان ^{نوی} مستند کند. او سچانه به اتمام رساند شش رویه بغایت آخر
 در مایه معلومه ارسال داشته، مشارالیه خواهد رسید. میان محمد صالح ^{روپیہ}
 بدست محمد مراد جیو بخانه خود فرستاده بودند. رسید بخانه او نشان نیابد.
 اگر لفظ بخانه ^{بفروہ} رسیدہ باشد، سه روپیہ ازین مبلغ بخانه مشارالیه
 و سه روپیہ بخانه غلام قنایت خواهد شد. احوال حکیم قطب الدین صاحب بیج
 معلوم نیست. و رسید رضائی نہ نوشته اند. زیاده امیدوار غفور اخصاب
 است. والدہ و ہمیشہ و اطفال مع مادر آداب کورنش می رساند.

۱۱۲

بزرعش عالی متعالی بعد اداس آداب بندگی و مراحم پرستندگی می ساند
 بفضل الہی در این جا بجمع وجوہ خیریت است و عافیت عالی خوابان است
 نواز من نامہ مرقوم ہنم این ماہ مضمیر خیریت ذات والا صفات مع صحت کرامت
 سمات و رسیدن قاصد اجیر با عراض اینجاے مصحوب پیو آدم بکار سرکار
 نواب صاحب شرف ارزانی فرمودہ معتمد ساخت. در مقدمہ روانہ نمودن قاصد
 اجیران جا بنا بر اضطرارے کہ خدا دانند کہے کسی از اینجا ز سدر قوم بود
 حقیقت اینست کہ وقت عزیمت ارشاد شدہ بود کہ آفرماہ قریب سلخ آدم خبر
 خیریت خواہند فرستاد. چون قبل از ارشاد مذکور آدم از اینجا رسیدہ. اکثفا
 اکثفاے حالانے مصحوب او نمودہ، پس درین صورت لاچار است والا نہ بسلاخ
 ہر ماہ آدمی از اینجا روانہ می ساخت چہ معنی دارد کہ بخلاف ارشاد بعمل می آید.
 و اہمال فرستادن آدم می کرد و نیز ارقام بود کہ بہ بہت و بیخیم ای ماہ خبر خیریت
 آنجا خواہند فرستاد. و اگر ہمین پیو آدم مرسول زود روانہ شود تا بدست ہمین

نویسند کہ غرہ رجب قصد آن طرف نموده آید۔ چنانچہ امروز کہ ہفتدہم این ماہ
 ہماں بنو آدم آمدہ ظاہر نمود کہ فرداے ہزدہم است۔ روانہ آن طرف می شویم
 بنا بر بموجب ارباب دعا یعنی اخبار عاقبت اینجاے محبوب او حوالہ ساختہ
 خواہد گذرانید بہ ہمین آدم ملکیتی گشتہ فرستادن دیگرے را موقوف نمود۔
 و چون مرقوم بود کہ از طرف مردم محل غیاز بندگی پیائے نمی باشد۔ بنا بر آن
 اوشان عرصتہ موقوف نیاز نامہ ارسال داشتہ اند۔ بنظر اقدس خواہد
 گذشت و از اظہار اوشان ظاہر شد کہ از ابتداے حال بنوعے
 از جانب آنحضرت خفگی گاہے بخاطر راہ یافتہ است۔ و مرقوم بود کہ جواب
 مطالب اکثر فوت می کنید۔ قبلہ من! آنچه کہ فردت است بمقدور عرض می نماید
 شاید چیزے گاہے بہ سہولت در نوشتن فروماندہ باشد معاف فرمایند
 و یا بعضے مطالب کہ بہ سبب دریافت مرقوم می شود آنرا دریافت حاصل نمایند
 چون جواب آن۔ ظاہر و روشن تر می باشد، بہ تطویل اظہار آن مقدر
 کشتن ترک ادب می بیند میگذازد و وجوہ عدم ارقام عالی جانب بیاں
 پیر علی و نوازیش ارقام دعا و منضم خط اندرون و عدم ارسال عرض احوال
 بیاں مرصوف کہ مرقوم بود معلوم نمود۔ بیاں مرصوف مکرر دوسہ عارف ارسال
 داشتند۔ شاید بسبب فقور حاصل آنہا نہ رسیدہ باشند یا بہ پس و پیش
 بگذرند و بہ درماہہ داران موافق قاعدہ بر حسب رسم مقرری بہ عمل خواہد آمد
 و مزاج و دل مردم محل از جانب آنحضرت بہم وجوہ بہ نیاز و صاف است۔
 و احوال قاسم علی خان بہ میرادی و بیاں پیر علی بر طبق رسانیدہ شد۔
 و اندرون و نوازیش دستار برائے بیاں پیر علی بتاکید و تکرار است۔
 و سوائے آن ہرچہ بمزاج اقدس برسد و دی روز کہ شازدہم بود بیاں
 غلام مصطفیٰ جیو برائے زیارت حضرت ثوابہ بزرگ ہمراہ چہری بدرگاہ
 خواہ قطب الاقطاب مقام نمودند۔ بندہ ہم ہمراہ بود، چنانچہ امروز

کہ ہر قدم است اوشان را بیشتر از ان جائے روانہ ساختم و بہ شہر رسید
و عرض مرقومہ یازدہم مع محمد مراد کہ روانہ ساختن بود در اینجا مانده بود
درین خط ملفوف است 'خواہد رسید۔ دیگر ہمہ وجوہ خیریت است۔ زیادہ
بزدگی، بزدگی، بزدگی۔

بجمع خورد و کلان اینجا از اینجاے بزدگی و سلام نیاز قبول باد۔ و
جمع خورد و کلان اینجاے از ہنود و اہل اسلام آداب بزدگی و رسوم سلام پیما
بجایی آرند۔

۱۱۵

قبلہ حاجات و کعبہ مرادات سلم اللہ تعالیٰ
بعد عرض سلام مشہور رائے فیض رائے می گردانند۔ احوال ضعیف
مقرون نجم است و سلامتی ذات والا صفات از درگاہ سبحانہ ہمیشہ
مستدعی بحسب اتفاق نواب محمد قاسم خان بہادر از اترپردہ (اتر پھنڈی)
وارد بسوی شدہ چون سبحان شاہ را سر راہ یافتہ عریفہ مرسل خدمت
نمودہ، یقین کہ از احوال عاجز ذات مبارک از لوشجات ظاہری و باطنی غافل
نمذاہد بود۔ چنانچہ از تشریف فرمودن حضرت در شہر قلی کلی گردیدہ۔
ہنوز استحکام ماندن خود در اینجا چندان بنظر نیامدہ کہ احوال خود را مفصل
می نوشت لیکن نواب مذکور را شایق و ثنا خوان جناب مبارک یافتہ چنانچہ
می گفتند کہ اگر او سبحانہ جمعیت خاطر بدہد، دل بے اختیاری خواہد کہ ہر روز
مہتضہ خدمت گردد، و این را میرزا اسماعیل زبانی نواب نقل می کردند۔
اضعف دران روز حاضر نبود۔ بہر صورت در کمال اشتیاق ہستند۔
اکثر مولوی کلیم اللہ صاحب را دیوہ و ارادت الی شانرا در جناب عالی

یا فہ اگر مستفیض خدمت می شود۔ امید کہ این مہجور از سرفراز نامہ و
رعائے خیر فراموش نہ فرماید۔ عذر کاغذ و انشاء معاف۔

۱۱۶

مخدہ و نصلی و نسلم۔

مخدومنا و شفیعنا و عطفنا و ملاذنا و معاذنا اغاذک من کل
ما یکرہنا و صانکنا عما ساءتک و یحفظ سائمک القوت بالموث و الطبع المنصود
الموعود انکان ممکنا فارسلوا الینا باستعیم الوجود بلطفکم الحمد والسلام
علیکم و علی کل من عبد المعبود و الصلوۃ علی من اسمہ فی الارض محمد و فی السماء
محمود و علی آلہ و اصحابہ ذوی العز الحمدود و الشرف المحمود و
علی اتباعہ الذین فی جباہیم اثر السجود۔ یا مخدومنا بحسب الاتفاق و ظهور
التمنا و الاستدعا و الاشتیاق من قاسم علی خان ذوالاخلاق
ان یقع الملاقات قولوا لہ اتوالنا ما ہو المعلوم فی خدمتکم و قولوا کما
ارسل الی بعض الاشخاص یرسل الینا میلغا معتدا حتی اجمع لہ الحمدود
من الركبان و الفوارس و الرجالہ فاما موجود و صلح بینہ و بین المریمہ
(مریمہ) فیحصل لہ باصلاحہم کل موقعود و یرفع الینا المقصود و الربط
القی بیننا و بین المریمہ معلوم فی خدمتکم الشریف تم الکلام تم السلام
علی سید الانام۔

حضرت صاحبی مشفق کرم فرمای نیازمند سلامت
بعد عرض نیاز ملکشف صیر میری گرداند احوال نیازمند را، چشم خود در سبیل
معاینه فرموده بودند بهمان نیت است، خواسته بود که به شهر رسیده
سعادت خدمت حاصل نماید لیکن به سبب بعضی موانع رسیدن بشا بهمان آباد
در توقف است۔ توقع که تا رسیدن نیازمند بخدمت شریف از دعای شریف
عافی را یاد فرموده باشند که تا ازین برکت ادعیه آن صاحب شافی مطلق
شفاء کامل عطا فرماید۔ و هر مکان آن ضلع که پسند خاطر عاظم گردد و ایای
رود تا به ترمیم و تعمیر آن پرداخته شود۔ زیاده هر چه تولید و اشتیاق خدمت
شریف است و بس۔

مرزا صاحب مشفق قدردان فیض رسان سلامت
بعد سلام و نیاز و آرزوی حصول مواسلت که اہم مطالب و اقصی مقاصد است
مشہود بصیر ہدایت پذیری گرداند کہ از استماع تشریف فرمودن مافی
بسیار خوشی خاطر حاصل شده و دل مشتاق حصول ملاقات کہ فوائد عقیقی
است زیاده از حد گردیده، او سبحانہ تعالی جل شانہ سبب سازد کہ
مستغنی خدمت گردیده و فائدہ دینی حاصل سازد توقع تا حصول خدمت
فیض در جہت بعنایت نامحبات مشعر بحزیت حال فیض مال یاد و شاد می
فرمودہ باشند کہ باعث سعادت و اطمینان خاطر تواند شد و سابق عرفیہ ^{نیانہ}

مع آدم نواب صاحب ارشاد خان جیو ارسال نموده از نظر اشرف گزین
باشند۔ زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۱۹

مرزا صاحب شفق مہربان کرم قرآن مجید سلامت
بعد اشتیاق ملاقات مسرت آیات واضح ضمیر سیر یاد۔ قبل ازین احوال
طبیعت مفصل مرقوم نموده بود۔ الحمد للہ کہ نسبت سابق فی الجملہ روایات
آرودہ ، امید ارشاد فی حقیقہ آن دارد کہ العراض بالکلیہ رفع گردد۔ توقع از
آن صاحب آن دارم کہ در دعا خیر یاد آورده باشم کہ دعا بزرگان باعث
سود و بہبود ہر دو جهان است و موجب رفع امراض ظاہر و نہان زیادہ
چہ مصدع گردد ، والسلام۔

۱۲۰

قیامت زمان حضرت میان صاحب پرورشند ظلہ العالی
بعد اداسہ آداب تسلیمات بجا آورده معروض می دارد کہ بتاریخ ہفتم شہر
المہرب۔ بہ خیریت بہ پبلی بہیت مع خورد و کلان خیریت است۔ کلیہ سلامتی
آن ذرات والا صفات شب و روز از درگاہ کرم و کار سازند ام مطلوب
دارد ، امید کہ بہ دعا ظاہر و باطن یادی فرمودہ باشند۔ زیادہ چہ عرض نماید
و بزرگی غلام ابراہیم بعد عجز و نیاز قدسوس برسد۔ و خواجه انور رحیم الدین
و فیض اللہ قدسوس برسد۔

۱۲۱

حضرت صاحبی قبلہ دو جہان سلمہ اللہ تعالیٰ

پس از آرزوے ملازمت سرایا افادیت معروفی رساند۔ اینجا بعقل
الہی خیریت است۔ صحت ذات میمنت آیات ہمیشہ از درگاہ اللہ مسئلت
منودہ می آید۔ حق تعالیٰ بخیریت طرفین عن قریب حصول ملازمت سامی
میسر گرداند بحرمۃ النبی وآلہ الامجاد امیدوار است کہ از..... یادآوری
این عاصی فراموش نشود۔ بیاذعالی ہمہ مخلصان است۔ زیادہ یہ عرض
نماید۔ غلام زادہ فتح علی فتح اللہ، ابوالفتح وغیرہ اوتسلیمات بجائی آرند
اکرام الدین، کریم الدین، حسام الدین بندگان می رسانند۔ غلام محمد مع مادر خود
وغیرہ با تسلیمات معروف می دارند۔ صاحبی بنیان پر علی سلمہ اللہ تعالیٰ اسلام
خوانند۔ بنیان معصوم، میان عبدالحی سلام می رسانند۔

۱۲۲

حضرت مرزا صاحب و قبلہ فیض رسان..... سلمہ الرحمن سلام
بعد سلام نیاز و آرزوے حصول مواصلت کہ نہایتہ ندارد، مشہود ضمیر
می گردانند کہ نظر یک جہتی و یک دلی حضرت کہ با قبلہ گاہی بندہ بود کردہ،
اطہاری نماید کہ احوال شاہچہان آباد بر راسے عالی روشن است کہ اوقات
اوراد و اشتغال نہایت بہ نیکی رسیدہ، مولوی صاحب نظر محمد جیو توجہ
فرمودہ، یک خط بہ حافظ صاحب بہادر در باب اینکس نوشتہ، بندہ
را رخصت کردہ اند۔ نوشتہ اند کہ چیزے بطریق یومیہ مقرر کردہ مکان

جایدار معین سازند کہ بخاطر جمعی در یاد الی مشغول باشند۔ امید از
ذاتِ عالی نیز آن است... کہ ہمیں خط خود بہ حافظ صاحب بنویسند
و یکے از مریدان و آشنا یانِ راسخ را بر نگارند کہ دعائے بندہ بہ اعزاز
کنانند۔ و تمامی رویداد بندہ میاں سید رحیم الدین کہ مشرف خدمت می شوند
گذارش خواہند کرد۔ امید کہ بر طبق آن توجہ خواہند فرمود۔ زیادہ نگارش
ترک ادب است والسلام۔

۱۲۳

قبلہ گیشان، کعبہ دو جهان سلمہ الرحمان
از کثرین عبودیت الیام حدیث (کذا) بعد از اے اگر زوے ملازمت
اکسیر خامیت و تمنائے استحصال فوائد حضور کرم ظہور کہ تا مرتبہ نیست
کہ در بحر و تقریر آید۔ معروض راے ملک راے گردانیدہ می آید۔ دو دفعہ
کرامت نامہ فیض نشانہ متضمن... از تقریر مقصود حاضر بودن نیازمند
ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ الشاء اللہ تعالیٰ عن قریب از فضل
و کرم بحیب الدعوات و آنحضرت انان راہ بود رسیدہ مستحصلیت
فیض در جہت می گردد۔ لیکن امیدوار است کہ از سرفراز نامہ قوت بخشیم
سرفراز و ممتاز می فرمودہ باشند کہ درین فکر موجب زندگانی شود۔
و آنکہ در باب حقیقہ مرقوم قلم تو بہ رزق بود احوال آن...
بالمشافہ عرض خواہد شد۔ دیگر اکتفا من دارم۔ اگر اشعار اعلیٰ قدرے
مرحمت شود، عین نوازش بود، زیادہ بحر بندگی۔ بیستہ یاد آمد سے
یاد در دل یادہ بکف جان بلب... بیش ازین یاران چه سازم مرزا
کہ یہ "چمورام" ہو سکتا ہے۔

قبلہ قدردان صاحب کعبہ دو تہان فیض رسان بنندگان سلامت
 آداب بندگی بجا آورده مروض می دارد۔ دو دفعہ عنایت عالی را..... می رساند
 معزز و سر بلند گردانید۔ از خواهائے مضمون فرض منطوقش آتش بی قراری بلندی گرفت
 حق تعالیٰ آرزوے دلہا زود برین جلوہ ظهور نماید مکن از ورود وثیقہ.....
 سر بلندی قدرے تسلی مضطرب می شود۔ گاہ گاہ سر فراز و سر بلند می فرمودہ باشند۔
 و دران کار کہ لاله صاحب لاله نفع اللہ جیو آزرده دل ہستند انشا اللہ تعالیٰ
 امید و اتق است کہ در عرصہ چند روز..... می رساند۔ تسلی والد خانہ زیاد
 ضرورت است۔ بندہ اگر زندگی است مارا ازین قسم..... وصول خواہد شود۔
 زیادہ بجز بندگی چہ جرات نماید۔ مگر آنکہ..... بخدمت فیض درجیت والدہ
 صاحبہ کہ یاد می فرمایند بندگی و کورنش بعد نیاز قبول باز.....

قبلہ من سلامت بعد ہزاران نیاز عرض بموقف باریافتگان حضور پر نور
 می رساند۔ شاہ سالم برائے ملاقات بندہ در امر وہم آمد۔ چند روز توقف
 نموده، روزے پر باطن ایشان حق تعالیٰ مرا آگاہ گردانید۔ حلقہ ہائے مقامات
 ایشان بے نور محض بہ نظر در آمدند۔ دوبار مکرر اتفاق افتاد۔ من حیران ماندم
 از ایشان نقشیش احوال نمودم۔ شاہ جیو ظاہر ہا خند کہ مرزا صاحب قبلہ
 بہ لوہاب ارشد خان بھی فرمود کہ ایشان کسب از مرنو بکشند۔ من برائے
 مصلحت پیش شاہ آمدہ ام کہ می خواہم بجناب عالی در شاہجہان آباد بروم لیکن

ی ترسم کہ بے امر عالی روم دربار امید کہ بر الطاف و نوازش قدکام
خود نظر نموده کہ از جوانی تا پیری بخدمت عالی صرف نموده و بجز جناب عالی
کسی منظر نظر او نیست و محبت بندگان عالی تمام دارد توصیرات او عفو شود
و ارشاد گردد کہ در اینجا قدم را از سر ساخته بجناب عالی مشرف گردد -
در چند روز ہمہ مقامات ایشان بہ نظر کرم بہ طور نموده با جازت نامہ بہر جا
کہ ارشاد شود در اینجا بستند کہ از توجہات عالی بقیہ عمر او صرف بیاد الہی
نمایند - و دیگران روز بہ روز گاہ سازد و فرصت کہ روبرو التماس
نمایند - (نماز) پنجگاہ کہ از عالم امر است و اصول اینها فرق العرش کہ بلا
مکانیت موصوف است پیوستن باعتبار استعداد
معرفت کہ درین لطائف اوسبحانہ تعالیٰ نہادہ است آن استعداد صعود
نمودہ باصل خود پیوندد و لطائف بہ سینہ می ماند و آنچه بہ نظر عالی می دراید
ارشاد فرمایند - و در حق ہمہ سایہ فقر کہ ارادت بجناب عالی (دارد) توبہ
مذول شود کہ نصیب او تقویٰ گردد - بحدیری کہ بہت بہت زیادہ
چہ عرض نماید -

بجناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ و کعبہ نیاز مندان دامت
معروض می دارد از خدمت فیض درجیت مرخص گردیدہ بہ بدرقہ فضل الہی
و توجہ حضرات عالیات بعافیت تمام بہ فرخ نگر رسید - مراپنہ کہ
موجب این حرکت بود، علاج کرد - بہ توجہ خاص حضرت کہ در ہمہ حال
شامل حال این غلام است، شفا کہ باید رو نمود - ہر چند درین ظلمت کورہ
کفر اوقات گذاری می نماید لیکن شب و روز از جناب مفضل حقیقی مسئلت

دارد که وجه معاشی در شهر دست دهد که بخاطر جمع تحت اقدام حضرت بوده
که این چند انفاص با بقیه را به الفرام رساند و تحصیل مآرب های اقروی
نماید - ان شاء الله بعد چند روز به قدسوس مستفید گردد - واجب بود عرض
رسانید -

میاں پیر علی صاحب سلام شوق مطالعہ فرمایند - مجمع ستر شان
مجلس صیغ سلام و نیاز می رسانند -
بجناب عالیہ حضرت والدہ صاحبہ بزرگی یصد نیاز -

حضرت و قبلہ خداوند خدا لگان فیض رسان عالم دعالیان سلمہ اللہ تعالی
بعد ابراز مراسم نیاز و آرزوی قدسوس شریف کہ زیاده از حد است بتقدیم
رسانیدہ عرض رائے فیض پراسے می گردانند - نوازش نامہ عظامی کہ از روی
غلام پروری بہ تفصیلات بے غایات بنام خلیفہ فیض اللہ جیو و این غلام
در مقدمہ تہد لومیہ مولوی صاحب ثناء اللہ جیو از روشن خان عنایت شدہ
بود ، غرور و نمود ، تعزز و ممتاز گردانید - چنانچہ مرقومہ مفصل معلوم شد -
حق سبحانہ تعالی ذات مبارک را با این ہمہ کرم و فضل دیرگاہ سلامت
باکرامت داراد - خلیفہ مرصوف پیش از ورود عنایت نامہ بہ ارادہ
قدسوس والا روانہ سہیل شدہ ، رجا کہ بفضل خدا بخیر و خوبی رسیدہ
قدسوس شریف نمودہ باشد - فدوی حسب الارقام عالی بنا بر مہربانی
لومیہ مولوی عمر اللہ بیروشن خان بجنور خالصہ حب بہادر بسیار از بسیار
تہد نمودہ خان مذکور ظاہر ساخت کہ تمام اہلکاران را بنا بر خمانیدن کاغذ
مہر کار در لبولی طلب داشتہ ام ، درینجا کارندہ نیست کہ خط نوشتہ بفریم

کہ یومیہ مولوی موصوف رسائیڈہ و پینڈہ بعد از فراغت کاغذ بہ عرصہ برخ
 بسنہل رسیدہ۔ یومیہ مولوی صاحب دایم دایم بی باق کردہ خواہم حال آئینہ
 ماہ بہ ماہ رسائیڈہ خواہ شد۔ خداوندین خان مذکور نیز زود از حضور شخص
 سنہل می شود، در اینجا رسیدہ یومیہ مذکور ادا و خواہ نمود۔ امیدوار فضل
 و کرم آنست کہ فدوی در ہر حال غلام و خادم جناب عالی تصور شدہ، ہموارہ
 تا حصول قدیوس عالی بصورت نوازش تا بحیات عظمیٰ مشرب بر کار خدات
 معزز و ممتاز می شدہ باشد کہ باعث سعادت غلام ازان منظور است۔
 زیادہ یہ عرض نماید۔

بعلی خدمت نواب صاحب قدردان فیض رسان نواب ارشاد
 خان بہادر آداب نیاز قبول یاد۔ خان صاحب محمد جیو و خلیفہ فیض اللہ
 جیو سلام بندگی مطالعہ نمایند۔

۱۲۸

پیوال عزیز

بموقف عرض خدام ملائک احترام حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ العالی
 می رساند۔ آداب تسلیمات و داب کورثیات زیادہ یارای اداے دارد کہ
 ہموارہ بندگان آستان عرش اقران را بر نیاز بختہ عقیدت و ارادت افتادہ
 و غالیہ بدوش در بندگی ایستادہ، لب اظهار شود ادب است۔ پس عرض
 احوال مناسب است کہ از روز عزیمت مکر بستگان بارگاہ کہ بآن جایگاہ
 رونق افزائی شدہ، کلبہ احزان میخیزان تیرہ و آہ بانالہ ہم ضحیر۔ اوسبجانی
 زود ترین بہ شرف قدیوس فائز نماید۔ باری بہ توبہ عاقبت مزاج اقد
 کہ از خطوط اندرون و بیرون جان نا توان بہ تابوت قالب افتادہ ہی ماند۔
 اما رقم عاطفت چون باسم این کم سعادت سواد بخش صفحہ کاغذ

نمی گردد موجب شقاوت اعمال و افعال خود دانسته دست افعال هم بردار
افضال دراز می کند - ع هم در تو گریزم اگر گریزم
که واقعی این همه چشم نمائی ناست ایستگی با من است - سزاوارده کارها
لیکن از ابر فیوضات عالیہ مرتجی شست و شو با من است -
چرا که غائبانه از تفقذات و کرم کرم ما دریغ نمی فرمایند - بکے از آنها
این است که بعنایت یک رویه معرفت شیخ مربایات بلند ساق
به تسلی پرداخته و مزاج اندرون محل به سبب استعمال ماء الجبین باصلاح
تمام آمده - دوسه سهل خورده شده ، اما اخلاطی که باید برآمد نشده
معالج در تدبیر جلاب و دیگر است ، اما آثار صلاحیت است که اکثر اورد
ذکر عالی از سر نیاز ادای فرمایند - باقی کیفیت زبانی محمد مراد بسامع عالی
خواهد آمد در این سال شدت سودا و خفقان در غلام بیشتر است -
ظاہر این همه از بعد خدمت است و یا خود آن خدمات دورانی و احتیاجات
این و آنی دامن گیر حال است - چون تصور دست خود به دامن تو سل عالی
متصور می کند ، قدرت جمعیت بهم می رسد - اللهم زدنا یقیناً - زیاده
حدادب -

بخدمت نواب صاحب مظلہ العالی عرض کورنش قبول باد -
و بخدمت ارشد خان صاحب سلمہ اللہ تعالی سلام نیاز قبول باد و بیان
ظفر علی و محی علی سلام اشتیاق مطلقه نمایند - دیگر به همه صاحبان سلام
شوق قبول باد و دوبره حسب حال مروض جناب عالی

بمیل خیمیلی کیورا سب سچی سکیمه باس

اس دوری دورب کو میکہ تہادی اس

سکلمہ ہمارم و امید رحمت دارم - مرا بہ سادہ دلی اعے من توان بخشید
و مردمان خانہ غلام مروض بندگی بہ نیاز تمام مروض می دارند -

حامداً و مصلياً

حضرت صاحب و قبلہ قدردان دام افادتکم لیدر اظهار مراتب
 آرزو مندیم معروض می دارد احوال بنده درخور شکر است و در اوقات پرتو
 می گذرد درین ولایت استماع قدر شناسی و طلب نجای بنده بستان
 و صیت نیت نواب قاسم علی قان و دریافت عقیدت نواب صاحب
 موصوف بحجاب سامی خیال روزگار در سر این بے سرو پا پیچید
 هر چند تحریر فقیر درین باب به والا خدمت تحصیل حاصل است که خود
 رفاه و صلاح نیازمند منظور داند لیکن احتیاطاً یاد ده شد
 اگر خواستش نواب مذکور درست است و بخاطر مبارک نواب بود
 و مساعدت معقول با رغبت تمام خودش ممکن بود با هر قدر مردم بحیب مانور
 خواهند کرد از اطراف و شهر که با حضرت والا شهید و رفیق بودند و اخلاص
 داشتند هزار دو هزار با اسب و پیاده و سوار سوار
 نیز ممکن است لیکن بدون مساعدت برخاستن و کوشش بے دست
 و پایان متعذر است و چند کس چنین اعزہ سردار نشسته اند که برای
 آنها پروانه علیحدہ و مساعدت باید از این بجه بنا بر اطلاع معروض داشته
 ام - معذرا در آنچه سود و بهبود نیازمند بود و بنای تراخی افتاده بود
 احسن صورت کرده باید به عمل آید دیگر مراتب بحجاب عالی چه طرازد -
 تا حصول سعادت ملازمت به عنایت بامه محرز می شود باشد - زیادہ
 نوشتن از مراتب نیاز کم است - قبلہ من ! مرزا کاتب علی جیو
 معتقد اند - بنا بر نوکری آن طرفهای رسد - سفارش ایشان به

ارشاد خان صاحب یا ہر کہ مناسب ہو یا بد فرمود، تا..... مشک شود۔

۱۳۰

قلعہ و کعبہ مدظلہ العالی

بعد از عرض آداب تسلیمات عرض می رسانند۔ ازان روز یکہ از خدمت عالی
رخصت شدہ، روانہ شاہ آباد شدم۔ در بسوی رسیدہ در انتظار آدم
یک مقام کردم۔ سوائے یک لوی سیاه نزد وے چیزے دیگر نبود۔ دین
ابتداء نوازش نامہ بنام محمد خان صاحب پر تو نزول بخشیدہ موصوف آدم
مشخص کردہ بودند۔ حسب..... سید نور اللہ الحسینی جالہاب
بعزم شکر بندگان عالی در بسوی وارد شدند برفاقت ایشان با آرام تمام
سواری ہم میسر شد۔ احوال الخیر رسید۔ محض بہ فضل التختاب بدرقہ
حسن دل خواہ ہم رسید۔ تا آخر تربست و سوم شہر حال ہمہ والستہ
تجرو عافیت اند۔ درین ایام بیان غلام امام عازم شہر شدہ اند۔ از
مدتے ارادہ داشتند حالاً بخصت غائبانہ درخواست خدمت حضرت
مولوی صاحب می رسند۔ مرکوز خاطر ایشان بشروعاً زبانی واضح
رایے شریف فراموش و جز داخل شدن آنحضرت بہ شاہجان آباد
زبانی میر نور اللہ معلوم شد۔ نہایت اطمینان و سرور حاصل گشت
و خبر کوچ بندگان عالی استہار تمام دارد۔ چنانچہ ہمزدہ برآمدہ خودش
ہنوز تاریخ کوچ مشخص نگردہ، شاید دیر نگردد عن قریب شود۔ چون
غلام بحضور اندک سعادت اندوز گشتہ نہایت از قلب برون نالیش
مٹانفت بزرگشتہ، او بسیمانہ، بسیمے سازد تا زود سعادت قدوسی

۱۔ محمد رضا کاکور۔ ۲۔ حضرت مطہر کی طرف سے میر عبدالمبارز کے نام ہے
اسی سلسلہ نامعلوم۔ تاہم یہ

حسب دل خواہ مستعد گردد۔ دیگر جمیع وابستہ ہائے مابینہ قدسوں و
کورنش عروص می دارند قبول باد، زیادہ۔

۱۳۱

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صوری و معنوی سلامت

بعد ادا سے اگر آپ تسلیمات بعرض می رسانند کہ نوازش نامہ عالی محبوب
میر اسماعیل درود فرمودہ جمعیت ہائے ظاہر و باطن بخشید۔ بدریافت
مزاج مبارک شکر و سپاس الہی بہ تقدیم رسانید۔ الحمد للہ ذی الفضل و الکرم
نوبت شریف فرمودن بہ سیر سہیل بعد خشکی راہ ہا کہ ارشاد شدہ بود
بہ امید خبر یافتن زود۔۔۔۔۔ مسرتہا و تقویتہا کہ۔۔۔۔۔ روزی شود
آمین آمین آمین۔۔۔۔۔ لائق شدہ است۔ خصیہ جانب چپ آماسید
و بالیدہ گشتہ و بعض وقت در زشدیدی کند کہ از شام تا بگاہ مقدار
چشم زدن قرارے نمودہ است و وجع مذکور مشعل ہم می شود۔ گاہے
در عانہ تا قریب ناف و گاہے در آن پتا زانو و گاہے بسوی گردہ
انتقال می کند و رنگ بول گاہے بہ صفرا گاہ بہ زنگی می شود و بعض
طبیعت نیست بہ تجویز بعضی فصد یا سلیق نمودہ و اطلیہ و اضمہ
مثل پیہ بط و اکلیل الملک و کمون سیاہ و بنفشہ و بایونہ و غیرہ
و بخور مانند ورق بنج و سپند بہ عمل آمدہ روزے چند در و مطلق زائل
گشتہ مگر و سہے باقی بود و ورم قدر ریح نیز باقی بود۔ اکنون
باز عود کردہ است۔ او کریم تعالیٰ بہ برکات الفاہش شریف فضل و در
فرماید۔

خط حضرت ابوالفتح صاحب و میاں مرید حسین صاحب سلمہما

ملفوظ عرضی بہ نظر الورد خواہد گذشت۔ جواب ملفوظ ہر خراز نامہ
مرحمت نگزد۔ امروز کہ ششم جمادی الاول است، احقر بہ درد و دم
گرختار است، امیدوار است.....
آرزوی قدیموس جناب عالی کہ اہم ترین مقاصد است.....

۱۳۲

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صدیقی و معنوی سلامت
توازش نامہ عالی معجوب زیرک ورود تفاخر فرمودہ، جمعیت بخش ظاہر
و باطن گردید۔ بہ دریافت عافیت مزاج مبارک شکر و سپاس الہی بہ تقدیم
رسالہ الحمد للہ کثیراً۔ ارشاد یافتہ بود کہ عنایت نامہ مقصود ورود ذات
بایرکات درین نواسے بدست میروی اللہ بنام نیازمند ابلاغ فرمودہ شدہ
قبلہ دین و دنیاے من ہنوز میروی اللہ نہ رسانیدہ اند۔ و نیازمندان ارادہ
می داشت کہ اگر آن قبلہ این بار تشریف تا اولہ ہم بہ تفریبے خواہد فرمود
احقر قدم از مرصافہ سعادت پا بوس حاصل خواہد ساخت لیکن از باعث
عارفہ قدرت بر آن نیافت اگر مقدراست آئندہ راحۃ تعالی نصیب خواہد کرد
نوبت حاجات عالیہ کہ بنام حضرت ابوالفتح صاحب و میان مرید حسین صاحب
بودند رسانیدہ شد۔ میان مرید حسین صاحب در استر ضاع والدہ
ماجدہ خود یک گونہ تقصیری فرمایند و کار انسان را دشوار گرفتہ اند۔
و مادہ اہلیہ ایشانست و والدہ ایشان از سبب فرط محبت دیگر فرزندان
را از گوشہ خاطر محو ساختہ بایشان اقامت گزیدہ اند۔ و در این باب

لے یہ، اور دیگر چیزیں لکھوات چاہی سوختہ ہیں۔ اس لیے ان کی بات
نافع و تمام ہے۔

اگر صلاح بوده باشد به نیکی ارشاد باید که غمازی احقر بطور نیاید
 نسخه عالی که از راه کمال کرم و احسان عنایت شده بود البته استعمال
 کرده خواهد شد۔ حق تعالی موافق بشارت داد۔ شکر این بابر دو بجای آریم۔
 جاس نماز سنگل کوئی درین وقت سوداگران تیا ورده اند۔ یکے از خدمت
 نواب صاحب قبله گاہے و دیگرے از دیگرے بدست آورده ارسال نموده
 است۔ ویک ہنگے یشکر سیاہ و سفید، و دو چکے پیر ساخته اجمیری
 ابلاغ داشته است۔ خدا بزرساند، امیدوار پذیرا نیست۔ نواب صاحب
 قبله گاہی پیرے بجناب آن قبله نوشتن فرموده اند، بحسب آن بر پیر
 علیحدہ تحریر یافته، امید کہ جواب آن بر پیر علیحدہ ارشاد شود۔
 زیادہ جز ارزوی قدیسوں میں عرض رساند۔ خدائے کریم میر
 فرماید کہ ہم و کرم۔

۳۳

حضرت صاحب مشفق قدردان دستگیر دو جهان سلامت

بعد از لازم عبودیت و بندگی بجا آورده، معروض بعالی خدمت می دارم۔
 قبلہ من! نیاز مند درین ولا چید روز بیماری کشیده ازین باعث از حصول
 قدوسی محروم مانده الحال از فضل او سپمانہ و تعالی و توجہ آن خدایگان
 مزاج بندہ تندرست است۔ ہی خواہستم کہ بخدمت عالی رسیدہ کم شرف
 ملازمت باستم۔ لکن زبانی میان غلام رسول معلوم شد کہ خود بدولت بروز
 یک شنبہ مراجعت بدہلی می فرمایند۔ ازین وجه معلوم می شود کہ نیازمند
 سمحت بے نصیبت است کہ باز با ارادہ قدوس نموده و از بد نصیبی خود
 اتفاق نبود، زیادہ امید از توجہ آنحضرت چنان است کہ در حق این عاصی

۱۔ کلمات طیبات کے کتب ۳۸ میں جو صاحبزادہ بر حسن کے نام سے تالیف
 فرمایا ہے کہ "تفیر در معالم معلوم کردم کہ والدہ شہاد در باطن ناخوش اند۔"

پر توصیر قوم باطنی می فرموده باشند۔
اک لہر لطف کی ہمیں نصیب ہے

غم کے دریا میں پار کرنے کو

زیادہ چہ التماس نماید۔

قبلہ سلامت! چادر برسلمہ و دو خط مع میاں غلام رسول نزد
نیازمند رسیدند۔ بخدمت شریف ارسال داشتہ است و قدرے
سبزی می آرد، بجناب عالی ارسال داشتہ، امید از قوم آنحضرت چنان
است کہ قبول شوند۔

۱۳۴

حضرت صاحب وقیلہ بن سلمہ اللہ تعالیٰ

بعد از سلام سنت الاسلام مکشوف ضمیر مبارک کہ این فقیر بعد از چار ماہ لاچار
شدہ در سنبھل آدم۔ از سبب مناقشہ برادران تا حال کار و بار در راہ
در سرکار حافظ رحمت خان نہ شدہ بود۔ الحال رو بکار شدہ است۔
وقت رخصت در خدمت شریف اظہار کردہ بودم کہ یک رقعہ برائے محب اللہ خان
بہ این مضمون کہ دو بندہ خان بہ این فقیر وعدہ کردہ بود کہ مرا نزد خان بردہ
بلاقات کنائزہ اظہار بکنند و از نزد خود چیز سے خدمت بکنند۔ و خبر
خیریت والدہ بر عنایت نامہ بنویسند و فرمایند کہ بر خوردار تحریریت
است۔ انشاء اللہ تعالیٰ خبر بزرگ رفتہ می آید خاطر جمع دارند۔ از طرف فقیر
اندرون خود سلام رسانند و بولوحسن را دعا رسانند۔ و خبر خیریت والدہ
و بر خوردار بنویسند۔ حضرت سلامت رقعہ برائے محب اللہ خان زود عنایت فرمایند۔

کہ لیرہ دوزن خان۔

حضرت صاحب وقبلہ دارین من سلامت

بعد از تقدیم مراتب نیاز حدی بوضع فی رساند - اینجا خیریت است - صحت
ذات ساقی از درگاه اله مستدعی است قبل ازین نیاز نامه ارسال داشته
به نظر عالی گذشته باشد - همیشه سائر دوستان بیاد عالی تر زبان اند -
حق تعالی بخیریت طرفین حصول ملاقات راحت آیات محصل گرداناد بحرفه
النبی و آلہ الامجاد - غلام زاده فتح اللہ ، فتح علی و غیره بزرگی بجای آرند -
غلام محمد مع حمزه و عبداللہ و غیره بزرگی بجای آرند - اکرام الدین ^{خان} ^{مبین}
حسام الدین ، کریم الدین تسلیمات بجای آرند - سعادت قدوس معروف
بی دارند - حاجی میان محمد معصوم جیو و میان عبدالقیوم بخیریت اند -
سلام متوقی بی رسانند - غلام حاکم بزرگی بجای آرد -

حضرت صاحب وقبلہ نیاز میزان مدظلم العالی

بعد عرض سلام و نیاز لا کلام بکثرت خدام ذوی الاثر ام بی گردانند که غنا
نامه گرامی که مشتمل بر انواع تعضلات بود از ورود آن گویا جانے بازه
در قالب آمده ، مرزده قدوم مبارک که دران مرقوم بود - او تعالی
من قریب با حسن و حوصه به ظهور آرد که دولت تلامذت سر امر سعادت
میسر گردد - قاضی القضاات بموجب طلب امیرالامراء عازم آن صحت
مشه بودند - از خط ایشان معلوم شد که بعالی حقیقت رسیده اند -

زیادہ چہ معدن ناسودہ والسلام۔

۱۳۷

بجناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ کوئین و کعبہ دارین کامل ہادی
آگاہ دل می رسانند۔ چون این مکررین ازان روزیکہ از خدمت سراسر
سعادت مرخص شدہ اندہ قالب... و حاشا... تعالیٰ شایہ حال
است۔ از تحریر و تقریر بیرون است و ہمیشہ دل متعلق بجناب عالی
می باشد۔ لیکن بہ سبب امورات دنیوی کہ ناگزیر بودہ مقتصر است۔
دعاء فرمایند کہ خلاصی یابد، مدام بخدمت سراسر سعادت فیض مآب
باشد و باقی عمر گذارد۔

ۛ آرزو دارم کہ خاک آن قدم

تو تپای چشم سازم دم بدم

ۛ اے آنکہ توی کعبہ ارباب ارادت

گر روی سوے تو نمی آرم بکہ آرم
بہ اندرون تسلیمات می رسد۔ از مکررین ملائنا سلام و تسلیمات می رسد۔

۱۳۸

زبدۃ الاصغیاء خلاصۃ الاتقیاء حضرت مرزا صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
سلامت۔

بعد امیر از شوق کہ مافوق آن متصور نیست، مکشوف راے
تو دد پیراے میگردد اند کہ فقیر لغایت تحریر مستوجب حمد و صحت ذات

محبت صفات مطلوب - ثانیاً این که مدت المدت گذشت که از احوال
 مسرت مآل آگاهی نیست و دل نگران همان جانب است - بنا بران
 باشتیاق تمام متصدع میشود که آئندہ برخلاف ماضی بدست هر کس
 خطوط کیفیت خودی نویسان باشند که تسکین دلی می توانند شد -
 و در باب محبت اساس میان محب اللہ پسر میان محمد طاهر و سونخ تمام
 از قدیم الایام که بخدمت دارند - نوشتن سفارش اینها منظور است -
 یقین که بموجب فیض عام آنچه مقصد داشته باشند توفیق خواهند
 فرمود - زیاده ایام حلاوت مدام باد -
 اسباق بخدایت که پایان نیست، خواهش باطنی باشد،
 ملاقات ممکن است -

۱۳۹

حضرت مشفق سلامت

از عزیز که بحضرت فقیر بخدمت شریف ظاهر نموده بود که شیخ قائم
 بیو در باب ممانعت و غلام آن باشند که اراده بر آمدن ازین بلده
 دارند، بخدمت نواب امیرالامراء عرض نموده است - استفسار فرمایند
 که درین باب چه حکم رسیده از دیروز ممانعت می شود - شاید همین حکم رسیده
 باشد - عرض هر چه آن عزیز اظهار نماید به مخلص اطلاع فرمایند - و درین روز
 سه روز آنچه بسمع شریف رسیده باشد به مخلص آن نیز مطلع فرمایند -
 جواب نوشتجات میر محمد حسین تا فردا نوشته بخدمت ارسال می نماید،
 انشاء اللہ تعالیٰ سلمکم اللہ تعالیٰ وابقا کم -

بجناب فیض مآب مدظلہ العالی

گزارش مراتب عبودیت بسمت دارالخلافت
مرہ بعد آخری زبانی غلامان کہ باین طرف آئندہ بودند دریافت
بود ازاں باز خطی کہ مشرب بر نوید بعافتیت رسیدن بندگان عالی بہ منزل
مقصود رسیدہ با یقین کہ وابستہ در سایہ آفتاب پایہ بہ امن و امان
و اصل منزل مقصود شدہ باشند۔ و در امری کہ مستند شدہ بود
بہ یمن توہم عالیہ امید است کہ گرہ از کار بسہولت و آسود و ہم چنین
امیدوار است کہ شرف حصول دولت طریقہ نیز میسر آید کہ آن مقصد
اقصی و مطلب اعلیٰ است۔

صاحبان حلقہ سلام قبول فرمایند۔ زیادہ بجز تہنای قدموس چہ
عرض آید۔

بجناب حضرت والدہ مرشدہ دامت ظلہا عرض عبودیت می رساند۔ میان
پیر علی سلام قبول فرمایند۔ مبارک النساء حبیبہ غلام مع والدہ خود عرض
قدموس عرض می دارد۔ اگرچہ لائق آن نیست کہ نامش علیحدہ بہ تحریر آید
لیکن والدہ اش بسماجت درخواست کہ نام او رأساً بوضع رساند کہ این
امر سبب سعادت و اعتبار او شود۔

منظر فضل و کرم مصدر عطوفت و رحم ، حضرت مرزا صاحب حیو
مدظلہ العالی

باستماع توید بہمت جاوید رونق بخشیدن ساعتِ بلدہ سہیل
کہ درعین انتظارِ خبرِ فرحت اثر در گوشِ نیوش این حلقہٗ یگوش رسیده ،
حقاً کہ بمجرد رسیدن این مرزودہ راحت افزائے سوریای دل کہ مثل
آیینہ از آفتش مہاجر ت مکرر بود کہ بہ اصدغای این صہیت روح بخش
زنگ را حک ساخته ، حق تعالی سبب سازد کہ عن قریب دیدارِ نظر الوار

میسر آید۔
تر قداست کہ گاہے این زمین بسوی را کہ بے نوم بزرگان
مثل گاہ رو بخشکی دارد ، بہ بین قدم میمنت لزوم سرسبز و شاداب
گردد۔ و فدوی را یکے از غلامان صمیم تصور فرمودہ از گوشہٗ خاطر برای
محو و منسی نخواہد فرمود کہ حق تعالی از دعای عامی از ہرالم
میدل بہ راحت گردانند۔ زیادہ بہ عرض نماید۔

۱۳۲

آداب کورنشات بعد عجز و نیاز بجا آورده بعرض اقدس
اعلیٰ می رسانند۔ غلام بہ فضل او سبحانہ و بہ بین تو بہ آنحضرت
قبلہ کہ دین و دنیا بہمہ وجوہ مع والستہ بعافیت است۔ لیورود
لوازش نامہ کرامت آمود مغتخر و مباہات اندوز گشت آنچه عزم مبارک
بہ سمت پانی پت تحریر حاک در رسد کہ گردیدہ بود خیلے تو حش غلام
شد۔ آرزوے و تمنا آن بود کہ شاید لطف سہیل عزم فرمایند۔ چون
ازین حدود بہ متصل واقع است ، بمجرد استماع آن بہ سعادت ملازمت
مشرف فرمایم شد۔ حالایم انشاء اللہ تعالیٰ بعد انقضاے موسم ہر سات
ارادہٗ احقر مصمم است۔ ہر جا کہ نزول برکت بشمول خواہد بود کہ بہ

حصول شرف قدمیوس مستعد خواهد شد۔ و چون غلام را بہ لقب
مجددی مرقراز فرمودند، شکر این تفضل عظمیٰ بکدام زبان بعرض
رسانم و اداے کورنشات این تفضلات بجای آرم۔ اگر ارشاد
شود بھرکنده تا یم۔ و آنچه فیصلہ با اندرون محل تحریر شدہ بود کمال
سرور و اطمینان بہ پسر غلام حاصل شد۔ الحمد للہ علی ذالک۔ و
بخدمت جمیع یاران طریقت عرض سلام و بزرگی و نیاز قبول یار۔
از نورالابصار محمد حکمت اللہ و والدہ اش آداب کورنشات
بجای آرند و حضرت والدہ صاحبہ کورنشات بعرض
می رسانند۔ و مردم خانہ اتور کورنشات بہ عجز و نیاز بعرض می رسانند۔

۱۴۳

بسم اللہ حامداً و مصدقاً
قید حقیقی برحق و کعبہ تحقیق مطلق، حضرت صاحب مدظلہ
از کمترین مسترشدان بعد از اداے آداب بزرگی کہ شیوہ عبودیت
کیشان است و پیشہ عقیدت اندیشان معروض راے عالی می گرداند
قدوی را آرزوے قدمیوسی بہ مرتبہ بود کہ بیان آن بہ بیان نمی آید
و بغیر آن متعسر

اگر از خدمت دورم بے ترمذگی دارم
و لے قری صفت ہستم کہ طوق بزرگی دارم
لیکن بہ سبب عذر جلاب مقصروں و مہجور الخدمت ماندم انشاء اللہ فی
تعالیٰ از عقب بخدمت فین درجبت سرایا حصول سعادت جاودا

شرف اندوز خواهیم گردید۔ حق تعالیٰ آن سایہ را بر سر خادمان و قدویان
سلامت دارا رہ زیادہ بندی و قدوسی۔

۱۴۴

بجانب مستجاب مستغنی الالقاب اسوہ گیر بیگان زمان سلمہ اللہ
المنان۔

بعد عرض نیاز مصلح می شود کہ تا مساعدی آیام بمثل ما مردم از مدت
است و بے جوهری این عاجز علاوہ مانع خریداری صاحبان ذی الاقدار
است مسموع شدہ کہ بندگان عالی نواب عالی جاہ او صلہ اللہ الیہ مایتمناہ
بجانب ارشاد مآب عرض نیاز و اخلاص می فرمایند۔ خوشا حال سعادت مندی
کہ بہ ذیل مکرمات پناہ آورد و چارہ کار بستہ خود را ازان عقدہ کشای
دنیا و آخرت خواهد۔ الحاصل کہ نواب موصوف ہر چیز آنچه ارادہ داشت
بالفعل موقوف معلوم می شود لیکن ظاہراً تلاش اکرم کہ فی الجملہ سلیقہ
کار و بار دنیا داشتہ باشد، و ازین احقر کہ سوائے نیاز مندی آنجناب لیلقتے
ندارد، اگر مناسب باشد در تدبیر رفاقت عقیدت مندی عالی جناب شان توفیق
میزول فرمایند۔ شاید ازادہ مرآیہ مراد رسد۔ در صورت مشکوری این عرض
و اجابت این حرف کہ بواسطت مکاتیب صورت توان گرفت۔ بے انتظا
نیاز مندی کہ بسبب ہرج و مرج چندین سالہ سیما از ہنگام غارت عام وارد است
یقین کہ ملحوظ خاطر خواهد بود کہ درین حالت با و بے اسبابی با بے مساء
بر خواستن معلوم۔

زیادہ نیاز مندی است والسلام والا کرام۔

حضرت پرورش برحق مدظلہ العالی

بعد ادا سے مراتب کورنش و تسلیم و تقدیم لوازم مدحت و تعظیم
بجز عرض جناب فیض انتساب می رساند کہ یہ فضل الہی ہم قرن فریت
بودہ خمس الاوقات یا استدعای سلامت و بقای ذات فائض البرکات
می گذرانند۔ و حصول سعادت قدسیوس و دریافت شرف حضور کرامت معمر را
از خدا سے عز و جل می خواہد۔ شا نزد ہم روز پنج شنبہ حضرت قبلہ گاہی
بہ بدرقہ فضل الہی برائے زیارت حضرت خواجہ بزرگ ^{رحمۃ اللہ علیہ} قدس اللہ تعالیٰ سرہ
العزیز روانہ شدہ، امروز منزل سویم است، امید کہ بعرصہ دوباہ مراجعت
مع الخیر شود۔ قبل ازین صحیفہ الغنایت و الطاف نواب صاحب وقبلہ
شرف صدور یافته بود، بنا بر ترددات سفر کہ از چند روز خیس مرض تمام
لاحق بود، فرصت تحریر جواب نیافتہ، درین صورت امیدوار است کہ عذرے
بوجہ وجبہ درین باب گذارش باید و ارشاد شود کہ جائے شکایت نیست
زیادہ عذاب نذیر۔ الی غل رافت عالی بر مفارق ادانی و اعلیٰ مستدام
الی یوم القيام باد۔

مردم محل و لحقہ بادا سے کورنش سعادت اندوزانند۔ روح الامین
عرض تسلیمات دارد۔

راہ "سیاں صاحب" (دیکھیے مکتوب ۱۲۱ مجموعہ ہذا) لکھ فوائد معین الدین اجمیری ۲۷

قبلہ من ! عریفہ نیاز محبوب قاصد نواب صاحب قبلہ شاہجہان آباد
 ارسال یافتہ بود از اینجا باز پس آمد۔ الحال مع آدم خود با ہفتاد عدد
 پیرہ (پیرا) ابلاغ نموده است۔ از مبارک نظر خواهد گذشت۔ پستہ
 اندرین ایام در اینجا ہم می رسد کہ داخل پیرہ کرده می شود۔
 نوشتہ بر مسلمان صاحب از دکن رسیدہ بود۔ بلقوف غنی
 از نظر مبارک گذشت۔ زیادہ جز بندگی چه عرض رساند۔

قبلہ و کعبہ راستان سلامت
 روئداد اینجا برین منط است۔ سابقہ چہار روز بموجب جسے
 سانسواں (کذا) بنوعی اشتہار شدہ بود کہ شاہنشاہ دریشاور داخل
 شدہ، بعد ازاں از زبانی دیگرے مردمان شنیدہ می شود کہ تا حال از
 افواج چیزے انفصال نیافتہ کہ عبور دریا سے اتک نماید و درین ولا خیر
 کہ رگہا نہ راؤ مرہتہ از کوند معاملت نمودہ، در انتظار پیرہ راؤ
 مذکور سما نجا نزول دارد۔ بعد آمدن پیرہ راؤ مذکور از اینجا کوچ کردہ و از
 کنات ^(گجرات) کاپلی عبور دریا من ساختہ در میان دو آب قساد نماید۔ ازین
 سبب مردمان چیزے ہراس و خوف می کنند۔ زیادہ چه عرض نماید۔

ہوالغنی

قبلہ و کعبہ دین و ایمان سلامت

احوال فدوی تا تحریر عرفیہ نیاز کہ چارم جمادی الثانی است مع تبع
و لواحق یخیریت است و قریب آن قبلہ لیل و نهار مطلوب سبب معطر
ماندن از خدمت گرامی هنگامہ شادی است چنانچہ بر ضمیر منیر ہویدا است
انشاء اللہ العزیز بعد فراغت شادی بخدیت قیض درخت رسیده قصور
معاف فرماید و آنچه احوال روزگار فدوی با صاحب زادہ می گردد اظہار
احتیاج ندارد۔ بر آن قبلہ بوجہ احسن میرین است۔ در ایام شادی
حافظ رحمت خان بہادر بہ آن کولہ تشریف خواہند فرمود۔ طبیعت چنان
می خواہد کہ اگر صورت روزگار با حافظ صاحب رو بریدہ اولی است
و موقوف بر مشورت آن قبلہ داشته آدم را بخدمت گرامی رخصت
نمودہ ہرچہ درین باب در حق فدوی اصلاح باشد ایما فرماید کہ بران
عمل نماید۔ زیادہ بجز ہنگامی نگارڈ۔ بخدمت لو اب صاحب ہنگامی
و میان ظفر علی صاحب و اخون عبدالرزاق و ملا نسیم و ملا خاوی محمد
و سبحان شاہ و جمیع حاضران مجلس سلام خواہند۔ از والدہ صاحبہ ہنگامی
مطالعہ فرمایند۔ از عاصی دارین غلام حضرت ہنگامی می لغو فرمایند۔ ملا بہار
ہنگامی می رساند۔

حقیقت این است که بعد از احوال و توطیہ مردمان فرید آباد و غارت
افواج شاہ درانی محمد عظیم در سبیل رسیدند و بعد چند ماہ دعوی حویلی محمود
با ولی حد خود نمودند۔ چون روسای سبیل از نسب متارالیہ اطلاع نہ داشتند۔
بر محضر مہر نہ نمودند۔ بعد چند روز میان غلام فرید طبیب سر رہ و بملاقات
ما سبق کہ در شاہجہان آباد اتفاق افتادہ بود و شیخ محمد اکرم و شیخ نصرت
یار امام مسجد جامع را بہ یقین پیوست۔ مہر بر محضر نا میردہ نمودند و
معہذا نسب نامہ و مہر قاضی بلول برد دینار موخت نمود در دست
دارند با وصف این اسناد و استشہاد ارباب شریع بہ اجمال
طعن مہر نامی نمودند۔ بعد شش سال گواہی جنگی خان چود مہری و
سید حمزہ ساکن سر اے چودہوی و اکثر شرفاے دہلی و سبیل نسب الشان
مقرر گشت۔ و با قرار حویلی بودن اقامی و ادالی شہر از خان صاحب
امام الدین احمد خان تا چودہریان ہمہ بالا اتفاق مقرر اند۔ ارباب شریع
نیز مہر بر محضر نمودند و پروہرے خان صاحب بہادر اقرار کردند۔ چنانکہ
خان صاحب بہ روشن خان بڑاے اجراج غاصبان و قاضی نمودن
محمد عظیم پروانگی دادند۔ اکنون روشن خان بسفارتش کسے اغماض
می نماید و می گوید کہ از غاصبان بچلکا یا نیردہ روز گرفتہ اند کہ
یا پروانہ خان صاحب بہار نہ تا خالی شدہ بدہند۔ در صورت صداقت
مدعی و کذب مدعا علیہ و ثبوت حق مچلکا و غیرہ
غلاف از دین داری است۔

خداوند نعمت! بعد از اداے لوازم بندگی معروف می دارد - تا آخر مرتبه پنجم شهر جمادی الثانی احوال ما جمیع غلامان بجا فیت است - از آن روز یک درین جا آمده است موافق معمول یک بار با نواب ملاقات میسر آمد - چنانچه آن وقت از دکلای مرتبه مشورت بود - عرف و حکایت بمیان نیامده است - و تنخواه غلام که من جمله تنخواه محل بود - از آن جا موقوف نموده، همراه سایر کرده اند - در صورت سابق هفت هشت ماهه وصول می شد - در سایر چهار پنج ماهه سال تمام به وصول می آید - به سبب دوستی میان مسرور یک چند توقف نموده ام - و اگر نه صورت گذران در اینجا قلیل موجب و عدم وصول معلوم باری خدا رازق است - و از دوسه روز در حال غلام عسکری خان از سیر نو توجیه نواب صاحب معلوم میشود - چنانچه دلشب که گذشت پیش احمد خان فرستاده بودند - بنجاه روپیه بدست آمد - و گرنه مطلق التفات نبود - و نه برائے مجاری رفیت - مگر در سواری و غلام امام به طور سابق در سایر ایض آخرت گنگنه مطلق ذکر در مجلس کیسه نمی کنند - امروز فردا ارادہ انقدر پیش پولوی نوح الدین است - شاید قریب روانه میشود - حضرت سلامت از شریف آوردن نواب صاحب ارشاد خان بهادر و عدم حصول سعادت ملازمت غلام

عجب انفعال گشته ، واللہ باللہ ہر گاہ کہ در اینجا تشریف فرمودہ یعنی پیش
 تاجور خان مطلق بعلام اطلاع نہ شد و الحال کہ میر ملک و صاحب تشریف
 آوردند ، غلام مستمند بہ سبب نا چاری ازین سعادت ہم مقصر مانده
 است ۔ بجناب نواب صاحب عذر ہا فرمایند ، توقیر نامعاف شود ۔ نا حال
 فوج مرستہ از کوہ فراغت حاصل نہ کردہ است ۔ و تا کہ از انجا مرستہ کامیاب
 شدہ بر نمی گردد ۔ نواب ازینجا کوچ نمی کند ۔ و دستار و جواہر کہ برای
 احمد خان آوردہ بودند ، دوطعہ روزا است بہ مشورت حافظ الملک پوشیدند
 و عبداللہ خان فردا رخصت خواہد شد ۔ احمد خان و حافظ و نواب و راہو
 (راگور) متفق علیہ اند ۔ حافظ محمد سرور آداب کور نشانی بجامیآرد ۔

کہ نواب احمد خان بخش وال فرخ آباد کہ حافظ رحمت خان سے نواب
 عبداللہ خان پسر نواب علی محمد خان سے ترقی سردار

مکتوبات متوسلین حضرت منظر

(فیما بینہم)

سلسلہ مکتوباتیکہ شاہ لکان و اجاب حضرت منظر فیما بینہم

[ذیلی کے مکتوبات (مکتوب ۱۵۱ تا ۱۷۲ جو حضرت ظہر کے متوسلین نے ایک دوسرے کو لکھے ہیں) میں پہلے دو یعنی ۱۵۱ اور ۱۵۲ کسی "میر صاحب جیو" کے نام ہیں۔ مکتوب ۱۵۳ بھی اپنی کے نام ہے اور خیال ہوتا ہے کہ مکتوب ۱۶۶ کے "میر صاحب" بھی وہی "میر صاحب جیو" ہوں گے۔

"میر صاحب جیو" کے نام مکتوب ۱۵۱ جن "شاہ محمد" کی طرف سے لکھا گیا ہے ان کا ذکر کلمات طلیات کے مکتوب ۶۶ بنام غلام عسکری خان میں ملتا ہے غلام عسکری خان نواب عباد الملک کی سرکار سے وابستہ تھے اور شاہ محمد ہی۔ حضرت ظہر غلام عسکری خان کو لکھتے ہیں: "سموع شد کہ نواب وظائف قلیلہ رفیقان خود را کہ وجود ہر یک از یہا فائدہ دیگر دارد" بنا بر غرض حاضری موقوف می نمایند، چنانچہ وظیفہ شاہ محمد کہ از یاران طرفہ است داخل ذیل موقوفان بندہ، اگر تواضع گویند کہ بنا بر دولت خواہی این قاعدہ را موقوف نمایند کہ ضرر دارد" (مکتوب ۶۶)۔ شاہ محمد کے مکتوب میں "حضرت میر صاحب جیو" کو اطلاع دی گئی ہے کہ آپ کی سفارت دو شخصوں "حافظ محمد یوسف اور حافظ فتح اللہ کو مکہ دلوادی کی ہے ایسی مکتوب میں بخشی کی طرف سے بطور صفائی لکھا گیا ہے۔ یہ بخشی

نواب غلام اعلیٰ کی سرکار سے معلق ہوں گے۔
 مکتوب ۱۵۲ء میں "صاحبزادہ" والا قدر محمد ناکر جو کا ذکر
 ہے۔ یہ حضرت عبداللہ ثانی قدس سرہ کی نسل سے ہوں گے۔ مکتوب ۱۵۳ء
 کے لکھے والے قیمت اللہ ممکن ہے کہ وہی صاحب ہوں جنکے
 نام حضرت نظریہ کا ایک مکتوب محترم عبدالرزاق قریشی کے مجری
 میں ہے انھیں حضرت نظریہ نے مولوی محمدت کھانا ہے۔
 غلام حسن کے دو مکتوبات مولوی عبدالرزاق کے نام
 ہیں۔ یہ غلام حسن سرحد کے رہنے والے تھے۔ اور میں غلام قادر
 شاہ سے بیعت تھے جیسا کہ مکتوب ۱۵۴ء میں ظاہر ہے مگر حضرت
 نظریہ ہی تعلق رکھتے تھے جیسا کہ افروز محمدیم کے نام ان
 کے مکتوب (مکتوب ۱۹۱ء مجموعہ ہذا) سے بخوبی واضح ہے۔
 مقامات نظریہ میں حضرت نظریہ کے خلفاء کے ذیل میں غلام حسن
 نام کے جن بزرگ کا ذکر ہے وہ شیخ غلام حسن برادر شیخ
 محمد احسان احمدی ہیں جو شیخ عبداللطیف محدث دہلوی
 کی اولاد میں سے ہیں اور مکتوب ۱۵۵ء، مکتوب ۱۵۶ء کے
 غلام حسن سے جدا ہیں اور شخصیت ہیں۔
 مکتوب ۱۵۲ء کے مکتوب الیہ ملا محمد فاروق ہیں
 اس نام کے ایک صاحب کے نام کلمات طیبات میں
 حضرت نظریہ کا مکتوب ۸۶ء ہے انھیں مولانا نظریہ
 میں حکیم محمد فاروق لکھا گیا ہے۔ اور مکتوب ۱۶۳ء کے مکتوب الیہ
 ملا تمور حضرت نظریہ کے خلفاء میں سے ہیں۔ اسی طرح مکتوبات
 ۱۵۵ء، ۱۵۶ء کے مکتوب الیہ مولوی عبدالرزاق (یا ملا
 عبدالرزاق) بھی حضرت نظریہ کے خلفاء میں ہیں اور مقامات نظریہ

میں خلفاء کے ذیل میں ان کا تذکرہ ملتا ہے۔

۱۵۱

سیادت مآب طریقت ایامیہ، مورد اسرار الی، منظر تجلیات حضرت
نامتناہی کاشف دقائق معرفت، ہادی راہ ہدایت، برگزیدہ اولاد حضرت
زبدہ ارباب طریقت، گل گلزار قدرت بے صنعت حضرت میر صاحب جیوا
از کمترین نیازمندان راسخ الاعتقاد و احقر ترین مستمندان واثق
الاعتقاد حافظ شاہ محمد بعد از عرض نیاز معروض خدمت فیض درخت باد
کہ بر طبق ارشاد گرامی و سفارش سالی حافظ محمد یوسف را و حافظ فتح اللہ
را جاگیر کنائیدم و ہمیشہ امیدوار الطاف سالی ہستم و آنکہ بخدمت شریف
کدام شخصے اظہار کردہ است کہ بخشی از حضرت خفگی دارد وی گوید کہ حضرت بہر
سفارش نوشتہ می دہند ہمہ غلط است۔ بن بر حید از بخشی تکرار کردم و پرسیدم
بخشی در جواب گفت کہ مرا چہ قدرت است کہ بن این قسم خوف بجناب
فیض مآب بر زبان نسیان بیان بایزم۔ حضرت سلامت! ہر کسے کہ فروری
باشد حضرت براے عند اللہ نوشتہ می دادہ باشند بیشتر نصیب او
است۔ مایان موافق معذور در سعی کار سفارشی حضرت دروغ نخواہم کرد۔
زیادہ ابرام نمودن موجب گستاخی و ترک ادب است۔
از راقم این عرض کہ حافظ نامدار نام دارد بعد از عجز بسیار
معروض باد کہ بندہ را از زبان مبارک ارشاد شدہ بود کہ غائبانہ در حق
این غلام سفارش بجای حافظ شاہ محمد خواہند نوشت۔ حضرت بن چہار
ماہ شدہ است کہ از خدمت حضرت رخصت شدہ ام۔ و تا حال حضرت
نوشتہ نہ فرمادہ اند۔ امیدوار است کہ حضرت نوشتہ بفرستند کہ حافظ

توجہ در حق این بنده می کرده باشند۔

۱۵۲

حقائق و معارف آگاه فضائل و کمالات دستگاہ سیادت
و نجابت پناہ سالک سلک شریعت، واقف اسرار طریقت میرصاب
جیو سلمہ زیب از مسکین بعد عرض تسلیمات معروض آنکہ
اینصوب خیریت است و خیریت و سلامتی آن ذات بابرکات شب و روز
مطلوب ۔ فقیر بحضور بیت اللہ شریف ہمیشہ مستعدی است کہ
اللہ سبحانہ آن ذات بابرکات را از آفات دینی و دنیوی نگاه دارد
و ترقیات دارین نصیب گردانند۔ آمین یا رب العالمین ۔

دیگر آنکہ چند مدت است کہ گاہے یاد لفر مودند ۔ باعث آن
زیادہ عمر است، و ازان ذات شریف بعید است کہ فرض خدا جل شانہ
ادائی نمی سازند و بہ مستحبات عملی نمایند۔ واللہ باللہ فقیر بسیار
محتاج است اگر حق فقیر عنایت فرمایند گویا ادائے فرض و مستحب خواهد
شد۔ والا عاقبت کار با خداوند است۔ آن وقت را یاد نمی آرند کہ وقت
ضرورت حاضر کرده بودم ۔ امید کہ آنچہ حق فقیر مبلغ سہ صد روپیہ اگر زیادہ
نباشد آنرا ارسال فرمایند۔ والا بدست خدیجہ حوالہ نمایند۔ زیادہ
والسلام ۔ لہذا بدست ما جزا دہ والا قدر محمد ذاکر جیو علیہ فرستادہ
شدہ کہ وقت احتیاج است۔ و نوکد شدہ کہ حق فقیر را دادہ ارسال
فرمایند زیادہ چہ نگارش رود۔

مخدومی مکرری صاحبی مشفق حضرت فقر و عجز بیابا ہی بیو
 ہموارہ از آفات و بلیات دوران مائون بوردہ خوش وقت
 و سلامت بر یادگاری کردگار خود باشند۔ از جانب کترین خاکپایہ العالی
 فقیر نعمت اللہ تعظیبات بندگی و تسلیمات مرا فلکذگی بجای خدمت
 آوردہ عرض می نماید کہ بہت سال شدہ کہ بہ سبب آشنائی اخوندزادہ
 نزقویہ امید کہ خداوند برو رحم کردہ باشد، بآن صاحبی غایبہ آشنائیم
 و چندین کثرت مانند حضرت خواجہ در (قدس سرہ) بارادہ ملاقات تشریف
 روانہ می شوم۔ و باشتیاق تمام شوق بند رویت آن صاحبی ام۔
 اما بہ سبب موافقات لایعنی منع می شوم۔ الحال از روئے ہربانی اگر
 توجہ باین فقیر بکنند کہ از موافقات بملاقات مشرف می شوم۔ و از دعای
 خمس الاوقات یاد فرمایند کہ بہ برکت دعای ایشان بقرت خدا درمول
 برسم۔ چنانچہ حضرت مرزا صاحبی قدس سرہ فرمودند کہ
 محمد از تو می خواہم خدا را + خدا یا از تو حب مصطفی را
 نیز بہت حضرت ایشان است
 خدا مدح آفرین مصطفی

محمد حامد محمد خدا بیس
 و فقیر را از خادمان دانند۔ و الحال بغیر (بسن) کابل می شوم۔ دعای
 فر فرمایند اگر بخیریت رسیدیم خواہیم آمد۔

۱۵۴

بجناب نواب صاحب و قبلہ نواب ارشاد خان صاحب عرض بندگی
قبول باد۔ و جناب عالی بعد رفتن نواب محب اللہ خان لعلام گفتہ فرستادہ
بودند کہ ایشان صبح بے ملاقات من نہ روند۔ بندہ خود از دو گھڑی شب
باقی ماندہ آدم فرستادہ بود۔ ہر گاہ آدم آن جا رسید۔ معلوم شد کہ
ایشان یک پاس شب باقی ماندہ، کوچ فرمودند۔ تا چارہ عرض نمود
بنا براطلاع معروض داشت۔
غلام حسن در خدمت ایشان عرض بندگی معروض می دارند۔
در خدمت نواب صاحب حافظ بختاورد خان صاحب بسیار بسیار سلام
گفتہ اند۔

۱۵۵

مولوی عبدالرزاق صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
مولوی صاحب مہربان مجموعۃ الطاف و احسان کرم فرمائے
از جانب غلام حسن بعد دعوات و تحیات مشہود ضمیر منیر
باد۔ ہمہ چارہ صحیفہ شریفہ کہ از رسول الطاف در سول داشتہ بودند۔
بفقر رسید۔ خیلے فرحت و سرور حاصل گردید۔ اوسبحانہ آن مہربان
را با این یاد آور یہا سلامت با کرامت داراد۔ و مفہون مندرجہ

معلوم شد۔ مبلغ ہفتہ روپیہ کن محمد شاہ پیشوری دادہ اند، ازان صاحب
 سہوشہ، ان مبلغان بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ
 ساکن قصبہ بٹالہ متصل کلا نور بود و مبلغ پنج روپیہ بنام عبدالرسول
 ولد محمد شفیع کہ نوشتہ ام او شان نیز ساکن بٹالہ منزلور اند۔ این
 مبلغان ہفتہ روپیہ و پنج روپیہ معرفت گل محمد بہ میان عبدالبنی
 مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بٹالہ مذکور بدہند۔ میان عبدالبنی
 این مبلغان بہ بٹالہ خواہد رسانید۔ و مبلغ سہ روپیہ بنام غلام رسول
 پدر عمر و مبلغ دو روپیہ بنام محمد نور بہ گل محمد بدہند۔ او این مبلغ
 سہ روپیہ را بہ غلام رسول کہ اورا صریحا دادہ ام، و در خانہ گل محمد
 می ماند، خواہد رسانید۔ و مبلغ دو روپیہ بہ محمد نور امام مسجد خود
 را خواہد داد۔ و در حق عبداللہ و دیندار بخار کہ ارقام فرمودہ بودند
 این ہر دو را بہ صاحبزادہ فتح علی خان ملاقات کنائیدہ، خاطر جمع
 نمودہ شد۔ و آنکہ مرقوم فرمودہ اند کہ مردمان بیرون جات ہر گاہ خطوط
 خواہند فرستاد۔ مبلغان بہ او شان رسانیدہ، رسید گرفتہ، خواہم
 فرستاد۔ لہذا بہ موجب نوشتہ ان صاحب، بہ ہر یک خط مرقوم شدہ
 ہر گاہ ان خطوط بہ ان صاحب برسند، او شان را مبلغان دادہ، رسید
 نلایا نیدہ، بفرایند۔

تفصیل مبلغان یک صد و شش روپیہ این است۔ محمد شاہ

ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ ساکن بٹالہ ہفتہ روپیہ۔ میان
 غلام رسول ولد محمد شفیع ساکن بٹالہ منزلور پنج روپیہ۔ مولوی عبدالرزاق
 ساکن پیشور ہشت و نیم روپیہ۔ گل محمد ساکن پیشور در کوٹلہ رشید خان
 پنج روپیہ۔ غلام رسول پدر عمر در خانہ گل محمد منزلور سہ روپیہ کہ از
 راہ فراموشی محمد شفیع پدر عمر مرقوم فرمودہ اند۔ امام مسجد گل محمد

دو روپیہ - برادر عبداللہ مرحوم ساکن بزرگوں متعلق حضور قافی والہ
ہشت و نیم روپیہ - محمد عارف برادر کلان محمد کاشت ساکن
ہشت نگر در محلہ پڑانگ ہشت و نیم روپیہ - میان مسعود پیر زادہ
ساکن موضع ہوتی متصل گرجی ہشت و نیم روپیہ - ملا خواجہ محمد
ساکن موضع ہند برکنارہ اباسند ہشت و نیم روپیہ - محمد اکبر خان
ساکن ہشت نگر در محلہ بابڑہ دو روپیہ - امام مسجد محلہ بابڑہ
فضل محمد دو روپیہ - ملا ولی محمد محلہ بابڑہ سیدقام دو روپیہ -
الہ یار ساکن محلہ بابڑہ دو روپیہ - ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب ساکن
سوات ہشت و نیم روپیہ - ملا سیف الدین ساکن سوات خام
مرزا صاحب پنج روپیہ - ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب ہشت
و نیم روپیہ - استاد ملا رحمت کدر موضع الہ ڈنڈ ہی باشد دو روپیہ -

۱۵۶

شرافت و کمالات دستگاہ حضرت میان جیو میان عبدالرزاق سلمہ
از طرف مہجورالخدمت غلام حسن بعد از سلام سنت الاسلام
انکہ نرازشی نامہ عالی بنام محمد شاہ ولد فلان کہ اینجانب واقع نیست کہ
کہ کدام است و محض ہم پیری است۔ لہذا معروض خدمت گرای میشود کہ مبلغ
بست و دو روپیہ کہ نصف منہ یازدہ روپیہ می شود منجملہ آئنا مبلغ ہفدہ
روپیہ بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن حضرت میان غلام قادر شاہ ساکن قصبہ
بتالہ کہ متصل ہفت کروزہ قصبہ کلانور در پنجاب واقع است و باقی پنج
روپیہ منجملہ روپیہ بالا بنام عبدالرسول ولد میان محمد شفیع کہ در قصبہ بتالہ
مستور بخدمت حضرت میان محمد شاہ صاحب معزالیہ مشرف اند میرسند۔ لکن

معرفت میان عبدالبنی صاحب کہ در مسجد محبت خان مدرس اند۔ چنانچہ میان گل محمد نور یاف جیو کہ در کوئلہ رشید خان متصل مولوی محمد سلیم صاحب جیو با خوب وجہ واقف اند۔ و این جانب را میان گل محمد مسطور از عبدالبنی مسطور ملاقات ہمہ کنائزہ بود، یاوستان مبلغ فرلور بدید۔ چنانچہ میان عبدالبنی جیو بخدمت صاحبزادہ جیو در قصبہ پٹالہ مذکور خواہد رسانید۔ چرا کہ میان عبدالبنی ولایت شاہ و این جانب دست بیعت بخدمت فیض درجت حضرت پیر دستگیر میان غلام قادر مرحوم و مغفور بستیم۔ لہذا بخدمت سامی رخصت دادہ می شود کہ تحقیق ثابت فرمودہ مبلغ یا ایشان بدیند۔ و رسید از ایشان بگیریند۔ و دیگر آنکہ مبلغ مذکور از محمد شاہ ولد مدرس صاحب کہ بن از و واقف نیست کہ کدام کس است۔ از و گرفته حوالہ میان عبدالبنی و ولایت شاہ کہ ہم پیر این جانب اند نمایند کہ حق بقدر رسید۔ و میان دیندار بخار بسیار تعقد نمودہ است کہ مبلغ مذکور از محمد حسین پیراچہ نوشہرہ والہ گرفته بشار الیہم برسانند۔ درین باب تاکید تمام نمایند۔ و این قبض از مہر شیخ الاسلام مرقوم شدہ است، محض غلط است و نا منظور است مبلغ واپس نمایند۔

۱۵۷

میر صاحب جیو سلمہ اللہ تعالیٰ
میان صاحب مشفق فدویان کرم فرماے بن سلامت
فدوی لعل کمان (۱) ادب کورنشات بتقدیم رسانیدہ مروضہ رای
می گردانند۔ فدوی را پرومہ غلام دانستہ و متب و روز دعائے در حق فدوی
می نمودہ باشند و از دست بیزہ خدمتگاری فقیران بیج نمی شود چرا

برگنه بیگانه و نوکری است۔ بنا بران بجانب فیض مآب معروض می دارد که
یک هفته وظیفه بران مبارک خوانند که ترقی و جمعیت فدوی گردد۔ ازان
بند هم خدمتگاری و غلامی فقیران بجا آرد۔ امید که لطف فرموده یک هفته
وظیفه در جمعیت فدوی بران مبارک بخوانند که جمعیت فدوی گردد و
همیشه فدوی را غلام دانسته از والاتاها ممتاز می فرموده باشند۔

۱۵۸

رکن خان (۱)

برادران عزیز القدران امین و راز محمد و شاپار و فتح خان و
جمع الدائم ساکنان از این طرف عبدالله خان و علی محمد و مرزا خان
و دینار و سجاد و امیر و حیدر خان و جمع بر که علی خیل بعد از دعای سلام
آنکه قبل ازین خبر یافته بودیم که بعضی از کسان ایشان مردم بازاری گشته
اند۔ درین باب آنچه تمییز بود بطرف بازاری جواب فرستاده که مردم از خود بودند و شایان
نیز گفته فرستاده بودیم که با صلاح و مصلحت اینجا نیست دست داری نکند۔ و این عجب
کار است که بدون فرو صلاح مایان خویشی کردند خوب نکردند حق بطرف خود داشتند
اکنون از جانب ختم دعوی بر خود روا نمودند و کلمه مندی مایان نیز بدیده خود لازم داشتند۔
خبر آئیده نگا بهایی خود نمایند و آنچه شده شد۔ باز خود را ملامت کنند خدا خواست
صلاح کرده خواهد شد۔

شاه صاحب مشفق مہربان از کترین شاہ علی بعد از سلام سنت
 واقع رای عالی باد کہ بندہ تا یوم تحریر ح حضرت و قبلہ والدہ صاحبہ متعلقان
 خود بخیریت است۔ و فریت ذات بابرکات از درگاہ انیز و متعال مدام مطلوب
 است۔ باقی احوال متعلقان آن خداوند ایست۔ احوال افلاس بے سامانی
 فقر و فاقہ چہ بیان نمایم کہ در محنت و غم و دیگر دوزخان محمدی بیگم و امای بیگم
 فوت گردیدند۔ و درین عرصہ پنج سال کہ صاحب از اینجا تشریف بردہ اند میان
 عزت اللہ صاحب از برلی یکبار مقدار پانزدہ روپیہ خرچ فرستادہ بودند و یکبار متعلقان
 خود طلب ایشان کردہ بودند لیکن بندہ ایشانرا نگذاشت۔ بنا برین مقدمہ کہ شاید مرضی
 آن صاحب نباشد تا حال آنجا ہستند۔ و درین بے سامانی در گوشہ عافیت نشستہ
 بمرمت آن خداوند و عصمت خداوند گانی بگری برند۔ و خانمان صاحب دعای کندی آنی
 صاحب کردند کس ظالم بہ مظلوم نمی کند و ما کہ این کندی بعباد تجویز کردہ بودیم
 دانستہ بودیم نام حضرات در میان بود بغریب صاحب جزادگی آن قریب خوردہ بودیم
 کہ شاید وفا خواہند کرد لیکن آنکہ شرط بیوفائی را بود بطور آمد۔ خوب حیا بر خلق اگر
 رفت ترس خدا ہم رفت۔ خدا از حق ایشان بخواہد پرسید و حق شرعی ایشان است
 حق شرعی را ہم ترس خدا را فراموش کردند۔ از نشان پیرزادگی بعبود۔ ہزار حیف۔
 ع چونکہ زاد کعبہ بر خیزد کجا ماند مسلمانان

حال ہرچہ شد شد۔ برای خدا و بہ ارواح طیبات حضرات خود را تا اینجا باید رسانید
 و گرنہ کار از دست میرود تا حال ہرچہ کہ گذشت گذشت و حالا از ما یہی نمی شود۔
 کار از دست میرود و حرمت و ابرو در تعاف فل مانند خبر شرط است ابروی شما است۔
 پیشتر نمی تازاند ہرچہ بخاطر بیاید بکنند۔ ما بیری الذمہ شدیم و از جانب سیدین بیگم
 کہ فرستادن شما است بعد از سلام مطالعہ نمایند کہ سبحان اللہ ما با اختیار پیرزاد

شما نظر بناموس کریم و صاحب بناموس ما نظر نکردید۔ حیف بہ پیرزادگی و نجابت
 کہ در عالم جوانی و بے سامانی گذاشته چنان رفتید کہ از پرچہ کاغذ ہم یاد نکردید۔
 چہ جائے آنکہ فریج فرستادن و صاحب مختار اند۔ غیر شرط است تا حال آب و ششما
 را از نا ماند و حالانی نماند۔ معیوم روز مردار ہم حلال است۔ براسے فدا خود را
 در اینجا باید رسانید۔ و از جگہ نشیمن بزرگی بعد نیاز قبول باد و از معلقان بزرگی
 مطالبہ فرمائید و مردمان بنده بزرگی قبول باد۔ و از حاجی بیگم حویلی والی سلام قبول باد۔
 و بیج معلوم نیست کہ صاحب خود را کجا لگم کرومند۔ بیج فرزند یسین و مردن
 آنجداوند اینجانی رسد۔ خوب بر نیجہ کہ باشد خود را زود باید رسانید تا تسلی
 ایشان شود و گرنہ ایشان ہر دو مادر و دختر ازین جہان انتقالی کنند۔
 و ملا نسیم این خط را بخدمت عالی خواہد رسانید۔ جواب این رود عنایت خواہد
 فرمود۔ زیادہ در ادب۔ و بخط بنده نظر نخواستہ کرد نظر بمطلب خواہد فرمود۔

۱۶۰

بگرای خدمت میان صاحب میان ابوالحوالی سلمہ اللہ تعالیٰ
 الداعی بالحق البوسید بعد سلام و سلامتی اینجا آنکہ فقیر در انجائے قدس
 قرضدار بقال و گا در شدہ چہاچ بقال تعاضا میکند۔ گا در بارہ بوشیدی
 نمی دہد۔ لہذا رقوم در خدمت می گردد کہ از میر صاحب جو سلمہ اللہ تعالیٰ در رجب
 قرض برای اینجا بگرفته بفرستند۔ انشاء اللہ تعالیٰ نقد ادا کردہ زانجا
 خواہد رفت۔ والسلام مع الکرام۔

شاه نورخان بیو بر خوردار سعادت مند سلامت
 از طرف قاسم بیگ بعد دعای معلوم باد که احوال اینجا به بخیر است
 و فریت ایشان مطلب شمارا بیست و دو روز شده که دفتر را برده
 رفته آید و آن در میان چنین وقف تا بهار خط نوشته شده بهم های برسند -
 باید که به دیدن خط فریت بفرستد و بر حسین قانع مدد هم
 جدای خواهد بود و برادر و همشیره را همه برای فرزندی کند و والده را خون درم
 شده از خوردن و نوشیدن بند محتاج هم برای خرج مقرریم - بنا بران به زودی
 خبر دفتر باید فرستاد و الا آن در عاقبت دامن گیر خواهد شد به حسین دعا
 برسد - شب و روز سرگردان می مانم - تصدق رسول خدا دیر نکند که
 صورت لوث بهیم -

فضیلت پناه کمالات دست گاه اخوند صاحب مهربان سلامت
 حق اراده توافق و عده می داشت لیکن اراده الله سبحانه چنین
 بود که امروز و فردا یک کار به ظهور آمده ان شاء الله تعالی پرونده دران
 کاریک مابین مقرر است خواهیم نوشتید - والسلام -
 پیر صاحب تسلیمات موقوف باد -

برادر عزیز برای قریب خان تیر و لعل خان لغایت باشند۔
از جانب عبدالعزیز خان بعد از سلام واضح باد الحمد لله والمنة کہ
احوال اینجا بفضل الہی مستوجب شکر و خیریت آن برادران مشہور روز
قرین حال خط در جواب فرستاده بود رسید و کیفیت سدرہ معلوم گردید و بعد
از پی مامہ دردی رس لعل خان ارقام یافتہ معلوم شد۔ یقین کہ مدرس مراع
دارد ہر گاہ مراع بدست آید۔ بہمان وقت بما اطلاع دهید کہ از گرفتہ آید۔
و ہموارہ برالودی ^(کذا) اینجا لب لعل خان را می فرستاده باشد از خبر گیری غافل
نہ شویید و اگر فتح خان آمدہ باشند، زود فرستید کہ موجودات مابین بران موقوف
است۔ ہر گاہ می آید۔ موجودات را کہ می شود واحد موجودات از سرکار
ندارند۔ یقین کہ بشار الیہ بگویند در ملک عالی سرکار کہ از اینجا در آمدہ شد
از دست ابرام برد ^(کذا) اینجا لب قرآن شریف آن برادر و سر اسے
در جان یکجا بود الا ہر دو ماندہ و کافی اسباب از شک عوامی نوران دلداران
ماس ^(کذا) و یقین کہ صراحتاں اینجا لب از ساہوکار و غیرہ تحقیق کردہ
مفصل بنویسند کہ خاطر جمع و اینچنین از سبب قسمت خود بعمل آید۔ حالا
تلاش مبلغ ہا ^(کذا) ہر گاہ چیزے مبلغ کہ بدست آید رخصت گرفتہ
برای بیماری و سرانجام ^(کذا) در ہر خواہم رسانید و حالا از بے اسبابی مسطور
وہاں ^(کذا) اگر چیزے سی۔۔۔ اسباب۔۔۔ معلوم۔۔۔ و این تشکر
کہ سہل کار ہر دیرہ کوشش برودہ شب آشکار کردہ باعث بہاری شد ^(کذا)

حاجی محمد رسول را معلوم باشد که غلاف حضرت یحییٰ که نزد محمود است
اگر بچهار پنج روپیہ می دہد البتہ خرید کردہ بیارند، توقف نکند و برای میرزا محمد
یک عدد عینک و یک عدد شومیز و کتاب موسی نامہ و سفینہ - الاولیاء
خریدہ بیارند - مبلغ خاتم دادہ - و برای میرا محمد و نظرائہ و سید احمد و سید
خرد و خریدہ بیارند، تا کید اکیدانید -

اگر ملا خستہ حال (خوش حال) می آید، ہمراہ آرند و اجناسی کہ نزد شما
است فروختہ مبلغ آرند و بوزیا کہ در خانه اند و یک دیگر خریدہ ضرور آرند
و آنچه اجناس فروختنی باشد کہ آوردہ نمی توانید - چنانچہ پاننگ و غیرہ و صندوق
نیز ہمراہ آرند -

خدمت میر صاحب جو قبلہ دو جهان از جانب حاجی بی بی و والدہ میرزا علی
و میرا محمد سیدی رسانند - از جانب حاجی بی بی عابدہ قائم عرب خاتم
اللہ یار خان، محمد عظیم و مادر محمد عظیم زبیدہ و قبلہ محمد ظاہر حاجی خاتم
جیل بیک خان صاحب مرزا خان جو را سلام رسانند - نور نسلا و خاتم بزرگی
رسانند -

قصص الانبیاء کہ نزد آن برادر است، ضرور ہمراہ خود آرند -

افزون صاحب مہربان فیض بخش فیض رسان میرزا صاحب

و اخوند محمد سلیم صاحب ازین جانب ہمت تسلیمات و تعظیفات بہر دو
دست قبول باد بالنون والحداد۔ بعدہ آنکہ بیدہ محتاج دعائے انصاف
است، بدعا یاد آورید۔ انشاء اللہ تعالیٰ اگر خواست خدا بخیر فغان
ہم بدہلی زودی آید۔ بدین صاحبان میرسم۔ از طرف مایان بملاظف رسید
بندگی ما رسانید۔
زیادہ والسلام۔

۱۶۶

میر صاحب مشفق مہربان سلامت

از جانب حاجی امان (امان) بعد سلام و افح بلا چون یک تہان
قیمت سوا دو روپیہ معصوب شاہ محمد خان فرستادہ بود صاحب نوشتہ بود
کہ انشاء اللہ تعالیٰ بعد آمدن ملا امان خان نوکری بر خوردار حافظ عبدالرحیم
کریدہ (کذا)۔ چون رفتن بیدہ یکایک جلدی بطرف آلہ شدہ است
خدا دو پیرو... انشاء اللہ تعالیٰ روانہ خواہم شد۔ دیگر... صاحب را
نوکری اخوند فاضل (کذا) خیلے... برای برخوردار... بہر کہ خواہد
فرمود دو روپیہ خواہد رسانید۔

البتہ دو روپیہ را روغن بیارند۔ از حافظ عبدالرحیم و حافظ یار محمد
سلام بندگی برسد۔ برای ساکو (کذا) فرمایش نمودہ اند۔ اگر اتفاق شود البتہ
یک روپیہ را برای اینجانب بیارند۔ زیادہ چہ۔
از قاضی محمد اترق سلام برسد۔ اگر دو روپیہ را روغن آرد فریدہ خواہد
فرستاد۔

دادا جی صاحب مشفق مهربان امیدگاه قدر دان سلمه ری
از بنده محمد عجب بعد عرض عبودیت و بندگی معروضی رای خورشید
می دارد - در اینجا خیریت است و خیریت آن مشفق مهربان ^{قدر دان} لیل و نهار از
درگاه رب المعبود خواهران و مستدعی است - بنده بے رخصت آنصاحب
درین طرف آمده بزبان مبارک فرمودند که از شما ^{کذا} جاکر صاحب
می دہانند چون چار رسیدیم از رام خان زور و مول نیافتم - بر خذر خان
(خضر خان) تنخواہ دادید - چنانچہ نزد خذر خان رسیدیم جواب دادند
کہ بہ بنارس بیایید از اینجا از شما را می دہانم - اگر چہ بہ بنارس ہم رفتیم
لیکن از اینجا ہم زور خود و مول نیافتم - مبلغ یک صد و چار روپیہ بر خذر خان
طلب این کسی می برآمد - بنا بر این ^{مخدوم} شد - مبلغ مذکور از خذر خان
اللہ مرار ^{پیر} پکیر مذ - یا بفعل در بندر صورت رسیدہ ہم ^{کسی}
براعہ ہمیں کار کہ در پیش است درین تردد ام - اگر ام خان در صورت
شنیدہ کہ در ^{ارکات} هستند بہمان چارفتہ خدمت آئی مرشد ^{خاودان}
خواہند رسید - با ملا میان اخوند میان سلم جیو کہ برار است و توہم خواہند
فرمودہ کہ یا بر این بنده عنایت فرمودند بیچ چیز از طعام یا پوشیدن یا ^{باز}
سراغ اگر زمین خواہد امید رعایت مراعات خواہند فرمود - اگر خواہد شنید
کہ بر فرزند محمد سلم مدارات و رعایت از ان مری نہ شدہ این نیاز شد
آزردہ خاطر خواہیم شد - و از ملاقات ہم محروم - بر خور دار در گاہی خان
و ریل خان و رحیم دادقان و نظام خان و عظیم خان دعا برسد -

خوبادخان و رسول خان و رضا خان و جمیع حاضران خورد و کلان سلام
برسد - بخدمت خذرقان (خزرقان) و جمال خان و الورخان و جمیع
یاران سلام برسد - ازین ملک رخصت شده از بنارس در بند رسول
رسیده ام - در دلاری اینجا رسیده ام خواهیم کرد -

مقائق و معارف آگاه شاه نورالدین درویش از قدیم الایام به
این مخلص را بطریق خاص مستحکم پذیرفته کمال دارند - چنانچه کارهای فردی در پیش
است که تفصیل آن رو برو آن معمریان شاه موصوف اظهار خواهند
نموده امید که توجیه بلیغ نموده بموجب اظهار خط به نجیب الدوله بنادر دولت
غنائیت سازند - و درین مقدم هر چند که سعی موفوره خواهند فرمود، کار متوقع
خواهد گردید و نیز رعایتی کمال این دوستدار است که عندالله اعظم و
عند الرسول صورت جمیل خواهد شد -

اخوان صاحب جناب بنائی حافظ نورجیو سلمه الله تعالی
بنده رکن الدین بعد ابرار لوازم نیاز سلامت معذی بتقدیم رسانده محمود
رای گردانیده ای امید - محبت خان - میرسد - باید که از حضرت صاحب قدس
گنبد دهنده و همیشه از مهربانی تاجه فرزندی فرموده باشند - زیاده چه -

عبداللہ خان جیوسلہ اللہ تعالیٰ

صاحب و قبلہ مہربان مشفق قہر دان کرم فرمائے نیاز مندان
از صوبہ کمال خان بعد از بزدگی و سرافگندگی واضح رائے شریف
باوا از طرف ملا داکو و اخون ایمن بزدگی پرسد۔
آدم را بخدمت شما فرستاده بودم۔ تا هنوز نہ مبلغ رسید و

نہ آدم آمدہ۔
بندہ در این جا در آزار گرفتار بودم و زخم دارم و چیزے
برائے خوردن و پوشیدن ندارم و قرض دار شدہ ام۔ مشفق خود
دانستہ، طلبیدہ بودم و در مراد نگر سکونت دارم۔ و قرض عثمانہ
خواہد ماند۔

بسیب قرض در ہذا افتادہ ام۔ عند اللہ و عند الرسول آدم معبر
شیخ اللہ یار را مکر بخدمت روانہ نمودہ تر صدکہ مبلغ چہار روپیہ
قرض بدست مشارالید رسول دار مذکہ بندہ خلاص شود۔
پس و پیش زود ادا خواہم کرد۔

ضرور ضرور آدم را چیزے دادہ زود رخصت فرمایند۔ سوائے
یک روز معطل نہ دار مذکہ رہائی شود۔
و مدام مسنون احسان خواہم ماند و قرض بشتاب ادا خواہد

نہ مراد نگر (ضلع میرٹھ)

شد۔
 اگر آدم سابق را چیز سے دادہ باشند اطلاع بخشد کہ درین
 جا گرفتہ شود۔
 وجواب این خط نوشتہ خیر اندیش را سر بلند دارند۔ زیادہ
 ازین چہ تاکید رود۔
 ایام مخلص فوازی بدام باد۔
 درین وقت نیکی باید کرد کہ تمام عمر احسان مند عوام
 شد۔ و قرض واجبہ ادا خواہد شد۔
 والسلام۔

حضرت صاحب قطب الدین جیو مد اللہ اجلالہم، مرشد حقیقی
 مربی، حقیقی سلامت۔
 کمترین نضر الدین تعظیم و بندگی و قدوسی معروض بجانب ملازمت
 آن فیض بابی گردانند از آن روزی کہ از خدمت فیض مویست آن قبلہ
 حاجات و کعبہ مرادات این غلام بہ اعتقاد تمام مہجور و دور گردیدہ
 شب و روز دل نیاز منزل بہ گرای خدمت آن قدوة الکاملین در
 حضور می ماند۔ اما لاچار۔
 باقی شب و روز اسیر دار آنجناب این است کہ ہرگز ہرگز
 از لوازش و یاد دل و دعا تغافل نخواہد فرمود۔
 این کمترین حلقہ بندگی در گوش دارد۔
 و اگر در باب طلب این غلام ایمائے گردد تا قدم از سر ساختہ
 بہ گرای خدمت مشرف شود۔ تا این چنین کرم نہ فرمایند دل از ظرف
 بر خاستہ شود۔
 زیادہ بجز بندگی۔
 و از احمد خان سلام نیاز انجام و بندگی با تمام نیاز مندی
 مقبول فرمایند۔

مشفق مہربان عواطف والطف نشان ملا محمد فاروق

سلمہ الرحمان۔

از خیر اندیش حاجی عبدالخالق بعد تسلیمات شوق آیات و
آرزوئے ملاقات بہت سمات مشہود غمیر سنیر فینن تھمیری گردانند
درین جا بسبب قحط غلہ و انسداد وجوہ روزگار ہر مردم قیامت
و وادیلائی گذرد۔ چنانچہ اسباب گذران بندہ نیز علی ہذا العیاض
بنا بران صاحب را مشفق و مری خود دانستہ متصدع می گردد۔
پروانہ ہشت آن یومیہ این جانب ہر مار نگینہ کہ از مدت مدید
بہ سبب ضعف پیری و ناسازی نزد فقیر است، آن را درین
رقیمہ ملفوف ساختہ در خدمت آن شفقت و مرحمت دستگاہ
ارسال داشتہ، امید از کمال خوبی ہا و آشنا پرستی ہاے آن صاحب
این است کہ بفقر زادہ بسیار توجہات و سعی کامل بذول داشتہ
یومیہ بندہ جاری فرمایند کہ موجب غایت احسانہا و باعث
دعا ہاے بہبودی ہاے ظاہری و باطنی خواہد بود و دیگر ہر چہ بر فی
باشد، ازاں ہم عدول نخواہد شد۔
والسلام۔

اوتھ (دیر) میں ملا محمد نسیم رحمۃ اللہ علیہ کا مزار اقدس۔

مزار حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان مرحوم، جو ملا نسیم کے
مزار کے مشرق میں دو فٹ کے فاصلے پر ہے۔ مغربی
جانب ملا محمد نسیم کے مزار کا ایک حصہ بھی نظر آ رہا ہے

(۲)

باب نهم

ششتم بر حسبیت و هشت مکتوبات بنام خوانند

محمد نسیم

مکتوبات قاضی ثناء الشریانی پتی

بنام اخوند ملا محمد نسیم

[حضرت قاضی ثناء الشریانی پتی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۵ھ) کے چار غیر مطبوعہ مکتوبات یہاں پیش کیے جاتے ہیں۔ پہلے مکتوب میں ملا محمد نسیم کے عنایت نامے کے پہنچنے کا ذکر ہے کہ اس کے ساتھ ایک تسبیح اور نافہ شک بھی موصول ہوا۔ دوسرے مکتوب میں ہے کہ ملا سردار کے ساتھ ملا محمد حنیف اور ملا زبردست بھی آئے تھے لیکن موخر الذکر دو حضرات دجن میں سے ایک ملا محمد نسیم کے خسر تھے) پانی پت سے رام پور چلے گئے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ حضرت منظر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ کی اہلیہ صاحبہ کئی سال تک پانی پت میں قیام پذیر رہیں اور اب چھ ماہ سے دہلی میں ہیں۔ یہ بھی ہے کہ مرزا شاہ علی راہ (حضرت منظر کے بھتیجا) عرصہ ہوا فوت ہو چکے ہیں اور ان کے بڑے صاحبزادے میاں مداری میرے پاس ہیں اور چھوٹے صاحبزادے میاں نظامی اپنی والدہ کے ساتھ عظیم آباد رہتے ہیں اپنے ماموں کے یہاں ہیں۔ صاحبزادی ایمینہ کا عرصہ ہوا نکاح کر دیا گیا ہے۔ نیز یہ کہ شاہ علی کی دوسری بیوی سے جو بچہ تھا

۱۔ اردو مکتوبات کے صفحہ ۲۰۲ میں ہے کہ شاہ علی ان کا (اہلیہ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود فقیر کا طرف دار ہے

وہ اور اس کی ماں بھی فوت ہو چکی ہے۔ اسی مکتوب میں حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م سنہ ۱۲۴۰ھ) کے متعلق ہے کہ وہ مسند ارشاد پر متمکن ہیں اور ایک عالم ان سے مستفیض ہو رہا ہے۔ اسی کے ساتھ یہ بھی ہے کہ حضرت قاضی صاحب کے بڑے صاحبزادے احمد اللہ دامتوفی سنہ ۱۱۹۸ھ) اور دوسرے صاحبزادے صبیحۃ اللہ بھی عرصہ ہوا کہ فوت ہو چکے ہیں

تیسرے مکتوب کے آخرین حضرت قاضی صاحب کی مہر سنہ ۱۲۱۶ھ کی لگی ہوئی ہے (۱) اور ملا سردار کے متعلق لکھا ہے کہ وہ دو سال سے یہاں ہیں اور بدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پڑھ رہے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ مکتوب نمبر ۲ جس میں ملا سردار کی آمد کا ذکر ہے سنہ ۱۲۱۴ھ کا ہوگا۔ اسی مکتوب میں ہے کہ احمد شاہ در درانی (۲) کی مرتبہ ہندوستان پر حملہ آور ہوا لیکن اس مسلمانوں کو زیادہ ضعف ہو گیا، کیونکہ مسلمانوں کے سردار منتشر ہو گئے اور سکھوں نے لاہور کے علاوہ سرہند پر بھی قبضہ کر لیا اور دہلی کے مزارات کو بھی توڑ دیا۔ اب سنا ہے کہ شاہ امان اس طرف جہاد کی غرض سے آنے والا ہے۔

اس کے بعد ہی چوتھا مکتوب لکھا گیا ہوگا جس میں ملا سردار کا ذکر ہے کہ وہ دو سال تک یہاں رہے اور صاحبزادہ دین اللہ سے کتابیں پڑھیں۔ یہ بھی ہے کہ اب ملا سردار وطن جارہے ہیں

۱۔ فارسی مکتوبات کے صفحہ ۲۳ میں کہ قاضی حنا ہمیشہ ہر آج پاس رکھتے تھے

۲۔ درانی کو در درانی لکھا ہے۔

تا کہ شادی کریں، آپ انھیں توجہ دیں۔ وہ چار مکتوبات یہ ہیں:

۱۷۳

الحمد لله رب العالمین و صلی اللہ علی خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین
 مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
 سلامت۔ فقیر حقیر محمد شہناز اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت الاسلام و نیاز مندیہما
 داشتہ بایق ملاقات بہجت آیات کثیر البرکات واضح راے گرامی می گرداند۔
 الحمد لله کہ فقیر معہ متعلقان بخیر و عافیت است و بہ دعائے ترقیات درجات
 و کثرت برکات صاحبان مشغول و از کثرت گناہان خالیف و با آخر رسیدن
 عمر و ضایع شدن آن در امور لاطائل نام و پشیمان و بدستگیری کردن صاحبان
 بہ دعائے حسن خاتمہ و مغفرت ذنوب ملتجی است اے عینونی یا عباد اللہ
 الصالحین یا اے عباد اللہ تعالیٰ لی و لکم ویرحمنا اللہ
 تعالیٰ و ایاکم۔ عنایت نامہ سامی بمعہ سہ و نافہ مشک رسیدہ بر سر و چشم
 ہر آدم۔ حق تعالیٰ بہ این الطاف و مہربانی با سلامت دارد و ملاقاتہائے
 مستوفی با ہم در فردوس اعلیٰ و دار الوصول المعلیٰ میسر آرد۔ و ما ذلک
 علی اللہ العزیز و الصلوٰۃ والسلام علی سیدنا محمد البشیر
 المندیر و علی جمیع الانبیاء والمرسلین و علی الملائکۃ المقربین
 و علی آل محمد و اصحابہ اجمعین و علی جمیع عباد اللہ الصالحین
 بر خوب داران گرامی قدر محمد حبیب و غلام محمد و غیرہما و والدات شان و جمیع
 یاران طریقت و محبت سلام مطالعہ نمایند و بر شریعت و طریقت و
 محبت مشایخ مستقیم باشند۔

۱۷۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَى
خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ

اخون صاحب مشفق مہربان اخون ملا محمد نسیم جو سلمہ زبہ سلامت بعد از
سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت آیات مطالعہ فرمایند الحمد للہ
کہ فقیر خیریت ست و محمد دلیل اللہ و محمد صفوۃ اللہ امیر مولوی احمد اللہ مرحوم بقصر
الہی بخیریت اند و مولوی احمد اللہ مرحوم و محمد صبغة اللہ مرحوم از مدتها بہ حلت کردہ
بودند شنبہ باشند بی بی صاحبہ والدہ مرشدہ اہلیہ حضرت ایشان شہید رہ
از چند سال در پانی پت تشریف می داشتند حالا از شمش ماہ در شاہ جہاں آباد
تشریف می دارند۔ مرزا شاہ علی رامت مدید شد کہ رحلت کردند۔ دو پسر گذاشتہ
اند۔ یکے میان مداری در پانی پت در فقیر خانہ تشریف دارند۔ و میان نظامی پسر
خورد ایشان مع والدہ خود در عظیم آباد پٹنہ نزد خال خود بہتند و بی بی ایمینہ دختر
مرزا شاہ علی از مدتی نکاح کردہ دادند۔ و پسر خورشاہ علی کہ اہلیہ دوم بود فوت
شدہ و مادر او ہم نیست و از یاران خلقہ میان محمد مراد صاحب و مولوی
غلام علی صاحب و میان عبدالباقی صاحب و میان محمد احسان صاحب خیریت
اند۔ و میان محمد احسان در رام پور اند۔ و دیگر صاحبان در شاہ جہاں آباد۔ مولوی
غلام علی صاحب بر مندار شاد شہر اند۔ غلامی از ایشان مستقید می شوند۔
مولوی محمد صدیق صاحب از مدتی رحلت کردہ اند۔ ملا محمد حنیف و ملا زبردست
و ملا سردار صوفیان آن مہربان خیریت بے نہایت رسیدند و خط آن مہربان
سانیدند از ادراک احوال تشریف بسیار خوشنودی حاصل شد۔ الحمد للہ

کہ بر سندان شاد نشسته عالم را منور بنازند فقیر را در وقت صافی بہ دعای حسن
خاتمہ یادی آورده باشند و بودن چہار سپرد مسہ صبیہ و دو مستورات ہم معلوم
شد و ملا محمد حنیف و ملا زبردست از پانی پت بطرف رام پور روانہ می شود
راہ شاہ جہان آباد مخطور است، ارادہ شاہ جہان آباد نہ کردہ اند۔ اگر فرصت
می یابند برای مزار حضرت ایشان از رام پور بہ شاہ جہان آباد ہند رفت
والا ارادہ وطن خواہند کرد۔ عرضی و پوریائے مصلی و سہ شک نافہ و یک
کاسہ چوبی و سہ تسبیح زیتون کہ برای والدہ مرشدہ تحفہ فرستادہ بودید
ملا محمد حنیف نزد فقیر گذارستہ روانہ رام پور شدند۔ عرضی و اجناس تحفہ
مذکورہ ہر گاہ کہے معتبر روانہ دہلی خواہد شد بدست او فرستادہ خواہد شد
و دو تسبیح کہ بہ فقیر فرستادہ بودند رسید۔ ملا سردار چند روز در پانی پت نزد
فقیر ارادہ اقامت دارند۔ بعد ازین باید دید، از طرف محمد دلیل اللہ و محمد
صفوۃ اللہ سلام و نیاز مطالعہ فرمائید۔ محمد صفوۃ اللہ بفضل الہی کتابها
سرف و نحو خواندہ است۔ حال کتاب ہائے منطق می خواند۔

۱۷۵

الحمد لله باب العالمین و صلی الله تعالی علی خیر خلقہ محمد
وآلہ واصحابہ اجمعین

خواند صاحب مشفق مہربان اخوند ملا نسیم صاحب سلامت۔ از
فقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت و اشتیاق ملاقات بہت واضح
رائے گرامی باد، دو سال شدہ کہ خط آن مشفق مصحوب سہ کس از طالب علم
کہ یکے از آہنہا ملا سردار بود و یکے خیر شہا و یکے مرد دیگر رسیدہ بود و از ان
خط خبر بہت مزاج گیری حلقہ دریافت شدہ بود و شکر الہی یا آورده بود۔

حق تعالیٰ با صحت و تندرستی و جمعیت ظاہری و باطنی مشغولی بہ طاعات و
 زوج طریقہ علیہ احمدیہ مجددیہ حسنا اللہ تعالیٰ بہ اسرار الہی با داراد، دوس
 از انہایک دور و زمانہ بہ طرف رام پور رفتند، مارا احوال شان معلوم نیست
 و ملا سردار از دو سال در این جا تشریف دارند، و خیریت یستند، در تحصیل
 نسبت علیہ و خواندن ہدایہ و مشکوٰۃ مشغول اند، خبر خیریت ایشان بہ اقربا
 ایشان باید رسانید۔ فقیر مع توابع خیریت است لیکن از غلبہ کفر تنگ دل
 سابق از بدتہا در ہندوستان اسلام ضعیف بود و مدتی کالت روافض
 و تشویش آسیب سکھاں بود و از قریب دہ سال تسلط مرہٹہ است، ہر چند
 دو وجہ دنیا داری چندان اذیت نیست، اما ظہور رسوم کفر و مغلوبی مسلمانان
 در ولتان را بسیار ناخوشی دارد۔ بادشاہ اسلام و لشکر مسلمانان توفیق
 جہاد و اعلا کلمۃ اللہ ندارد، ظاہرا با ہم در مسلمانان خرابی است، سابق چند
 بار احمد شاہ در درانی خدایش بیامرداد در ہندوستان آمد، بہ مسلمانان ضعف
 تصدیق رسید و بیخ بنہ بیت نہ شد، سرداران مسلمان بر ہم شدند و ملک لاہور
 و سرحد در تسلط (۱) سکھاں رفت۔ مزارات حضرات را شکستند و چپا چپا کردند
 بیخ تدارک نشد، حالا مسموع می شود کہ شاہ امان بہ ارادہ جہاد این طرف
 می آید۔ خدا کند کہ مسلمانان تصدیق نہ کنند و کفار مستاصل شوند و غلبہ اسلام
 و عزت مسلمانان بہ ظہور آید۔ والسلام علیکم ورحمۃ اللہ۔

بہر: ثناء اللہ
 ۱۲۱۶ ھ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ

تَعَالَى عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحَابِهِ أَجْمَعِينَ

اخوان صاحب شفق مہربان! بخوند ملا محمد نسیم صاحب از فقیر محمد ثناء اللہ
یانی بقی بعد از سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت مطالعہ فرمایند
المحمد لئکہ فیقر بخیریت ازت و خیریت سامی مدام مطلوب! حق تعالی شمار سلامت
دارد و بہ مستند ارشاد تمکین دارد و مسلمانان را از برکات شما بہرہ ور دارد
بہ سبب بعد مسافت و عدم سلوک نامہ بران از طرفین در ترقیم خطوط ہم قصور
ارت نامہ چارہ دو سال کامل شدہ کہ ملا بہرہ دار و غیرہ سہ کس از طرف
آمدہ بودند و نامہ گرامی رسانیدہ بودند۔ دو کس از ان برام پور رفتند باز خدمت
رسیدہ باشند جواب نامہ نامی بہ دست انہا فرستادہ بودم و شاید کہ بعد
از ان ہم بہ دست کسی دیگر روندہ آن طرف خط فرستادہ بودم شاید کہ رسیدہ
باشد۔ ملا بہرہ دار دو سال درین جات شریف داشتند تحصیل نسبت باطنی
ہم بہرہ در ارادہ الہی بود کردند و از کتب تشریعی نزد بہرہ ور دار دلیل اللہ
شرع و قایہ و بعضی ہدایہ و بعضی مشکوٰۃ شریف خواندہ مردے خوب است
فقیر را از نشان راجعہ ست و نسبت علمی دارد حق تعالی اورا از کشف و شہود
نسبتہ دادہ است! این ہم غنیمت ست! این قدر دریافت می کند کہ این قدر
وقت کہ این عاصف شدہ را لگان نہ رفتہ۔ حالا شوق وطن اورا غالب آمدہ
بخدمت شریف می رسد! انشاء اللہ تعالی سنت نکاح ہم ادا خواہد کرد۔ ہر
کسب طریقت بخدمت شریف حاضر خواہد شد۔ بہرہ دار ہم قوم و ہم وطن

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل

العلماء من عباده
الذين هم رسل الله
على خلقه
وهم الذين هم
أخبرهم بما شئوا
من رزقهم في الدنيا
والآخرة
والذين هم الذين هم
أخبرهم بما شئوا
من رزقهم في الدنيا
والآخرة
والذين هم الذين هم
أخبرهم بما شئوا
من رزقهم في الدنيا
والآخرة

الحمد لله الذي جعل
العلماء من عباده
الذين هم رسل الله
على خلقه
وهم الذين هم
أخبرهم بما شئوا
من رزقهم في الدنيا
والآخرة
والذين هم الذين هم
أخبرهم بما شئوا
من رزقهم في الدنيا
والآخرة
والذين هم الذين هم
أخبرهم بما شئوا
من رزقهم في الدنيا
والآخرة

نکس مکتوب از قاضی محمد ثناء البتد پانی پتی صفحہ اول

حق تعالی را در این عالم از خود جدا
 زین غفلت است از خود را بپشت
 که از خود و دولت به احوال و خلق
 را بیکجا برزیده حاله شریف
 او را غافل از ملک عدل و شرف
 میسر است از والدی طریقه
 هم از او را به کوه و آبرو
 نبیند شرف جانی و باقی
 بر یوسف معلوم و بطریق
 رطبه بد آید ز یاد از غفلت
 هموار و هموطن میایی طریقی
 نفوذت کار او مدول و
 و توجه در تکمیل ملک
 دارند حق میانی
 تو را با حق است ایام
 همه کمال و محض در راه
 صفت کند از حیات
 و او را بکنند و غلبه

عکس مکتوب از قاضی محمد شاد الشهبانی پتی ، صفحه ۲

(شما) دست و پا فقیر لیٹے پیدا کردہ زیادہ از شفقت قدیم ہم قوی دہم دینی
 بیاس خاطر فقیر شفقت بحال او میدول فرمایند و توجہ در تکمیل مشارالیه
 مصروف دارند۔ حق سبحانہ و تعالیٰ بہ عین توہیات ساعی مشارالیه را جمیع
 کمالات مجددی بہرہ نام نصیب کند اگر حیات من داد و قافی کند و تقدیر
 سعادت می نماید شاید کہ مشارالیه باز ہم برائے ملاقات این عاصی بیاید و السلام
 مشفق من در وقت خاص بعد تہجد در حق این عاصی دعا کند کہ
 اللہ تعالیٰ بقیہ عمر از معاصی و مظالم محفوظ دارد و حسن خاتمہ نصیب گرداند
 کہ عمر باخیر رسید و مرکب بر سر آمد و توشہ آخرت بدست نیاید مگر آنکہ
 اکرم الاکرمین دستگیری نماید۔

۱۷۷

مکتوب اہلیہ حضرت مظہر بنام حضرت نسیم

یہ مکتوب حضرت مظہر کی شہادت (۱۱۹۵ھ) کے بعد لکھا گیا
 اسی کے آخر میں حضرت مظہر کی اہلیہ کے بطنی صاحبزادے شاہ علی
 کا بھی ایک مختصر رقعہ ہے۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ والصلوٰۃ والسلام علی عبادہ الذین
 اصطفیٰ۔ انا بعد از اہلیہ حضرت شہید رضی اللہ عنہ اخوی اعزی محمد نسیم صاحب
 سلمہ ربہ۔ بعد از دعا و سلاک مطالعہ نمائند کہ تباہی چشم مجاہدی الاول خطائے
 رسید۔ مطالعہ آن موجب تسلی گردید حق تعالیٰ آن برادر را راہ قوت ارشاد و
 علم ظاہری زیادہ تر عنایت فرماید۔ امداد و استعانت حضرات ہمراہ شمار مردم ازرت

ذیر کہ شمایا دگار آن جناب قدسی مآب اند، وانشاء اللہ تعالیٰ از دعوات ترقی درجات
غافل نیستم۔ و جمیع خورد و کلان دعا و سلام مطالعہ نمایند۔ والسلام علی من اتبع
الہدی۔ و علا عبد اللہ نیز دعا و غیر مطالعہ نمایند۔

رقعہ شاہ علی بنام حضرت نسیم

بعد حمد و صلوات از فقیر شاہ علی بعد از سلام نسبت اسلام مطالعہ نمایند
کہ مضمون رقیمہ واحد است و در ماہ ربیع الاول ملا نور محمد حیو بمرفض تپ دق از
دار الفنا بدار البقا رحلت نمودند۔ جز صبر چارہ نیست انا للہ وانا الیہ راجعون۔
و فقرہ را بقدر اشتیاق خود مشتاق دانند، و علا عبد اللہ صاحب بسیار
بہ اشتیاق تمام سلام خوانند، ہر کہ باشد از خبر پرسیاں یک بیک را سلام
برسیاں۔ و سلام والکرام۔

مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب ملا نسیم کی والدہ نے دہلی بھیجا ہوگا۔ حضرت مہر کے
اپنے دو مکتوبات بنام ملا نسیم میں ان کی والدہ کے فوت ہونے پر غم
ہے۔ دہ۔ ۱۱۹۰ھ سے کچھ پہلے فوت ہوئی ہوں گی۔
فرزند دلہند نور چشم قرۃ العیون چاہے جہاں ملکہ از جاں بہتر اغنی ملا محمد نسیم
سلامت باشند۔ ازیں جانب مادر و خواہراں سلام مطالعہ باد۔ بعدہ ازیں جانب
تا تحریر عرضیدہ کجدا نیردی بخیریت۔ ست ذخیریت و سلامتی آن فرزند شب و روز ملکہ

اَنَا فَا نَا مِی خواهم کہ اللہ تعالیٰ در امان خود محفوظ بگرداند۔ بالنون والصاد بعدہ معروض
 آنکہ شمایاں اگر شستہ عستی بر خیزید و اگر استاده رواں شوید بیع سستی و کاہلی دین
 کار نورزید۔ و اگر شمایاں چیزے معذرت خواندگی کتید و نمی آتید، حالا باید کہ خط
 بدست آدم اعتباری باید فرستاد کہ تسلی خاطر مایاں شود۔ برائے ہمیں کہ ایں جا
 خبر حلتش رسیدہ بود و مایاں بسیار گریہ و زحمت چشیدہ اند، حالا باز خبر سلامت
 بہد دایزدی رسید، شکر ایزدی بجا آوردم و بیع خبر سلامت شمایاں چیزے مالش
 بفرستید، بسیار جمعیت بنا طری شود بسبب در ماندگی۔ و اگر حالا شمانی آید
 باید کہ ملاخیر محمد را خواہ خواہ بفرستید۔ اندک نوشتہ زیادہ دانند۔ و دعا و سلام از
 جانب محبسنی و صاحبزادہ محمد فیاض و صاحبزادہ میان محمد عتیق و میان محمد در جات و
 محمد توکل و علی شیر و جمیع صاحبزادگان اوج مطالعہ باد۔

۱۷۹

فضائل و کمالات دست گاہ حقایق و معارف آگاہ زبدۃ السالکین قدوة العارفين
 مخلصۃ کل شرعیت بلبل بوستان معرفت جامع المعقول والمنقول حاوی الفروع
 والاصول اعنی صاحبی۔ اخوندزادہ حیو دام برکاتہ۔ از جانب احقر العباد عاصی رویا
 سید غلام تعلیمات بلاغیات و تسلیمات بلاہیات بلکہ ہر دو دست پسر نہادہ بر آن
 ذات سامی صفات بصدہ عجز دنیا ز موصول و معروض باد۔

بعد از دعا و سلام خیریت انجام و شرح شوق لقاء و ملاقات کہ حد بیان و
 بیان ندارد۔ معروض آنکہ الحمد للہ ایں عاصی در گاہ پہلج شہر صفر داخل خانہ خود
 تہ دیدہ و بدیدن و زیارت حضرت بیٹا اللہ و رونمہ مبارکہ مشرف شدم۔ و چند
 تبرکات حضرت ملکہ معظمہ و حضرت مدینہ منورہ زادہ ہما اللہ تشہلعا و تکریم بہر

دارنده رقیقه فرستاده ام خوابی دهند۔ تبرکات مذکورہ برین موجب ست تبرک مکہ معظمہ
سرمہ ہشت روز در آب زمزم نہادہ شدہ کہ آب خوب جذب کند۔ ملک و شکر تری ایضا
بہ آب زمزم تر شدہ و ہر سہ چہار یا پنج مرتبہ داخل حضرت بیت اللہ شدہ و بہ در و دیوار
در حق و بیرون حضرت بیت اللہ و حجر اسود و کعبہ یانی و طاقی و تحت المیزاب و بہ مقام ابرہیم
علیہ السلام و دو گنبد مولی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خصوصاً بر آن موضع شریف
کہ تولد آن صاحبان بر آن مکان شریف شدہ داخل و مساس شدہ۔ دہ زیارت حضرت
بی بی خدیجہ رضی اللہ عنہا نیز مشرف شدہ۔ تبرکات حضرت مدینہ منورہ۔ زائر کہ رسول اللہ
بہمراہ نان خوردہ اند۔ نان، خاک شفا گرد فرش مواجہ رسول اللہ و روضہ مبارکہ
کہ در شان او حدیث وارد شدہ **مَا بَيْنَ بَيْتِي وَمَنْبَرِي رَأْوَضَةٌ مِنْ بَرَائِضِ
الْجَنَّةِ** و داخل حجرہ مبارکہ دو بار شویند۔ بہ لب و مقم رجب المرجب و بہ دوازدم
ربیع الاول کہ اہل مکہ معظمہ وجہہ داخل بغداد و بصرہ و دیگر جہات برای یافتن می آیند
و بہتر از زلال رت، نزد دعا ستون و بآب دوازدم ربیع الاول نیز خاک شفا و گرد
فرش مواجہ و روضہ مبارکہ مذکور شدہ اند ترکردہ ایم عجوۃ البنی کہ اسم آن خرماست
کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در ہمہ اجناس خرمایمیں اختیار کردہ می خورد و ہمہ تبرکات
مذکورہ داخل و پیرچہ مبارکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کہ غیر از چند خواجہ خاصہ دیگر
کس قدرت ندارد کہ بر آن جائے بروند۔ داخل شدہ اند و ہمہ پیرچہ مبارکہ و بہ محراب
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و بہ منبر شریف و بہ آستانہ بی بی عائشہ صدیقہ و دیگر فوہ
(نہ) آستانہ کہ جائے اجابت است مساس و مالیدہ شدہ کہ ہمہ ہشت تبرک شدہ
سہ تبرک حضرت مکہ معظمہ و پنج تبرک حضرت مدینہ منورہ شدہ بدست دارندہ رقیقہ
فرستادہ شدہ۔ بہ صاحب مہربان خوابی رسید۔ و خاک شفا و با گرد فرش
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اگر بیمار و مریض باشد بقدر دانہ در آب انداختہ بدہد
و اگر آن مہربان می تواند ہم چنین طور بکنید۔
دیگر عرض ازان مولانا آن ست کہ در حق بندہ ہمیشہ دعا کردہ باشند

که اللہ تعالیٰ ایمان این فقیر سراپا تقصیر خطانہ کند۔ و از محبت دنیا دل بندہ سر دگند
و محبت خود در رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم این فقیر حیاں مشغول دارند کہ یکدم از ذکر و
فکر خالی نباشم۔ و شب و روز بہ عبادت و ریاضت و کار آخرت مشغول باشم۔
و باز بہ ہمراہ ایمان و خیریت آخرت بر آن مواضع شریف بندہ مشرف شود و در
جوار رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در حضرت جنت البقیع مدفون شوم۔ و خبر خیریت
و سلامتی خود بدست دارندہ رقیمہ ارسال نمایند۔ و این فقیر از غلامان خود بدعا
خیر کہ خاص انتفاع آخرت باشد در حق بندہ ہمیشہ کردہ باشند۔ والسلام
باقی ایام بکام خود باد۔

احقر العباد سید غلام

۱۸۰

بیوالغنی

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین والصلوة والسلام

علی سید المرسلین و علی آلہ واصحابہ اجمعین

عرض داشت بندہ کترین غلام و کترین عتبہ لوسان جناب فضیلت و ذرات
پناہ، حقایق و معارف آگاہ خواص بحر عرفان نائب حضرات خواجگان عمدۃ الاتقیاء و زبدۃ
الاصحاب و محدثی مشفق (یعنی حضرت اخوندزادہ صاحب جیوسوئے اللہ تعالیٰ مع من
یحبت عن الآفات و البلیات و مع اللہ المستفیدین بطولہ بقائہ و دوام البیوضات
ہمیشہ بر جادہ شریعت علی مصدرہ الصلوٰۃ والسلام و ارشاد طریقہ عالیہ نقشبندیہ
علی صاحبہا الرضوان و الاکرام تمکین فرمودہ کامیاب داین باشند۔ اینکہ احوال
فقیر ذرہ زغیر مستوجب حمد ست و صحت و تندرستی آن ذات یا برکات از در گاہ
حبیب الدعوات مبیول و مطلوب بدست۔

ازین جانب بعد از تعظیفات بندگی و تسلیمات سرافکندی معروض راے
عالی می گردانند که تیرکات مدینه منوره و کعبه شریفه نزد فقیرانانت آن (بزرگ) می
بود بدست ملا عبدالقدیر و ملا دلی محمد فرستاده شده امید که رسیده خواهد شد
مکرراً آنکه قصد مصمم فقیر چنان است که تریارت و در خدمت آن صاحب حاضر
می شوم. اما به سبب خدمت خانه و آزار بدنی که در آن است مانده شدم. اگر
مهربانی حق جل و علای شود پس از صحت بخدمت خواهیم رسید. و بر جمیع یاران
آنجا سلام معروض باد. و در حق فقیر در اوقات مخصوصه دعا کرده خواهد شد
زیاده والسلام - ه

اگر از خدمت دورم بدل شرمندگی دارم.

چون قمری طوق برگردن نشان بندگی دارم
مشتاق آن قدر که ز تقریر عاجزم به چون گنگ خواب دیده ز تعبیر عاجزم
ازین جانب فراموشی محال است به دزان جانب نمی دانم چه حال است
هر شب دعا می کنم بر خاک می مالم چپین

جمع کن باد دستان یا جامع المتفرقین

مکرراً آنکه بهفت تابی مسواکها و دوسه تابی شانهها و سه تابی تسبیح بدست
مشار الیهان فرستاده شده امید که رسیده خواهد شد. و از جانب بر خورده
محمد پسر حقیر غلام آن صاحب (تعلیم مع السلام قبول فرمایند. و از جانب محمد
مشرف و عبدالقدوس جدید برادر محمد بصیر تعظیفات و تسلیمات به حضرت
اخوندزاده صاحب جیو و جمیع مستفیدان معروض باد. ه
برگ سبزست تحفه درویش به چه کند به نوا چپین دارد

عبدالقدوس بنده درگاه

۶

هو الغنی

ہر صبحم کہ سجدہ بنام خدا کنم
اول دعائے دولت جمع شما کنم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سید المرسلین وعلیٰ

آلہ واصحابہ الطیبین الطاہرین

عرض داشت کمترین بندگان و کبوترین خدمتگاران بجناب فضائل و فواضل
پناه حقایق و معارف آگاه عمدة السالکین قدوة العارفين اخوندزاده صاحب جو
سلمه الله تعالى عن الآفات مع احبابہ و متبع اللہ المقبتین بدوام بقائہ ہمیشہ
برسند تدریس و ارشاد متمکن بوده کامیاب دارین باشندہ آنکہ سرفراز نامہ آن
سامی در اسعد زمان و الطیب اوان رسید، بسیار خرمی و خورسندی حاصل گردیدہ
ازین جانب بعد از تعظیفات بندگی و تسلیمات سرافلندی معروض رائے خوشید
ضیاء می گردانند احوال این حدود و تا حالت تحریر بخیر است و صحت و تندرستی مزاج
شریف عنبر لطیف بدام مطلوب مرغوب است و آنچه آن مہربان نوشته بودند
کہ عدم اطلاع و مرض طول شیوہ برادری و عروت نبوده راست است اما بسبب
گرمی و رمضان و دوری منزل پریشانی و خرج آن سامی صلاح نبود محذوما
صاحب! خط فرحت نمط کہ معصوب فضیلت پناه عبدالقدیر اخوند صاحب و ملا
ولی محمد اخوند صاحب در باب عذر و معذرت فرستاده بودند در زمرہ قبول
بالرأس والعین افتادہ مسرت و تبرطت حاصل آمد کہ موجب سرفرازی دینی
و دنیوی گردیدہ چرا کہ این جانب را معلوم است کہ غم و اندوه شریک است و جدائی
متصور نیست و نخواہد شد و در اوقات مخصوصہ بدعائے سلامتی ایمان این
فقر را یاد آرند امید کہ مقرون با حاجت است و از جانب جمیع باران

و مستغفیران دین جانب تعظیفات و تسکینات بر حضرت ارغونند زاده صاحب جبر
 دیاران و مستغفیران آن جا معروض باد۔ والسلام علی من اتبع الهدی و
 التزم متابعه المصطفیٰ علیہ من الصلوٰۃ افضلہا ومن التسلیمات اکملہا
 و علی آلہ (جمعین)۔ زیادہ ایام یکام باد۔۔۔۔۔ سکونت۔۔۔۔۔ صاحبہ درودہ دوا بیار۔

حوب اللہ
 عبدہ

۱۸۲

(مکتوب حب اللہ و محمد قدوس)

بسم اللہ الرحمن الرحیم اللہ الاکبر ہو اللہ الہادی والرشاد
 حضرت مستغان قطب الاقطاب قافلہ سالار شاہ راہ طریقت والی
 مالک حقیقت ہادی سرگشتگان بادیر ناسوت دریاے خون خواہر قسیم مجسم
 و سیم نسیم شفیع مطاع بنی کریم۔

کشف الدجی بجماله

بلغ العلیٰ بکمالہ

صلو علیہ و آلہ

حسن جمع خصالہ

شام شاہی لؤلؤ لالہ

قبا بادشاہی راسر برابا تو

عوض این اثر کہ ذریں جاخیر و خیریت ست۔ و خیر و خیریت اک جناب
 عالی متعالی از درگاہ رب العزت مدام مطلوب رست۔ علی المحض فقیہ حب اللہ
 و فقیہ محمد قدوس بدعا و غنم رست۔ امید است کہ از خاطر خاطر شرفا فراموش
 نہ خواہد شد۔ زیادہ دعا و سلام بے نہایات بر سن و مقبول باد۔ بخد کیگی
 کہ پیوستہ ایم و نواہی داند زبانی تو تر شو چہ داد نیادہ پرے رب
 دے ستا جمال لوی۔ دیگر زندگی بختابی بیان صاحبان و صاحبزادگان

ترجمہ تہو: کیا ہوا جو میں آپ سے دور ہوں۔ آپ کی روشنی مجھے پہنچتی ہے۔ جب تک یہ دنیا
 ہے اللہ تعالیٰ آپ کے جمال کو قائم رکھے۔ (راہین) (از ناقل)

اعنی علامہ محمدی الدین معروض باد۔

سیدنا ذات حضرت مستغان میان محمد معین شاہ صاحب جو سلمہ ربہ و
میان محمد نور دلا محمد نعیم دلا آخوند سیف الدین دلا حاجی و میان صاحب معلم کو دکان
و میان محمد کاظم دلا رحمت و شاہ لطف اللہ خاں۔ و ملا جان محمد دلا محمدی دلا عبد القدیر
دلا دلی محمد و جمیع یاران صحبت و طریقت دعا و سلام بلا نہایت باد۔

۱۸۳

بوالکیرم

حضرت اخوندزادہ جیو

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین و الصلوٰۃ والسلام علی رسولہ الکریم محمد و آلہ اجمعین الطہین الطاہرین
عرض داشت بندہ کمترین کباب زبدۃ العارفین قدوۃ السالکین سعادت و
شرافت پناہ حقایق و معارف آگاہ مجمع المحتات و منبع الفیوضات مجتہد صفات
قدسی آیات سلمہ اللہ تعالیٰ عن جمیع الامراض الظاہری و الباطنی بکمال شفاہ و شفاۃ اللہ
المستفیدین بطول بقاءہ و صونہ اللہ تعالیٰ عما لا یلیق بحرمۃ انبیائہ و رزقہ اللہ تعالیٰ
الدرجۃ العالیہ۔ بیکتہ لا صدقیائہ ہمیشہ بر مسند تدریس و ارشاد متمکن بودہ سلامت
باشند۔ از جانب دعاگوی خمس الاوقات خدمت گار آن ستودہ صفات بعد از تحیات
وافرہ و تعظیمات متکاثرہ معروض رائے مہر انجلائے می گردانند احوال فقیر ذرہ نظیر موجب
خدمت صحت و سلامتی آن ذات شریف عنہر لطیف ندام مطلوب و مرغوب ارت
اگر از خدمت دوم بدل شرمندگی دارم : دے قمری صفت بیستم کہ طوق بندگی دارم
گا ہے گا ہے بہ بوسہ ام بنواز : تاکہ گردم ز عمر بر خور دار

بیت افغانی

لائے تمام ذرہ بادشاہ دے : ذرہ بادشاہ تختہ و کوزہ اومہ
پیارا میرے دل کا بادشاہ ہے ۔ میں بادشاہ کو تخت سے کیوں اتاروں گا

محسن افغانی

ہتھ پیرا چہ خستہ دے تو آفتاب : فتح بہ کلہ را سرکنڈا کی لہ نقاب
وہ یار جو آفتاب سے زیادہ حسین ہے ۔ چہ نقاب سے کب کھولے گا
بیتانہ پہ ذرہ زہیر کھم بے حساب : یو سبب او کی ہے سبب الاسباب
جدائی نے دل سے بے اندازہ مقوم کیا ۔ ایک سبب اے سبب الاسباب بنادے
چہ تمام ملاقات و دوستی لہ احباب
کہ میری ملاقات دوستوں سے ہو جائے

درایغہ منہ وے پہ دنیا کین پیدا شوئے : ادکد وے پہ ہنسے شان منہ خوئے
افسوس میں دنیا میں پیدا ہی نہ ہوتا ۔ اگر ہوتا تو ایسا نہ ہوتا
لکہ جہیم وہ عجبی اں پہ لبوسوئے : ثوبہ کمر دم پیدا ہنسے اور اولوے
جیسا میں ہوں جدائی کے شعلوں سے جلا ہوا ۔ کب تک میں جلا ہوا پھروں گا
چہ سینہ من در سست عمر شو کیا بد

جو میرا سینہ تمام عمر کیا ہوا

مکرہ در خدمت صاحبزاد ہا و در خدمت والدہ ہا حقیقی و معنوی تعظیفات
و مہدئی قبول باد ۔ ثانیاً در خدمت صوفیان خالقہ و طالب علمان درس السلام و علی
من لدیکم قبول باد ۔

فقیر محب اللہ

بندہ گاہ
عبدالقدوس

۱۸۲

مَنْ لَهُ ثَلَاثُونَ قَلْبًا الْكَلْبُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي زين البين بحبيب المصطفى ومن على المؤمنين

نبيم المحبتي عليه الصلوة وعلى آله البررة التقى والنقى

عرض داشت کترین غلامان و کترین عتبه بوسان محب السد و عبد القدوس

جناب زبدة الفضل و عمدة الاتقيا و مظهر اسرار ربانی محبوب سبحانی حضرت

افند زاده صاحب جیو همیشه بر مسند ارشاد و تدریس متمکن بوده کامیاب و ارین

باشند۔

بعد از تعظیمات بندگی و تسلیمات سرافرازدگی معروض راس ہر انجلای می گردانند

احوالات فقیر ذرہ نظیر تا حالت تحریر مستوجب حمد است۔ وصحت و سلامتی آن

ذات شریف بخضر لطیف مدام مطلوب و مرغوب رت ثنائیا این کہ سرفراز نامہ

آں منبع الفیوضات کہ نامزد این مسکین بے تمکین نموده بودند۔ بہرود آں

مسیح و سرور گردید۔ چون دریں وقت سموغ گردیدہ کہ طائر روح صاحبزادہ

فضل احمد پنجرہ حواس را در ہم شکستہ و جناب قدس پرواز کردہ از اصغاراں

معنی این جانب را حزن بسیار داندہ بے شمار دوسے داد۔ لاکن بحکم کریمہ انالہ

وانا الیہ راجعون۔ سوئے از صبر و رضا چارہ و گذر نیست حق جل و علا در حق آں

صاحبان و مایان مقبول الشفاعات سازد۔ ثالثاً آنکہ یک ہفتہ شدہ کہ خادمہ

آں صاحب تسلیم بحق جل و علا کردہ خلق گرداگرد برائے تعزیت می آیند و با جود

روضہ منورہ و مرقد مطہرہ را خلل ظاہر شدہ بکار چونہ برائے ساختن روضہ شریفہ

اللہ صاحبزادہ فضل احمد معصومی المعروف "حضرت جیو صاحب" کی وفات

۱۲۳۱ھ میں ہوئی تھی۔ اس لئے یہ مکتوب ۱۲۳۱ھ کا قرار پاتا ہے۔

این جانب مشغول است۔ بنابر آن در آمدن فقیر نزد آن صاحب توقف افتاده۔
زیاده والسلام والا کرام۔ و از جانب خاکسار غلام آن کلمه دار عبد القدوس
جدید به زبده العارفین واسوة السالکین جو و تبر خدوی استاد صواب جیو
و محمد نسیم و ملا شایست و سید غلام و حافظ کرم و محمد کاشف و ملا نصرت و جمیع
آشنایان و طالب العلمان تعظیمات و تسلیات قبول یازد۔ و در حق فقیر
دعا و سلامتی ایمان کند که فقیر هم می کند۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

۸۵

هو القادر

قبله برحق و کعبه مطلق دام اقباله
از کمترین عاجزان میر محمدی بعد از عرض بندگی آنکه در مدت هفت و
هشت ماه که از نزد مرزا قادر بخش که در شهر آنده ام اگر به میر صاحب میر فتح علی خان
نسیم نان هم میر آمده یک پارچه بمن هم می دادند و سوائے (داد) درین شهر با هیچ کس
تعلقه ندارم و شعاع بنده سوال کردن نیست۔ و چونکه آن قبله را بجای حضرت
خواجہ بہار الدین صاحب می دانم عرض می نمایم که اراده بنده در اجیر شریف
ہست و درین جا مریدان و آشنا ہائے (بے) حد بزرگ من هستند۔ چنانچہ پیشتر
من دریں جا بودم خبر گیری می کردند۔ الحال از فاقہ میرم پس باز قصد کرده ام
کہ بروم و زاد خراج ندارم امید کہ اگر دست رخص باشد چیزی را ہ خرج ہرچہ توفیق
باشد بدینکہ جان بخشی خواهند نمود۔ و اگر نزد آن قبله نباشد پس از برای امن
این قدر مریدان و معتقدان آن قبله هستند اگر ہمہ ہایک یک تنکہ بدینہ خرج
راہ اجیر خواهند شد۔ و سوائے این دو صورت اگر در حضرت پور کسی از خواجہ سریان
نواب وزیر آشنائے یا خادم آن قبله باشد یک خط سفارشی نوشته بدینکہ ایشان
را تا اجیر رسانند ازین سبب عزم کرده ام کہ اکثر آدمیان خواجہ سرائے نزد شاہ قطب الدین

بہ ناگوری روند۔ درین خط ہم باید نوشت کہ ایشان را تا اجمیر رساند، بندہ بہر صورت
 پنج چار تنکہ از کسے گرفتہ تا بھرت پور برسیم۔ ہر خہ بخاطر شریف دستگیری باید
 نمود کہ اگر شما نخواہند کرد بہ کہہ گویم، و عار دارم کہ بہ مرزا قادر بخش باز نویسیم۔

۱۸۶

..... کہ بردن از حوصلہ تحریر و تقریر است معروض

می دارد۔ سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن رسالہ، فصل ذکر خفی کہ مرقوم
 قلم فصیح رقم گردیدہ بود، پرتو ورود فرمود۔ از مطالعہ آن جہلین انتہا بہر فلک بود
 الحمد للہ علی ذالک حمد اکثیراً، کہ منظور نظر عالی گردید۔ اس خادم دیرینہ را از در
 تصنیف و تالیف کارے نیست، لیکن آن شخص رسالہ در فصل ذکر ہر ادعا را
 نمودہ کنایہ طعن بجناب عالی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ عنہ و بہ بیان
 محمد اعظم قدس سرہ نمودہ بود۔ لہذا نسبت غلامی کہ بجناب اقدس حضرت مجدد
 و اخلاصی کہ بروح پرفتوح میان محمد اعظم قدس سرہ دارد تاب نیاوردہ ہر بی معنی
 اور القاب سیریح و شش کہ در تحقیق معانی قرآن مجید بمطالعہ دارد و کتب دیگر را کہ ملاحظہ می نماید
 ازاں استنباط نمودہ در رد او نوشتہ۔

و این تغیر شب روز نظر موت می باشد و ہر سال در بدن خود تغیر می یابد دندان

ہمہ ریخت۔ چند کہ باقی طرقات خوردن ندارد.....

۱۸۵ ۱۸۶ یہ دونوں مکتوبات (مکتوب ۱۸۵، ۱۸۶) صاحبزادہ انکم محمد مرآغا جان
 مرحوم و مغفور کی مرآت کے مطابق حضرت نسیمؑ کے نام تھے اور مجموعہ ہذا میں بھی انہیں
 اسی ذیل میں رکھا گیا ہے۔ مگر یہ دونوں حضرت منظرؑ کے نام لکھے گئے ہیں گے۔ اس سلسلے
 میں توثیق کے آخر میں کچھ مرموعات پیش کر دی گئی ہیں۔ ملاحظہ ہو صفحہ ۲۴ (استدراک)۔

ذات والا صفات ابوالبرکات جمع الکمالات شیخ المروت معدن الجود و
الاحسان مظهر اسرار ارشادات موضح اسرار ربانی مخزن انوار ربانی مرشد حقانی
مرفق صدقانی عمدة الفضلاء الکرام زبدة العرفاء العظام رخنه زاده جیو محمد
نسیم ادام اللہ برکاتہ و فیوضاتہ۔

معروض بعد از ادائے نیلیات سراپلنگہ گی و تعظیم بندگی آن رست
کہ این جانب تا الحال موجب حمد است و ستوجیب شکر است۔ خیر و خیریت است
ولیکن از احوال شما اطلاع ندارم و من شما یاں برا از درگاه ذوالجلال جو یا نسیم
کہ اللہ تعالیٰ آن ذات بشائر الہیہ (را) در حفظ دامن خود نگاہ دارد۔ و بر
شرعیات محمدی مستقیم داراؤ۔ و بر طریقہ حقیقت محکم دارد۔ از دعا و قراوتی ندارم
و قراوتی ازین جانب محال است۔ و زانی جانب منی دائم خیر حال است۔
زیادہ از سلام ایام بکام یاد۔ امید است کہ این کمینہ بے رصاعت و کم ہمت
را بدعا و یاد آرند۔ و دیگر معروض آنکہ مایان طریقہ شریفہ عالیہ شغل دارم۔ لیکن
حضرت جیو محمد غلام حسن در طریقہ عالیہ قادر بہ اجازت دادہ و ضرور گفتہ کہ در
شب و دو شنبہ و جمعہ ہر کنید بنا بر مثال امر بعضہ اوقات شغل این طریقہ کردم۔
پدہ ایم کہ نفع بسیار دارد بر طالبان را۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بخدمت شریف صاحب کمالات عالیہ و مقامات سامیہ حضرت بلا محمد نسیم
جو سلمہ اللہ تعالیٰ۔ بعد از سلام نیاز گذارش می نماید الحمد للہ مدہ تا سیزدہم
محرم الحرام است۔ و سلامت و عافیت ذات سامی صفات با جمیع توابع

سندعی است، بنده را ضعف مرض کہ در پیر سال بواسیر دموئی نمودہ
ضعف مضاعف شد، نظر بر این نا توانیہا در عالم اسباب امید حیات نہ مانده
الا ان لیسار اللہ سبحانہ فانیہ یفعل بالضعیف بالتحیر فیہ القوی۔ امید کہ دعا
کنند اما اگر حیات باقی است صرف در یاد الہی گردد و حسن خاتمہ حاصل شود
واللہ اعلم، آخر رسید مرگ بر کلمہ توحید و عفو و عافیت شود آمین۔ بہ استماع افادہ
و استفادہ کہ طالبان بسیار بہ توجہات شریف بہ نسبت و آگاہی رسیدہ ہدایت
مستفیدان می نمایند دل بسیار خوش است۔ اللہم زد فرد۔ درین جا بہ سبب
و خدائات مجمعہ انعقاد نیافت۔ چند کس در حلقہ می آیند و ہدایت متفرع
بر امتداد است، درین وقت ضعف و سستی و پیری ہمبندی شدن سخت
متعذر است، اللہم آنچه در دہمی بگنجد آن دید، ملا محمد اعظم چند روز
این جا شریف داشتہ خدمت شریف می رسد۔ بحال ایشان توجہ فرمایند
ایشان از مخلصان آنحضرت اند۔ حاجت تحریر و تقریر نیست۔ غیاب و اشتکار
است۔ اگر مناسب دانند، کتاب ضعف و سستی و ہدایت بہ نسبت
باطنی ایشان را بفرمایند۔ در خدمت شریف نیز حاضر بخوابند شد۔ و اوقات
بہ توجہات شریفہ بدل جمعی بسر خواہند برد۔ بلکہ توجہ و ہمت بحال ایشان مہذول
دارند کہ در خلوت و نسبت خود در اجتماع طالبان ترقیات پیدا نمایند۔ این است
انجہ بخاطر فقیر آمدہ، امید است کہ ہمین معروض پسند خاطر آید۔ والسلام
خدمت حضار مجلس شریف و صاحبزادہ بے بزرگ عنش سلمہم اللہ تعالی سلام
و التماس دعا۔

مشک غایتی رسید خبر اکرم اللہ تعالی خبر الجزاء۔ کتاب تحفہ اشاعریہ وجہ
خبر ان بسیار گراں شدہ است۔ بدو چند رسید شش روپیہ رسیدہ و قولہ مشک
بر آجرت تحریر کتاب کہ بہ شش روپیہ فروختہ می شود فریادہ بدو شد یا اس کہ فروختہ خواہیم
خورد و دستیہا جو نیز این چنین کتاب ذکرہ و کلمہ کہ این با دارد سر، حراری
اسحاق (کذا)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة والسلام
على رسول محمد وآله الطيبين وصحابة الأكرمين أمته الطاهرين إلى
يوم الدين

بعد السلام علیکم ورحمة اللہ تعالیٰ وبرکاتہ کہ سنت اہل اسلام است
ولعد از تعظیمات بلاغیات و تسلیمات بلاغیات کہ نشانی خاکبران است
بموقف عرض رسانیده می آید بنظر اخلاق گریبانہ آن ذات محمد صفات
الگریہ از حد ادب بیرون است۔ حافظ شیرازی گفته است۔
آنانکہ خاک را بنظر کمیاب کنند : آریا بود کہ گوشہ رحمتی بیا کنند
و آنانکہ چشم سرخ بعد حلیہ داکند : فاسق ولی کشند مگس بیا کنند
رفتم بہ طبیب و گفتمش در دہان : گفتا بغیر دوست برسد دہان
گفتم خدا گفت از خون جگر : گفتم بر سیر گفت از مرد و دہان
یا مخلقاً یا خلقاً : اللہ تعالیٰ العفو العفو حاصل
الکلام آن کہ فرد
تو بر رحمتی آن بہ کہ گاہی : کنی بر حال لب تشہ نگاہی
زیادہ از حد ادب بیرون است۔
عوضہ کمترین خادمان محمد

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حق حق حق محمدؐ و نصلی علی نبیہ محمد و آلہ و صحبہ اجمعین
 حقایق و معارف اگاہ سند ابن طریقہ عالیہ مولوی محمد سلیم حبیب اللہ
 تعالیٰ - از فقیر سہم سہیف الدین احمدی النقشبندی السمرقندی القاروقی
 الحسینی الحسینی بعد از سلام علیک کہ نسبت الہی صلی اللہ علیہ الصلوٰۃ
 والسلام است - واضح باد کہ ہمہ برادران ملک رسیدند و این جانب
 از حب وطن دریں ملک افتادہ است و بہ سبب و ابتگان
 آنجہ تکلیف می گذرد بخدا روشن است مرزا صاحب و دیگر
 خلفاء حضرات دریں ملک کہ بودند البتہ خدمت می فرمودند - الحال
 کسے نیست کہ یک دایم بدیدہ اگر نظر بحضرات عالی شان از
 خالصان آن ملک چیرے جمع نموده خبر این جانب بگیرند
 ثواب عظیم خواهند شد -

دورستان راز بہمت یاد کردن بہتر است
 ورنہ ہر نخل بہ پای خود تیری افکند

مکتوب غلام حسن

الله سبحانه و تعالی شانه

همواره با وجود مشغولیت و کمالات و عرفان آموذ و معارف آگاه توریع و
 اتفاق دستگاه مجموعه خوبی ها جامع کمالات، مظهر رحمت منبع فیض و البرکات
 مقبول جناب حضرات قدسی درجات انجمن مکانی ملا محمد نسیم زبیدی سرگانه
 را دیده باطن فیض مواطن بکمال الجواهر معزوت بکمال انواریه با شغای جمالی
 لایزال مبرا از حیطه و هم و خیال است منور و قرین گرداناد - بالنسب و الیسانه
 ازین درویش اشتیاق اندیش بعد از سلام مسئولان و روحیات مستور و به اجابت
 مقرون مشهور آنکه لشاحی سبانه احوال و اوضاع ایب درویش مستوجب حمد
 است و المستول فی الله تعالی عافیتکم و محبتکم و سلامتکم و علو درجانتکم درین وقت
 آدم ایشان درین جا امانت اختیار تحت ملازمه و خروج از تحت لایه استماع خبر
 خیریت ذات سامی این درویش که غلام حسن نام از حدیبیا زخر سندی ار و لید
 به اکرم الله تعالی خیر الجزاء این نشانه بجهت معرفت و شناسایی طرفین می نگارد
 اول آنکه یک دقیقه بین الاوقات از جناب مقدس الاقطاب قطب الاقطاب
 محم خطره قدس رب الارباب خیر و امیر شد حضرت خزا صاحب ام قدس الله
 تعالی روحه الاقدس در هنگام گذشتن ایام برسات بشما ارشده بود که
 مزار فایض الانوار سید نور محمد قدس سره که از سبب کثرت برسات تبدیل
 سورت مرقد ایشان شده بود بجهت تعمیر و مرمت آن بشما ارشده چنانچه این
 درویش نیز به همراه شمارفته دستک و کلوخ جمع نموده به اتفاق همه بکر مزار
 شریف مرتب نمودیم و بعد از آن یک جا از آن جا عود نموده بزرگوارت مرقد
 شریف حضرت نظام الدین قدس سره آمده در فاتحه خوانی ماندم خدمت

شریف شما بزودی فاتحه خوانده بروا شدند و این درویش در عقب
 شما فاتحه خوانده به چیتی و زودی در راه آمده ملاقی شد این نشان بهم یاد آور
 فرمائید. و دوم این است که در هنگام سکونت و حیات حضرت پیر و مرشد مرزا
 صاحبی ام قدس سره در وجه مکان خلد بنیان ایشان به مقدار سه یک صد
 و چند عدد روپیه پیش بند و ال گروی بود، چون جناب حضرت ایشان ازین
 دار الفنا رخصت فرمود بحسب تقاضای بی بی صاحب جناب حضرت ایشان
 را در آن جا دفن نمودند. بعد از آن حال خادمان و مریدان را بنبند و آن
 مذکوران بجهت طواف مرقد منور ایشان و زیارت نمی گذاشتند و می گفتند
 که این مقام گروی مایان است. تا جناب و معالمت گروی بمایان ندمند
 بجهت زیارت نه خواجیم گذاشت، مخلصان و مریدان بسیار به تنگ آمدند.
 آخر الامر این ماجرا را مولوی محمد نعیم به راجی در پورب استماع نمود. مبلغ را بقدر
 وسعت و امکان جمع نمود، روانه این طرف شد. این درویش در آن ایام در
 رام پور بود. ملاقات طریق پیر آمده و واقعات را اظهار نموده قدری
 مبلغ که به نزد این درویش بود تسلیم مولوی مذکور نمودم. مولوی در شاه جهان با
 آمده آن مکان سعادت انجام را از منند و آن حواصی نموده و قدری از آن تجربه
 چو بهما فروخت صورت مرقد منور حضرت ایشان قدس سره رتب نمودند. الحمد لله
 و الشکر لله سبحانه. و بی بی الحال در پانی پت اقامت دارند. چنانچه مولوی شهاب الله
 دور و پیر در مایه می دینند و یک روپیه ملا مرادی دینند و پیر علی فوت شده
 شنیده باشند. و در پیران بودند. بکے مداری نام که او بعضی تا قابل و دیو
 اطور می باشد. و دوم پیر ایشان والده خود را ازین جا بجهت تفرقه المعاش
 برداشته بجهت پورب نزد قاری خود برده. و میان عبد الحفیظ و میان بهادر
 فوت شده اند. در روضه مقدس ایشان قدس سره روح تدفین یافته اند. و محمد
 احسان در قوای خود ده بطرف رام پور آمده بودند. ثواب بعضی الله خان مبلغ

سہ روپیہ بہ اوشان دادہ بود باز لطف پورب رفته اند۔ واپس درویش در قصہ
 امروہہ سکونت می داشت۔ از سبب زود تاخت مردم فرنگی و مرہہ قصہ
 مذکور خراب شدہ بود۔ از ان این درویش از انجا برخاستہ آمدہ در راہ پور
 سکونت نمود۔ در ان جا بہ توہیات حضرات قدسی درجہات در پیش این درویش
 بعضی مردم آن جاے داخل طریقت شدند و بسیار محفوظ و شاکر گشتند چنانچہ
 از ان جملہ پسران مولوی عبدالرزاق کہ مرد فاضل و متقی بودہ بیعت نمودند
 بہ ارادہ اللہ سبحانہ تعالیٰ۔ بہ موجب قسمت آب خورد۔ این درویش تا دریں
 ملک رسیدہ درین جا بعضی مخلصان مستفید شدہ اند۔ چون خبر شما مروض
 شد بسیار خرسندی رویدا۔ امید کہ جواب این مکتوب ہرودی قلمی و
 ارسال دارند کہ اندک ظارے بدرجہ اتم و اکمل راست۔ چون این درویش
 بے سرو سامان دریں ملک رسیدہ بہت دجوعے حالات ایشان در دل بیار
 بود۔ در ربیع الاول وارد این ملک بشاور گردیدہ ام۔ از احوالات شما
 متفحص می بودم۔ شخص شاہ نعمت اللہ نام بہ این درویش اظہار نمودہ
 کہ میان محمد نسیم از راہ نر توچہ بہ طرف دہلی تشریف بردند۔ بہ سبب لاچار
 صبر نمودیم۔ درین وقت کہ آدم شما درین جا آمدہ و از احوالات ایشان بیان
 نمود۔ بہ ہمیں لب تشنگی گویا کہ کجا احیاء رسیدند۔ شکر خداوندی بجا آوردہ
 شد۔ چون محض بے سرو سامان و بے خرچ بودیم طاقت رسیدن خود بخدمت
 شما ملحوظ نہ شد۔ ہر چند کہ آدم شما باوت شد کہ شما را سوار نمودہ می بریم
 لاین درین وقت طاقت معلوم نہ شد۔ بہ اشتیاق بالا بطاق حالت گشت
 خداوند کریم ارحم الراحمین است بہ ہر قسم کہ خواند ملاقات دوستان مخلصان
 مایہ نواہد و روز

بہ ہر قسم کہ خواند ملاقات دوستان مخلصان

بہ مشغول کنم دیدہ و دل را کہ سلام بہ دل ترمای طلبہ دیدہ ترمای جوید
 ہر چند کہ بے سرو سامان از ان طرف آمدیم۔ فاما احوال و اوضاع این ملک

و بے سرو سامانی این دیار چون معلوم شد شیمانی زدنداد که چیرا درین ملک
آمده ام - باز خواطر بهمان طرف هندوستان مایل است - فاما اشیان
ملاقات ایشان از حد متجاوز است - این چند کلمات و نشانی ها که
نگارش آمده قطره است از بحر محیط هرگاه آن جامع المتفرقین موافقت
فیمابین عیسر آورد - راز پانیکه در ذل و دلایت نهاده اند به معرض
اظهار خواهد آمد - زیاده چه قلمی گردد - والسلام
مگر ز این که از احوال و اوضاع میان غلام علی واقف اند که چه
قدر مرد قابل و پیشیار اند - از شاه جهان آباد تباہی خورده در رامپور
رسیده اند - یان این این درویش نوشته اند و خط ایشان رسیده
و قاضی ابجورد از صاحبزاده فتح علی خان بخصوص به طرف این درویش
فرستاده در آن نوشته اند که بحیثیت یاسن خاطر شما مبلغ پانزده
روپیے نواب صاحب بوجه درماہیہ میان غلام علی نموده اند بسیار
خمر سندی حاصل گردید - این درویش در پشاور در کوئلہ رشید خاں
که مشہور است سکونت دارد - اگر کرم بخشی فرمایند این
نشان معتبر است -

والسلام والسلام والسلام

۱۹۲

مکتوب غلام حسن

برادر عزیز القدر ملا نسیم لعافیت باشند

از غلام حسن بعد از عید و اقیہ مطالعہ باد۔ مبلغ ہشت و نیم روپے بنام شما نزد اخون عبدالرزاق پیشوری فرستادہ ام بگیریںد و رسید مرقوم سازند۔ ملا سیف الدین بعد سلام مطالعہ نمایند مبلغ پنج روپیہ بنام شما نزد اخون عبدالرزاق فرستادہ ام بگیریںد و رسید۔ و مبلغ ہشت و نیم روپیہ بنام ملا تیمور نزد اخون (عبدالرزاق) مسطور فرستادہ ام خبر بہ اوشاں برسانند۔ جمیع یاران طریقہ سلام رسانید۔ و آرزو بست کہ حق تعالیٰ باز سبب سازد کہ ملاقات میں آرد۔

مکرر آن کہ ملا رحمت را کہ ہمہ اہ ما کردہ بودند چوں در موضع الہ ڈنڈ منزل کردیم بہ استاد ظاہری ملا رحمت ملاقات کردیم۔ چنانچہ مبلغ دو روپیہ بنام استاد ملا رحمت فرستادہ ایم از اخون عبدالرزاق گرفتہ بہ اوشاں رسانند۔

رقیمہ غلام حسن اس خط از رام پور در سوات بہ موضع اوچون متصل چلدرہ بملا نسیم برسد۔

مکتوب اخوندزادہ عبداللہ

عرض داشت کمترین قد و یان قدم بوس درویشان فقیر
 حقیر اخوندزادہ عبداللہ بجناب حضرت مشیخت پناہ حقایق
 آگاہ اخوندزادہ حیو در آن وقت کہ از دلی شریف روانہ شدہ
 بودہ در راہ جنین التماس شد کہ اللہ تعالیٰ اگر موئے مبارک بخیر و
 عافیت بہ وطن رساند، این حقیر را بعد از چند مدت بیک جزو از
 اشعار شریف بنوازند۔ حضرت ایشان در جواب فرمودند کہ اگر
 اللہ تعالیٰ مایان را بمع اشعار شریف بوطن رساند، سوال شما را
 بجا خواہم آورد۔ فی الحال ہر گاہ کہ مرضی صاحب است اگر بدست
 حامل رقیمہ مہربانی فرمایند۔ فہو المقصود، و اگر فرمایند برادر را
 می فرسینم یا خود بخد مت حاضر خواہم شد۔

زیادہ بخیر باد

ع۱ مولانا محمد نسیم علیہ الرحمہ

ع۲ این موئے مبارک در خانقاہ اویچ (ریاست دیر) ہنوز محفوظ است

مرنی کامل و شفق مکمل محقق دقایق و محرم اسرار ربانی مظهر فضیلت
و در دات سخانی، زبدۃ الکلیں عمدۃ المتورعین قدوة العارفين اعنی
اخوند صاحب محمد نسیم جیو سلامت۔ از جانب کمترین قدسوسان عبداللہ
بعد از تحفہ سلام خیر الکلام و آرزوی ملازمت سرا سر سعادت کہ
شیوہ نیاز مندی است معروض آن کہ درین وقت خدمت سامی
معروض داشتہ کہ بعضی سخنان از جناب حضرت قبلہ دوہالی حضرت
صاحب حضرت جیو معلوم و مفہوم شدہ است بہ بعضی سخنان بہ فہم
فقیر نمی آیند۔ پس ایشان مرنی کامل اند۔ امید کہ آن سخنان نامعلومہ
برائے طالبان فقیر ارسال فرمایند۔ کہ ایشان بجای حضرت جیو اند کہ
این کار فیض رسائی طالبان خواہد شد۔ و از توجہات بحق فقیر می فرمودہ
باشند و فقیر نیز از دعای صاحب فارغ نیست، خاطر شریف فرمودہ
باشند۔ مگر معروض می دارم کہ از کتاب خانہ یک جلد کتاب از کتابها
حضرت شیخ جیو یعنی جلد اخیر از مکتوبات ضرور ضرور مہربانی فرمودہ غایت
سازند کہ جلد اول بدست آمدہ برائے جلد اخیر بسیار در کار است
مہربانی می فرمودہ حوالہ آدم این جانب فرمایند۔ زیادہ چہ عرض نمایم
از جانب اخون نعمت خان و محب اللہ خان و ملا قلندر و
تمامی یاران حلقہ تعظیفات بعد از اشتیاق قبول باد۔
زیادہ چہ عرض نمایم۔

۱۹۵

مکتوب بشارت اللہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نحمدہ وفضل جناب معظم و مکرم مرکز دائرہ عرفان و محیط کربہ ایقان ادا
 اللہ فیضانہم۔ مفتقر الی اللہ شری النفس کثیف الطبع۔ منبع خواہش و ہوا
 و از خدمت گاری اقدس جدا و سرگشتہ باد پیر ریخ و عناد تنہائی۔ و غریق بحر جدائی
 امیدوار توجہ و عنایت و راجی اشقیقت و کرامت مدبر و سیاح بشارت اللہ
 عفی عنہ و کان اللہ ادا و ادب و لوازم عیودیت و انگسار و مراسم کوشش و تسلیمات
 غلامی و اضطراب و فدی ساختہ التماس می نماید از ربانی اخون سعد اللہ
 صاحب سلمہ و ملا محمد اعظم صاحب سلمہ نظر عنایت سامی بحال حضرت مولوی
 نعیم اللہ صاحب مرحوم مصروف است۔ ازین جهت بندہ ہم عرض نموده
 کہ در حق این فدوی در اوقات مخصوص و امورات مرچو یادداشتہ
 دعا فرمایند کہ اللہ تعالیٰ در غلامی حضرت صاحب سیدی و مرشدی و مولیٰ
 طبیب القلوب و الارواح و سیلتی الی وصول اللہ حضرت شاہ شامان
 غلام علی صاحب مدظلال کمالہم راسخ داشتہ و ترک ہمہ داده و توفیق
 رفیق عنایت نموده برائے خود کند، قولاً و عملاً و فعلاً دیگر بس تمنائے
 دیگر نیست و ہمیشہ یاد فرما باشند و از پارہ کافذ دریغ نہ فرمایند
 زیادہ حد ادب۔

و باقی احوال فدوی ربانی اخون محمد اعظم و ملا سعد اللہ معلوم خواہد
 شد۔ و بہ صاحبزاد ہائے عالی مراتب و حضار مجلس شریف بعد اداب
 سلام التماس دعا۔

نہایت

Marfat.com

Marfat.com

Marfat.com

مکتوب حاتم

بعرض خادمان حضرت صاحبی خدایگانی قبلہ دوجہانی معدن فضل و کرم
 منبع تفضل و شریعت صاحبی خدایگانی حیو مدظلہ العالی - از بندہ کترین
 حاتم بعد لوازم بندگی و کورنشات کہ ذریعہ اقتیاریہ نیازمندان است
 بجا آورده می رساند - کترین شب و روز انتظار و دعاے خیر خبابی
 بوده است - امیدوارم کہ مرثوہ خیر خیریت مزاج شریف و از صاحبزاد
 قلمی و مرحمت فرمایند - کہ باعث جمعیت و طمانیت خاطر ازین خواہند
 بندہ از گوشہ خاطر قرا مویش نہ فرمودہ ہموارہ دعاے خیر در حق بندہ می
 فرمودہ باشند - و نیز روز محشر دست بد امان فیض تو امان نای
 خواہد داشت - امیدوارم کہ دعاے خیر ہموارہ در حق بندہ می فرمود
 باشند - کہ باعث جمعیت خاطر ازین خواہد شد -

زیادہ حداد

۱۹۷

مکتوب محمد نصیر

بسم اللہ الرحمن الرحیم
 الحمد للہ علی سبحاتہ والشکر علی اعداء فیضانہ
 مکتوب جناب ارشاد مآب قدوۃ السائکین زبدۃ العارفین لگانہ
 حضرت محمدیت مقرب لیاط احدیت مقبول بارگاہ بے چون و رعیت بخش
 تحریافت ۛ

آرزو دارم کہ خاک آن قدم ۛ توتیای چشم سازم دم بدم
 کمترین عقیدت گزین خلفہ طالب علم اداب تعظیبات معتقدانہ و مراسم کورشا
 نیازمندانہ بجا آورده بموقع عرض حاشیہ بوسان لیاط فیض مناظر الجمن
 مدایت موطن آن قبلہ ارباب تحقیق و توحید کعبہ اصحاب تدقیق و تحریر مخزن
 لطایف السید معدن معارف قدسیہ، کریم الاخلاق عمیم الاشفاق حضرت
 پیر دستگیر مد اللہ ظلال اجلالہ و افصالیہ می رسانند کہ اگرچہ حکم بیت مولوی
 ۛ نہ تنہا عشق از دیدار خیزد ۛ بساکیں دولت از گفتار خیزد
 این فدوی جان نثار از مدت بسیار آرزوے پایے بوس ناصیہ سایان فیض
 نشان کہ اکبر عس وجود و فروغ بخش پیشانی سجود دست فوق الحد دارد
 ز بس بہ مکتب غم عشق لا غری کردم ۛ تنم بہ کاغذ مسطر کشیدہ می ماند
 لیکن قطع مسافت بہ سبب کم ہمتی دشوار ساختہ از حصول این دولت محروم
 دریں سورت بہ مقتضای فیض آن قبلہ انام امیدوارم کہ اگر آفتاب بوجہ
 خاص دربارہ ذرہ بے مقدار تابہ ہر آئینہ از گرداب اضطراب مناص خلوص بد

مصرع
 یک نظر ملا کہ مستغنی شوم ز اینک جنس
 پیوستہ خورشید برایت بر اوج «سعادت» و دریائے عنایت موج در موج
 باد سے توئی مقصود اگر مشغول غیم توئی معبود اگر نزدیک دیرم
 ہے زبے صفا عمارت کہ در تماشا ہے دیدہ باز نہ گرد نگاہ از دیوار
 پشترہ دسمی باد و معتبرہ دہ عاشق میری

اذا العیت حبیبی فقل لہ خبری
 فرما نظر دلہ، شما شاد و دست جهان کہ نہ دی
 الی جنایت قد مال دایما بصری

فقیر محمد نصیر

ترجمہ پشتو: اے بادِ محری خوشبو عاشق کی طرف نہ، لا جب تو میرے محبوب سے
 ملے تو اس کو میرا احوال پہنچا۔ آپ کی نظر عنایت کافی ہے اگرچہ سارا جہان
 نہ ہو اس لئے کہ میری نظر صرف آپ کی طرف متوجہ ہے۔

حشمت پناه عفویت دست گاه افروز زاده صاحب سلمه المشرقیہ
 ازین جانب خادم الفقراء محمد غلام سلام مالا کلام مقرون بہ صحت باشند
 بعدہ عرض آنکہ عجب انصاف است کہ در غازی استقامت کردند و
 شب گذرانیدہ میان و عیال میان از خادمان آن صاحب باشند اگر
 تقصیر نمودم توبہ کردم۔ برائے عند اللہ از ان جانب استقامت در دین
 کوئی اختیار کردہ کہ خدمت آن صاحب مشرف شوم۔

زیادہ

برادر عزیز افروز زاده حبور السلام و خدائے تعالیٰ شمار از
 آفات دارین محفوظ دارد و در حق ما دعا بخیریت خانمہ و خیریت دارین
 عنایت نمائید۔ بعدہ معلوم آن کہ پیش شما حبیب است و حال آن
 است کہ در این جا ضرور در کار است پس باید کہ ہمراہ آدم نفرستید کہ
 ماجور دارین شوید۔ ایام بکام باد۔

انوار السید القاضی اقدس از باطن معور مقدس عالی جناب ارشاد
 مآب شیخ الانام مقتدا کے طوائف اسلام منبع علوم روحانیہ مجمع فیوض سبحانی
 مرشد کامل اکرم قدوة شاخ نبوت و عجم اعنی رفوند زاده کہ اسمہا کے شما
 معلوم است چو بعافیت سلامت باشند۔ ازین جانب بعد از
 تعلیمات دودستہ و تسلیمات پیوستہ آن کہ ازین جانب مقرون
 بحیریت و خیر خیریت صاحب جمع خورد و کلاں مدام از درگاہ رب المعبود
 مطلوب است۔ مرام آن کہ مایان خدمت گار شما ہستیم و شما فراموشی
 دغاری فرمایند و اشتیاق ملاقات صاحب بیاری داریم ولیکن
 راہ مایان نیست و صاحب مرحمت رفتن این جانب نہ فرمایند (نمی فرمایند)
 و مایان را پای رفتن کوتاہ است۔ چہر متعبدیان براہ شستہ اند۔
 امید کہ خدمت گار صاحب قدیم دراز دعا رحمت مہجور
 نفرمایند۔

بتمت بالخیر

مکتوب حکیم صاحب جزادہ محمد میر آغا جان صاحب بنام مرتب

(حکیم صاحب مرحوم نے مندرجہ ذیل مکتوب اپنے دست مبارک سے نقل کیے ہوئے مکتوبات کے مجموعے کے آغاز میں مندرجہ ذیل فرمایا تھا یہاں
بزرگوار درج کیا جا رہا ہے)

جناب محترم مکرم شفق مہربانم حاجی الطمین الشریفین جمع الفضائل ڈاکٹر علامہ
نخان صاحب، صدر شعبہ اردو سندھ یونیورسٹی حیدرآباد سندھ زید فضلہ و عسایتہ
اسلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ تحریریت خاتون نیک روزی باد۔
ورود گرامی نامہ کے وقت احقر بلوچہ بیماری لاحقہ شرف جزا بدہی سے
محروم ہو کر جیل کو مامور کیا۔ سفر حج سے تحریریت واپسی مبارک ہو۔ سال بسال آپ کا
حج و زیارت روضہ اطہر سے مشرف ہونا نعمت الہی ہے۔ آپ کے طفیل۔۔۔ خدای عالم
احقر کو بھی نصیب فرمائے۔ اے بسا آرزو کہ خاک شدہ ویا نصیب۔
حسب الارشاد مکتوبات موجودہ فوراً عمل مسجد صاحبزادگان اوج خود
نقل کر کے حاضر خدمت گرامی کر رہا ہوں۔ اگرچہ پیرانہ سالی کی کمزوری سنگ راہ تھی
مگر نقل مطلوب کے لیے کوئی اور قابل اور لائق نہ پا کر باوجود کم فرصتی و کمزوری
تعمیل ارشاد کی کوشش کی گئی جو محض فضل و توفیق الہی تھی اور جناب کی نیک نیتی
و اخلاص اور فیض رسانی کی برکت۔

اجرت تحریر کی ضرورت نہیں اور نہ بھیجھنے کی تکلیف فرمائی کہ یہ اپنا ہی
کام ہے اور آپ ہی ہمیں امداد نشر و اشاعت کی دے کر، سرفراز و مہزون فرما رہے
ہیں۔ جزاکم اللہ فی الجزا فی الدارین۔ امید ہے سید سے متاثر فرمائی گئے والسلام
علی من اتبع الهدی۔

۱۳۸۹ھ

احقر محمد میر آغا جان، اوج ریاست دیر بختر پاکستان ۶۔ پیر لاہور

اِشَارِيہ

فہرستِ اعلام

الف

آصف علی ۲۲	احمد سعید ۲۲
ابراہیم ملاً ۱۵	احمد شاہ ابدالی (دُرانی) ۵، ۴
ابوالبرکات سید حسن قادری	۵۲، ۵۸، ۶۰، ۷۰، ۸۸، ۹۰
پشاور ۱۴	۱۲۲، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۵۵، ۱۵۷
ابوالحسن زید فاروقی ۱	۲۰۶، ۲۳۵، ۲۳۹، ۲۴۹
ابوالعوالی ۱۳۵، ۲۲۱، ۲۲۲	احمد علی شاہ نقشبندی ۲۲
بوالفتح ۷۵، ۱۶۶، ۱۶۷	احمد کبیر ۲۲
۱۷۰، ۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۳	احمد میر ۲۲
ابوالقاسم خان ۳۲، ۱۲۶، ۱۳۳	احمد خواجہ ۱۸۲
ابوسعید ۲۲، ۲۲۱	ارشاد حسین فاروقی ۲۲
احسان حسین فاروقی ۲۲	ارشاد خان، نواب ۲، ۴، ۸
احمد اللہ ۱۹، ۱۰۲، ۱۰۷	۹، ۲۳، ۳۱، ۳۳، ۳۴، ۳۵
احمد حاجی ۱۳	۵۸، ۵۹، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۷۵
احمد حسین ۲۲	۸۲، ۸۵، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲
احمد خان ۵۸، ۶۲، ۶۰۷	۱۶۵، ۱۸۲، ۱۸۸، ۱۹۱، ۲۱۵
۲۰۸، ۲۳۰	ارشاد خان ۷، ۶، ۴۹، ۸۵، ۱۰۵

۱۸۵	۱۸۹	الربیع ۲۱۷
ارشد علی ۲۲، ۱۶۳	اللہ یار خان ۲۲۴	
اسد اللہ ۸۶	اللہ یار شیخ ۲۲۸	
اسد اللہ بیگ ۱۶۴	امام الدین احمد خان ۶۷، ۶۶	
اسلم خان ۱۴۱	۶۹، ۷۲، ۸۵، ۱۶۵، ۲۰۶	
اسلم اخون، ملا ۲۲	امام الدین، اخوند ملا ۲۲	
اسمعیل، میر ۱۲۵، ۱۹۲	انسان ۶۶	
اسمعیل، میرزا ۱۷۹	امامی بیگم ۲۲۰	
اصالت محمود خان ۱۳۹	امان اللہ ۱۴۳	
اعظم علی خان ۵۳	امان اللہ، اخون ۱۱۳، ۱۱۴	
افضل ۱۴۴	امان، حاجی ۲۲۵	
افضل خان (افضل الدولہ) ۶، ۶۹	امان خان، ملا ۲۲۵	
۳۱، ۳۸، ۴۸، ۴۹، ۵۲، ۵۳	امان، شاہ ۲۳۵	
۵۳، ۵۴، ۵۵	امانی بیگم ۱۳۰	
اکرام اللہ ۱۶۲، ۱۶۸	المداح حسین ۲۲	
اکرام الدین ۱۸۳، ۱۹۶	امر ناتھ ۱۶۰	
اکرام الدین احمد، حافظ ۲۲	امیر ۲۱۹	
اکرام خان ۲۲۶	امیر ناصر ۱۴۹	
اکرم خان ۷۷	امین ۲۱۹	

۲۶۵ بشارت اللہ	۲۲ امین احمد اظہر، شاہ
بندے علی خاں ۱۷۰	امین الدولہ (امین الدین خاں)
بہادر ۲۱، ۲۵۹	۶۴، ۷۵
بہار، مٹلا ۱۷، ۲۰۵	امین محمد خاں ۷۲
بہار الدین، خواجہ ۲۵۲	امینہ ۱۹، ۸۱
بہار الدین، میر ۱۴۷	انامٹل، لالہ ۶۷، ۶۸، ۷۲، ۷۳
بہرام بخش ۵۰، ۵۳	انور خاں ۲۱۹، ۲۲۷
بہرہ مند شاہ ۱۷۰	اولیا، مٹلا ۱۵
بیان ۲۵	ایزو بخش ۱۱۲
بیتہ ۶۶	ایمن، اخون ۲۲۸
پ	ایمنہ ۲۳۴، ۲۳۷
پتو ۱۰۸	ب
پیر جان، سید ۱۲، ۱۳	باز خاں ۲۲
پیر علی (شاہ علی) ۱۶، ۱۹، ۲۱، ۳۶	باز خاں، میر ۱۰۱
۳۸، ۳۹، ۴۵، ۴۱، ۴۲، ۴۶	بحر الدین ۱۳
۶۸، ۶۹، ۷۱، ۷۲، ۷۷	بختاورد خاں ۶۰، ۶۱
۸۱، ۸۵، ۸۶، ۹۹، ۱۳۲، ۱۳۴	بخشی سردار خاں ۸۸
۱۵۸، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۷	برکت اللہ ۱۴۴
۲۲۰، ۲۳۴، ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۱	بساون رائے بیدار ۱۴۸، ۱۴۹

ج	۲۵۹، ۲۴۲
جانچانان (اونگھتے منظر)	پیر محمد ۹۱
جان عالم خاں ۱۳۰، ۱۲۹	ت
جان محمد، ملا ۲۴۹، ۲۴۸	تیمرخاں ۱۶۱
جانی خانم ۲۲۴	تیمور، ملا (ملا تیس) ۱۴، ۱۵
جاکھو ۱۶۴	۱۸، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۱
جلال الدین، حکیم ۱۴۳	ش
جلیل، ملا ۱۴	شمار اللہ پانی پتی، قاضی (سنا اللہ)
جمال احمد مجددی ۲۲۲	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱
جمال خاں ۲۲۷	۱۵، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵
جنگی خاں ۲۰۶	۲۹، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸
جہانگیر، ملا ۲۲	۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸
جیون، سید ۱۵۱	۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲
جیون مل ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲	۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰
چ، چھ	۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰
چنورام ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۵۱	۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸
چترمل ۹۹، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۲	۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶
ح	شمار اللہ سنبلی ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸
خانم ۲۶۶	۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶

حاجی ۱۴۱

حاجی، ملا ۲۲، ۲۲۹

حاجی بیگم ۲۲۱

حافظ رحمت خاں (حافظ) ۵

۵۸، ۶۲، ۷۶، ۸۸، ۹۱، ۹۶

۹۷، ۱۳۲، ۱۴۰، ۱۸۳، ۱۸۴

۲۰۵، ۲۰۸

حافظ شاہ محمد ۲۱۲

حافظ شیرازی ۲۵۶، ۶۸

حبیب احمد ۲۲

حبیب اخوند، ملا ۲۲

حبیب الرحمن خاں ۲۲

حبیب اللہ، شیخ ۹۹

حجت اللہ ۱۰۳

حجن ۸۱، ۱۰۳

حسام الدین ۱۸۳، ۱۹۶

حسن خاں، ملا ۱۲۳

حشمت خاں، سید ۸۶، ۱۴۶

حفیظ الدین ۱۰۵

حقیقت رائے ۱۵۹

حکمت اللہ ۸۱، ۲۰۱

حکومت رائے ۱۵۵

حمایت اللہ خاں ۱۲۷، ۱۲۸

حمزہ ۱۹۶

حمزہ، سید ۲۰۶

حمزہ، میر ۱۶۴

حمزہ خاں ۱۲۵

حنیف اللہ صدیقی ۱

حیدر خاں ۲۱۹

خ

خادم حسین ۱۶۷

خاڑی محمد، ملا ۱۱۷، ۲۰۵

خدیجہ بنت بکر الدین ۱۳

خضر خاں ۲۲۶، ۲۲۷

خلیق انجم، ۴، ۳۳، ۷۹، ۸۷

۸۹، ۱۰۲، ۱۰۷، ۱۲۰

خلیل احمد سرپندی ۲۲

خلیل الرحمن سوائی ۲۲

خواجہ بادشاہ نقشبندی ۱۴۷	س
خواجہ محمد، مُلّا ۱۷، ۲۱۷	راز محمد ۲۱۹
خواص، مُلّا ۲۲۰	راگھو (رگھناتھ راو مرہ) ۲۸، ۲۰، ۲۸
خوشحال، مُلّا ۲۲۴	رام پرشاد ۱۵۵
خیر الدین حسین، میر ۱۳۱	رائے بہادر سنگھ ۱۴۰
خیر علی، میر ۱۳۹	رحمت اللہ، شیخ ۱۴۶، ۱۴۸، ۷۱
خیر محمد، مُلّا ۱۶، ۲۲۳	رحمت اللہ، ۸۳، ۹۹
د	رحمت اللہ کشمیری ۵۴، ۵۲
دائم علی سرہندی ۲۲	رحمت خان (دیکھئے حافظ رحمت)
درانی (دیکھئے احمد شاہ ابدالی)	رحمت، مُلّا ۱۶، ۱۸، ۳۱، ۲۲۹
درگاہی خاں ۲۲۶	رحم خاں ۱۰۰، ۱۲۵
دلیل اللہ ۱۲۶، ۲۳۵، ۲۳۷	رحیم داد (رحیم داد)، ۳۱
۲۳۸، ۲۴۰	رحیم خان ۳۵، ۳۸، ۴۰، ۵۸، ۵۷
دوندیا خاں ۲۷۰	رحیم خان ۸۷، ۸۸، ۱۲۰، ۲۲۶
دوندے خاں ۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸	رحیم الدین ۱۸۲، ۱۸۴
۷۰، ۷۳، ۷۶، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۹۵	رحیم خان ۸۷
دیندار (میاں دیندار) ۲۱۶، ۲۱۸	رحیم خاں خاںزادہ ۶، ۴۸، ۵۵
۲۱۹	
دین محمد ۲۷۰	

سجاد ۲۱۹	۵۷، ۱۱۴، ۱۱۵
سراج احمد مجددی ۲۲	رحیم داد (دیکھتے رحم داد)
سراج شاہ بوٹیری ۲۲	رسول خان ۲۲۶
سراج، ملّا ۲۲	رشد علی خان ۲۲
سردار، ملّا ۱۴، ۲۳۴، ۲۳۵	رشید البنی مجددی ۲۲
۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰	رضا ۶۷، ۷۲
سرفراز خان ۲۱۹	رضا خان ۲۲۶
سعد اللہ، اخون ۱۷، ۲۶۵	رفیع، ملّا ۲۲
سعد اللہ خان ۲۲، ۹۶	روح الامین ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸
سکندر خان، خواجہ ۸۲	روشن خان ۱۶۳، ۱۸۷، ۲۰۶
سلیم، اخوند میان ۲۲۶	روف احمد رافت ۲۲
شہزاد معصوم ۹۰	ریحان حسین ۲۲
سید احمد ۶۶	ز
سید احمد، اخوند ۲۲	زبردست، ملّا ۱۶، ۲۳۴
سید جیون ۱۵۱	۲۳۷، ۲۳۸
سید حمزہ ۲۰۶	زبیدہ ۲۲۳
سید غلام ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۲۲۵	س
سید قاسم خان (دیکھتے قاسم علی)	سیال شاہ ۱۸۵
سید نبیگم ۲۲۰	سبحان شاہ ۱۷۹، ۲۰۵

شجاعت علی ۱۰۵

شہبوراے ٹھاکر ۵۹

شیخ محمد ۸

شیر محمد ۱۲۸

ص

صالح خاں ۱۰۵

صالح محمد ۹۳

صالح محمد، مَلّا، ۱۷

صبغة اللہ ۵۲، ۲۳۵، ۲۳۷

صدر الدین، مَلّا، ۲۲

صدر المشائخ (فضل عثمانی) ۱۳

صفوة اللہ ۱۹، ۲۳۷، ۲۳۸

صفی القدر ۲۲

صفی اللہ، خواجہ ۱۳

ض

ضابطہ خاں ۳۲

ضیاء الدین حسین ۱۳۵

ضیاء المشائخ (محمد ابراہیم) ۱۳

ضیاء النبی مجددی ۲۲

سیف الدین احمدی سرہندی ۲۵

سیف الدین، اخوند ۲۲۹

سیف الدین، مَلّا، ۱۵، ۱۷

سیف اللہ ۵۴، ۵۷، ۱۱۲

ش

شادی رام ۹۹

شادی لعل ۱۵۸

شاہت، مَلّا، ۱۷

شاہتار ۲۱۹

شاہ علی دوکھتے پیر علی

شاہ محمد ۶۷، ۲۲۱، ۲۱۰

شاہ محمد پیر مجذوب ۲۲

شاہ محمد خاں ۲۲۵

شاہ مدار ۳۳، ۵۹

شاہ نذر ۶۷، ۷۲

شاہ نور ۶۹

شاہ نور خاں ۲۲۲

شاہ ولی اللہ ۳۳، ۸۳، ۱۲۰

عبدالرشید مجددی ۲۲	عبدالہادی، میر ۶، ۷، ۲۸، ۴۰
عبدالستار جان ۱۴	۴۴، ۹۹، ۱۰۸، ۱۹۱
عبدالغفر خان ۱۷، ۱۱۸، ۲۲۳	عبداللہ اخون سواتی ۲۲
عبدالعلی، سید ۵۱	عبداللہ خان، خواجہ ۶
عبدالغفور پشاوری ۲۲	عرفان، ملا ۲۲
عبدالقدوس ۱۶، ۲۳، ۲۲۶	عزت اللہ ۲۲۰
۲۵۰، ۲۵۱	عزت اللہ ابن راسخ ۵۱
عبدالقدیر اخوند ۱۶	عزت اللہ شاہ ۱۳
عبدالقدیر، ملا ۱۶، ۲۲۶، ۲۲۷	عزیز اللہ خان ۱۱۵
عبدالقیوم ۱۹۶	عزیز خان روہیلہ ۱۱۷
عبدالقیوم، شاہ ۱۳	عصمت اللہ شاہ ۵۶
عبداللہ ۱۹۶، ۲۱۶، ۲۱۷	عظیم خان، ۲۲۶
عبداللہ انصاری ۷۶	علاء الدین مجددی ۲۲
عبداللہ جان ۱۴، ۲۱۹	علی حسن، سید ۱۳۰
عبداللہ جان فاروقی ۱۳	علی اصغر، میر (میر مکی) ۱۰
عبداللہ خان ۲۰۸، ۲۱۸	۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۲۰۸
عبداللہ، ملا ۱۴، ۱۵، ۲۲۲	علی خان ۱۳۵
۲۶۲، ۲۶۳	علی رضا خان ۴۷، ۴۸، ۵۱
عبدالنبی ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۸	علی شاہ، سید ۱۵، ۳۷

۲۵۴، ۲۵۸، ۲۶۲، ۲۶۴	علی شیر، ۲۲۳
غلام حسن، شاہ، ۱۳	علی محسن، میر، ۱۳۱
غلام حسین، ۱۷۵	علی محمد، ۲۱۹
غلام حسین، شیخ، ۱۵	علی محمد خان، ۲۰۸، ۱۱۴
غلام حسین، قلاتی، ۱۸	علی نذر، ۱۷۰
غلام حسین خان، ۹۷	عماد الملک، ۸۷، ۸۶، ۸۰، ۵
غلام رسول، ۱۰۵، ۱۰۵، ۱۰۵، ۱۰۵	عمر خان، ۱۱۴
۲۱۴، ۱۹۵	عمر، ملا، ۹۲، ۹۳، ۱۱۸
غلام عسکری خان، ۵۹، ۲۳، ۴، ۴	عنایت اللہ، ۲۲۰
۹۷، ۹۵، ۸۲، ۸۰، ۷۹، ۷۸	عنایت خان، ۵۴، ۴۴
۲۱۰، ۲۰۷، ۲۰۷، ۲۱۰	عنایت غوث، ۱۰۵
غلام علی، ۱۹، ۱۹، ۲۲، ۲۲	غ
۲۴۱، ۲۳۷، ۲۳۵، ۸۷، ۸۳	غالب علی خان، ۶۹
۲۴۵	غلام امام، ۸۲، ۸۱، ۶۱، ۶۰
غلام غوث، ۲۱۷، ۱۸	۱۹۱، ۲۰۷
غلام فرید، ۲۰۶	غلام حسین، ۲۰، ۱۸، ۱۷، ۱۰، ۱۰
غلام قادر شاہ، ۲۱۴، ۲۱۱، ۱۸	۲۱، ۲۲، ۲۳، ۵۹، ۶۰، ۶۲، ۲۱۷، ۲۱۸
۱۴۵، ۷۳، ۶۸، ۶۷	غلام محمد، ۱۰۲، ۱۰۱، ۸۷، ۸۱، ۷۹، ۶۳
۲۰۳، ۱۹۶، ۱۸۳، ۱۵۲	۱۰۳، ۱۴۵، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۷

ق

قادر باز خان ۹۶

قادر بخش ۰ مرزا ۲۵۲، ۲۵۳

قادر داد خان ۱۳۴

قادر شاہ ۱۸

قاسم ۷۷، ۷۸

قاسم بیگ ۲۲۲

قاسم، شیخ ۱۱۴، ۱۹۸

قاسم علی خان (محمد قاسم خان، سید)

قاسم خان ۵، ۶، ۴، ۴۰، ۱۱۹، ۱۷۲

۱۷۸، ۱۸۰، ۱۹۰، ۲۰۴

قاسم خان ۱۰۱

قاسم خان، ملا ۱۰۰

قدرت اللہ ۵۶

قطب الدین ۱۷۷

قطب الدین، شاہ ۲۱، ۲۵۲

قطب الدین، شیخ ۱۵

قلندر بخش ۱۳۶، ۱۳۷

قلندر خان، خواجہ ۸۲

قلندر، ملا ۱۷۷، ۲۰۶

قمر الدین، شیخ ۲۲

ک

کامو ۱۴۶

کامیاب، خواجہ ۲۴، ۲۵، ۱۳۲، ۱۷۵

کبیر، ملا ۲۲

کرم، حافظ ۱۷

کرم خان ۸۵

کریم الدین ۱۸۳، ۱۹۶

کریم خان ۸۶

کلو کوکہ ۹۷

کلو، میر ۷۸، ۷۹، ۱۲۵

کلیم اللہ ۱۲۰، ۱۷۹

کمال خان ۲۲۸

کمال شاہ ۱۵۳

ک

گل محمد ۱۷، ۲۱۴، ۲۱۸

ل

لال محمد ۱۲۵

محمد بن سنگھ ۱۲۴

نعل خان

لطف اللہ خان، شاہ ۲۴۹

لطف اللہ، شاہ ۱۵، ۱۶

م

مبارک النساء ۱۹۹

مجدالدولہ ۵، ۸۸، ۱۲۶

مجدد الف ثانی ۱۶۲، ۲۱۱، ۲۵۳

مجیدین ۸۱

محب اللہ ۱۶، ۲۳، ۲۳۸، ۸۶

۲۵۰، ۲۵۱ -

محب اللہ (پسر محمد ظاہر) ۱۹۸

محب اللہ خان ۵، ۳۳، ۴۸، ۴۹

۱۲۵، ۱۷۵، ۱۹۵، ۲۱۵، ۲۶۴

محب اللہ، ملا ۱۳۸

محبت خان ۶۲۷

محبو ۷۲

محبوب علی، حافظ ۷۱

محسن، ملا ۵۸، ۶۲

محمد ۴۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۸۸

محمد ابراہیم خان ۳۳

محمد احسان احمدی ۸، ۱۴، ۱۶

۲۳، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱

۶۲، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۹۵، ۹۷

۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴

محمد اسماعیل جان ۱۴

محمد اشرف ۲۳۵

محمد اعظم، اخون ۱۷۰

محمد اعظم (خلیفہ حاجی محمد افضل) ۱۶۲

۲۵۳

محمد اعظم، ملا ۱۵۵، ۲۶۵

محمد افضل ۱۶۱

محمد افضل خان ۱۲۵

محمد اکبر ۱۷۰

محمد اکبر خان ۲۱۷

محمد اکرم، شیخ ۲۱۶

محمد امیر شاہ قادری ۱۱

محمد امین پشاوری ۱۲

محمد امین شیخ ۷۵

محمد نور ۲۳، ۷۷، ۸۲، ۸۵	محمد خاں، میر ۱۲۵
۹۳، ۱۷۵	محمد خاں (ہمشیرزادہ دوندی خاں)
محمد بشیر خاں ۱۵، ۳۰، ۳۵	۵، ۷، ۹۰، ۱۰۰، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴
محمد بصیر ۲۲۶	محمد دلیل اللہ
محمد بصیر ۱۶	محمد درجات ۱۶، ۲۲۳
محمد پُرسا، خواجہ ۱۲	محمد ذاکر ۲۱۱، ۲۱۳
محمد (پسر عبدالقدوس) ۱۶، ۲۲۶	محمد رسا، شاہ ۱۲
۲۵۶	محمد رسول ۲۲۲
محمد توکل ۱۶، ۲۲۳	محمد رضا ۵۱، ۵۴
محمد جیو ۲۳۶	محمد رفیع ۹۹، ۱۷۵
محمد حسن جان ۱۴	محمد روشن ۱۵۴
محمد حسن خاں خانزادہ ۶، ۴۸	محمد سرور، حافظ ۲۰۸
۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴	محمد سرور خاں ۴۱، ۴۲
محمد حسین پیراچہ ۱۸، ۲۱۸	محمد سلیم ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۲۶
محمد حسین جان ۱۴	محمد شاکر ۷۷، ۷۷، ۱۵۴
محمد حنیف جان ۱۴	محمد شاہ ۱۸، ۲۸
محمد حنیف، ملا ۱۶، ۲۳۲، ۲۳۷	محمد شاہ پیشوری ۲۱۶
۲۳۸	محمد شاہ خاں باجوڑی ۲۲
محمد خاں ۱۵، ۲۳، ۱۵۴، ۱۶۴	محمد شاہ ولد غلام غوث ۱۶۱، ۱۶۷
۱۹۱، ۱۹۵	
محمد خاں آفریدی ۶	

محمد اشرف ۱۶	محمد عظیم مولا ۱۲
محمد شریف ۱۳	محمد علی ۱۸۹، ۹۳، ۹۱، ۶۹
محمد شعیب ۵۶، ۵۵، ۴۶	محمد علی بیگ ۱۰۱، ۹
محمد شفیع ۲۱۷، ۲۱۶، ۱۸	محمد علی خاں ۱۷۲، ۱۷۱
محمد صادق، خواجہ ۱۳	محمد علی، میر ۲۴
محمد صالح ۱۷۷	محمد عمر، خواجہ ۱۵
محمد صبغة اللہ ۱۹	محمد عمر مجذبی ۲۲
محمد صبغة اللہ، خواجہ ۱۳	محمد عنایت خاں بونیری ۲۲
محمد صدیق ۲۳۷، ۱۹	محمد غلام ۲۶۹
محمد صدیق خواجہ ۱۳	محمد غوث، سید شاہ ۱۳، ۱۳
محمد طاہر ۲۲۴، ۱۹۸	محمد فاروق ۷
محمد عارف ۲۱۷، ۱۷	محمد فضل اللہ، شاہ ۱۳
محمد عبید اللہ، خواجہ ۱۲	محمد فقیہ الدین خاں ۱۷۲، ۱۶۸
محمد عتیق ۲۴۳، ۱۶	محمد فیاض ۲۴۳، ۱۶
محمد عجب ۲۲۶	محمد قدوس ۲۴۸
محمد عظیم ۲۲۴، ۲۰۶، ۸۶	محمد کاشف ۲۱۷، ۱۷
محمد عظیم، حافظ ۱۲	محمد کاظم ۲۴۹، ۱۶
محمد عظیم فرید آبادی، شیخ ۱۶۴	محمد کلیم ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۰، ۱۰

محمد حسین، میرزا، ۱۲۹۰، ۱۳۰۴، ۸۵	محمد نسیم، اخوند ملا، ۱۰۲۰، ۳۰
۱۴۰، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲	۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴
۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵	۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷
محمد نجیب ۷۵	۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹
محمد حسن، حافظ ۷۷	۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹
محمد مراد ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵	۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹
۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷	۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹
محمد مرتضیٰ خان ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱	۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵
محمد مسرور ۹۳	۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳
محمد مشرف ۲۲۶	۲۶۴
محمد مظہر ۲۲۲	محمد نصیر ۲۶۷، ۲۶۸
محمد معصوم ۱۸۳، ۱۸۴	محمد نعیم، ملا ۲۲۹
محمد معصوم، خواجہ ۱۲، ۱۳	محمد نقشبند شانی، خواجہ ۱۲
محمد معبر شاہ ۲۲۹	محمد نور ۲۱۴، ۲۱۵
محمد مقیم ۱۰۵	محمد وجیہ الدین (شیخ مٹھا) ۱۳۶
محمد میر ۱۰۵	محمد ہاشم جان ۱۴۱
محمد میر آغا جان ۲۵۳، ۲۵۴	محمدی ۶۲، ۸۱، ۸۵، ۱۰۱، ۱۰۲
محمد نبی ۱۶، ۳۳	محمد یار خان ۱۲۵

۲۸، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۱، ۲۰، ۱۹	محمدی بیگم ۲۲۰
۳۲، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۱، ۳۰، ۲۹	محمدی، ملا ۲۲۹، ۱۶
۵۷، ۵۸، ۵۶، ۵۴، ۵۳، ۵۰، ۴۹	محمدی، میر ۲۵۲، ۲۵
۷۹، ۷۸، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲	محمد یوسف، حافظ ۲۱۱، ۲۱۰
۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۱	محمد یونس ۵۱
۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۱۰۲	نمود خاں، خواجہ ۸۲
۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۱۰	نمود، خواجہ ۵۵، ۵۳
۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸	مدار، شاہ ۵۹، ۴۳
۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶	مداری ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲
۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴	مراد، غازی شاہ ۱۲
۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲	مرزا خاں ۲۲۲
۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰	مرلی دھر ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸
۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸	۱۵۸، ۱۵۷
۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶	مرحومین ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴
۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴	مسرور ۲۰۷
۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲	مسعود پیرزادہ ۲۱۷، ۲۱۸
۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰	مشتاق رائے ۲۲، ۲۱
۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸	منظر، میرزا جان جاناں ۲۰، ۲۱
۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶	۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۸
۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴	معبر شاہ جیو، سید ۱۶
۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲	

معین الدین، خواجہ (خواجہ بزرگ)	نصرت خان ۲۸، ۵۳، ۱۶
۱۷۸، ۱۷۸، ۲۰۳	نشار علی خان ۱۲۵
معین خان ۱۹۶	نجات رو پیلہ ۱۵، ۲۸، ۳۹
مغلو ۱۴۱	نجات علی ۱۰۵
مکتو ۱۶۲	نجف خان ۷
منصب خان ۱۳۸	نجیب الدولہ (نجیب خان) ۵
منظور ۷۷، ۷۷، ۷۷	۳۱، ۳۲، ۳۸، ۵۲، ۵۸، ۶۵
منور علی ۱۰۵	۶۶، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۳، ۷۷
موسیٰ خان، خواجہ ۸۲	۸۱، ۹۱، ۹۲، ۹۴، ۹۷، ۱۱۱
موسیٰ خان دھبیدی سید	۸۵، ۸۵، ۸۵
موسوی خان ۵۹، ۷۱، ۷۷	۷۷، ۷۷، ۷۷
مولوی (جلال الدین رومی) ۲۷	نصرت ۱۸۵
مہربان، ملا ۹۲، ۹۲	نصرت الدین ۲۲۸
میرزا محمد ۷۷	نصرت اللہ خان ۹۶
ن	نصرت، ملا ۱۷
ناد علی ۱۲۵	نصرت یار، شیخ ۲۰۶
نامدار، حافظ ۲۱۲	نصری، ملا ۹۰، ۹۱
نامدار خان ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲	نصیر احمد سید ۱۲۹
ناتک چند ۷۷، ۷۸، ۷۸، ۷۸	نظام الدین ۵۷

نظام الدین اولیا ۲۵۸

نظامی ۱۹، ۲۳۴، ۲۳۷

نظر احمد (نذر احمد) ۲۲۲

نعمت اللہ الہی ۲۱۲

نعمت اللہ، شاہ ۲۶۰

نعمت خان ۱۳

نعمت خان اخون ۱۷، ۲۶۲

نعمت، مولوی ۱۱۲، ۱۳۲، ۲۱۱

نعیم اللہ ۱۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶

نعیم اللہ ہراچی (محمد نعیم ہراچی)

۲۵۹، ۱۰۴، ۲۱۱، ۲۰۸

نعیم اللہ، سید ۱۰۴

نور الدین حسین ۶۰

نور العلی ۱۶۰

نور اللہ ۲۹، ۱۹۱

نور اللہ، شاہ ۲۲۷

نور اللہ میر ۱۹۱

نور المشائخ (فضل عمر، ملا شور)

بازار ۱۳

نور المصطفیٰ ۱۶۰

نور الشاہ ۲۲۲

نور الہدیٰ ۱۶۰

نور خان، شاہ ۲۲۱

نور محمد ۱۶

نور محمد بدایونی، سید ۲۵۸، ۲۰

نور محمد قندھاری، اخون ۱۲

نور محمد ملاح ۱۵، ۱۶، ۲۲۲

و

وحید الدین خان ۱۷۲

ولایت شاہ ۱۸، ۲۱۸

ولی اللہ، شاہ ۳۳، ۸۳، ۱۳۰

ولی اللہ میر ۱۹۳

ولی النبی ۲۲

ولی محمد، ملا ۱۶، ۲۱۷، ۲۲۶

۲۲۷، ۲۲۹

ولی نظر (ولی نذر) ۷، ۹۱، ۹۲

ی

یار علی خان ۷، ۷۰

کھرت پور ۲۵۳، ۲۵۲	کھترہ ۲۹۲
بھکر ۱۵۱	چوک ناصر خان
پانی پت ۱۹، ۱۱، ۲۱، ۲۹، ۳۱، ۳۵	حصار ۳۴
۲۰، ۲۲، ۲۴، ۲۹، ۵۰، ۵۳، ۵۵	حضروں قاضی والا ۲۱
۵۶، ۵۸، ۶۹، ۷۲، ۸۸، ۹۱	حیدر آباد سندھ ۱۳
۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۸	خوجہ ۱۵
پٹنہ (دیکھئے عظیم آباد)	خیر پور ۱
پٹانگ ۲۱	درگاہ شاہ ابوالخیر ۱
پشاور ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۲۲، ۲۳، ۲۴	دکن ۲۰۲
پنجاب ۲۱	دو آبہ ۱۲۱
پیلی ۹۱	دہلی (شاہجہاں آباد) ۱، ۱۲، ۱۹
پیلی بھیت ۲۲، ۲۴، ۲۷، ۱۶، ۱۸	۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹، ۳۵، ۳۷
تنگی ۱۳	۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۴، ۴۵
تھانہ ۱۳	۵۳، ۵۴، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۸، ۶۹
تھانیسر ۱۳۶	۷۸، ۸۹، ۱۰۲، ۱۲۰، ۱۳۲، ۱۳۳
جموں ۳۱	۱۴۰، ۱۴۴، ۱۵۰، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۸۱
جدہ ۲۲۲	۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۰۲، ۲۰۴
چاند پور ۱۱۲	۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۲
چٹلی قبر ۱	۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱

سوات ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۲۱۷	دھولان ۹۹
سورت ۲۲۷، ۲۲۷	دیر ۲۰۱، ۲۰۹، ۱۴۰، ۲۶۳
سونی پت ۸۸	ڈاسنہ ۱۵۳، ۱۴۹
سہسپور ۱۴۵	رام پور ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳
سہسوان ۶۶	۲۳۴، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱
شاہ آباد ۱۹۱	۲۴۲ -
عظیم آباد (پٹنہ) ۱۹، ۱۲۴، ۱۲۷، ۱۲۹	روہیل کھنڈ ۴
۱۳۰، ۱۳۱، ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۷۳، ۲۳۴	ریواڑی ۱۴۰
غازی آباد ۹۶	سرائے چودھری ۲۰۶
فرخ آباد ۵۹، ۸۰، ۸۷، ۹۵، ۹۷	سرائے ہندوان ۱۵۵
فرخ نگر ۹۹	سرحد ۲۱۱
فرید آباد ۲۰۶	سرولی ۹۰، ۹۲، ۱۰۱
قندھار ۱۳	سرہند (سہرند) ۱۲، ۱۴۹، ۱۵۲
کابل ۱۳	۲۳۵، ۲۳۹ -
کٹہر محمد یار خاں ۶۰	۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۳، ۴۴
کرولی ۱۰۲، ۱۰۳	۴۴، ۴۹، ۵۳، ۶۰، ۶۱، ۸۲، ۸۳
کلاٹور ۱۸، ۲۱۴، ۲۱۷	۹۳، ۱۰۱، ۱۳۲، ۱۴۲، ۱۴۷، ۱۴۸
کنج پورہ ۵۲، ۴۷	۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۰۶
کوٹلہ رشید خاں ۲۲، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۶۱	سندھ ۱۳

میرٹھ ۹۹، ۱۴۹، ۱۵۳، ۲۲۸	کوٹہ بونڈی ۱۱۷
ناگور ۲۵۳	کول ۸۷
نجیب آباد ۶۷	گرہی ۲۱۷
شرتوپہ ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۸	گرہی حضرت خیل ۱۳
نور محل، خانقاہ ۱، ۲، ۳، ۴	گلا وٹھی ۱۰۴
نوابتہ ۵۴	گمبٹ ۱
پالنسی ۳۴	لاہور ۵۸، ۶۰، ۲۳۵، ۲۳۹
ہر تاری ۵۱، ۵۲، ۵۴	لکھنؤ ۱۳، ۱۷
ہرداس پور ۱۰	مالا کنٹ ۱، ۳
ہشت نگر ۱، ۲، ۳	محله فضل حق ۱۳
ہند ۱۷، ۲۱	محله کاکا جمدار ۱۳
ہوتی ۱، ۲، ۳	مدرسہ غازی الدین خاں ۱۰
.....	مدینہ منورہ ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۶
.....	مراد آباد ۴۵، ۱۳۹
.....	مراد نگر ۲۲۸
.....	مسجد محبت خان ۲۱۸
.....	مرشد آباد ۹۵، ۱۱۹
.....	منظر نگر ۳۱
.....	ملکہ معظمہ ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۸

فہرست کتب و رسائل

احمد شاہ درانی (نصیر احمد جامی) ۱۴۹ شمائل ترمذی ۱۶۸

اخبار الصنادير ٥١

عمدہ، تفسیر ۱۶۲

بحر مواج، تفسیر ۱۹۲

عوارف ۱۶۸

بیضادی، تفسیر ۱۴۲، ۱۴۸

غنية الطالبين ١٢٢

جلالین، تفسیر ۱۴۲، ۱۴۸

قرآن مجید ۱۴۶

حُیْنِ، تَفْسِیر ۱۶۲

قصص الانبياء ۲۲۴

حصن حصین ۱۶۸

کاملان رام پور ۲۲

حیات حافظ رحمت خاں ۱۳۲

کلماتِ طیبات ۴، ۵، ۸، ۱۰، ۲۴،

رسالہ در فضل ذکر خیر ۱۶۲، ۲۵۳

1A2 1A1 2A 24 25 24 25

رسالہ فضل ذکر خفی ۲۵۲

406 100 90 95 111 112 113

رسالہ اردو کراچی (بابت جولائی ۱۹۶۷ء)

[illegible]

اکتوبر ۱۹۷۷ء)

امّا اثر الانرا جلد اول ۷۴

ریشحات ۱۶۲

مقدارک، تفسیر ۱۶۲، ۱۶۸

رقعاتِ کرامتِ سعادت ۸۷

غزرا منظر جاننا کے خطوط (مرتبہ

سفرنامہ پولیس ۱۱۶

خلیق النجم، ۱، ۳۳، ۷۹، ۸۰، ۸۷، ۸۹

سفينه الاوليا ۲۲۲

-104- 1102

سفینه خوشگو ۴۹ شرح و قایم ۲۲

شكوة ١٤٦٨ - ١٤٦٩

معمولات منظریہ: ۲۰، ۲۱، ۸۳

۱۰۴، ۱۱۹، ۲۱۱ -

مقامات منظری ۲، ۴، ۱۴، ۱۵

۱۹، ۲۱، ۲۳، ۳۰، ۳۳، ۵۷، ۶۴

۸۳، ۸۴، ۸۷، ۹۴، ۹۸، ۹۹

۱۰۱، ۱۰۴، ۱۴۲، ۲۱۱ -

مکاتیب میرزا منظر (مجموعہ بمبئی مرتبہ

عبدالرزاق قریشی) ۱، ۳۲، ۳۴،

۳۸، ۴۶، ۴۸، ۵۷، ۶۴، ۷۴،

۸۷، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۶

۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۲

۱۳۹ -

موسیٰ نامہ ۲۲۴

نیشاپوری، تفسیر ۱۶۲

وقائع عبدالقادر خانی ۲۲

ہدایہ ۱۶، ۲۴۰ -

==

کتابیات

(سلسلہ مقدمہ و حواشی)

احمد ابوالخیر: ہدیہ احمدیہ، مطبوعہ، مخزن کتب خانہ خاص، انجمن ترقی اردو کراچی
 احمد علی خان شوق: تذکرہ کاملانِ رام پور، ہمدرد پریس دہلی ۱۹۲۹ء۔
 الطاف علی بریلوی: حیات حافظ رحمت خان، نظامی پریس، بدایوں ۱۹۳۳ء
 خلیق انجم، ڈاکٹر: مرزا مظہر جانجانا کے خطوط، مطبوعہ الجمعية پریس، دہلی ۱۹۶۲ء
 رحمان علی: تذکرہ علمائے ہند۔ اردو ترجمہ محمد ایوب قادری، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۱ء
 رؤف احمد رافت: درالمعارف، ملفوظات شاہ غلام علی، مطبوعہ
 نادری پریس دہلی۔

رؤف احمد رافت: جواہر علویہ، مطبوعہ نول کشور گیس پرنٹنگ پریس، لاہور۔
 عبد الرزاق قریشی: مکاتیب میرزا مظہر، مطبوعہ اجمل پریس بمبئی، ۱۹۶۶ء
 عبداللطیف: ہسٹری آف پنجاب (انگریزی)، مطبوعہ دہلی ۱۹۶۴ء۔
 غلام حسین طباطبائی: سیر المتاخرین، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۸۹۶ء
 غلام سرور لاہوری: خزانۃ الاصفیاء، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۹۱۴ء
 غلام علی، شاہ: مقامات مظہری، مطبوعہ مطبع احمدی ۱۲۶۹ھ ہجری۔
 فقیر اللہ علوی: مکتوبات، مطبوعہ کتب خانہ اسلامی پنجاب لاہور۔
 محمد امیر شاہ قادری: تذکرہ علماء و مشائخ سرحد، مطبوعہ اتحاد پریس لاہور
 عبدالقادر خان: علم و عمل جلد اول (اردو ترجمہ و قائع عبدالقادر خانی
 مرتبہ محمد ایوب قادری)، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۶ء۔

محمد حسن کرتپوری: مشائخ نقشبندیہ مجددیہ، اللہ والے کی قونی دکان، لاہور۔

نصیب اختر - شاہ عالم ثانی کے عہد کا دہلی دربار طبع اول کراچی،
۱۹۶۶ء در سفرنامہ پولیر)۔

نصیر احمد جامی - احمد شاہ درانی، مطبوعہ پنجاب پریس لاہور، ۱۹۶۹ء
نعیم اللہ بہرائچی - معمولات، مظہریہ، مطبوعہ مطبع نظامی کانپور، ۱۹۶۱ء

—————

(نوٹ:- مزارات کی تصاویر، ترکی کے جناب
Ahmed Tuncer Akalin کے شکریہ کے ساتھ ان
کے تصویری کتابچے "SERHEND" سے اخذ کر کے پیش
کی جا رہی ہیں)۔

—————

پروفیسر محمد الیوب قادری صاحب کی مرتبہ کتاب وقائع عبدالقادر خانی

— ترجمہ سید محمد سعید —

مولوی عبدالقادر رامپوری (۱۷۹۵ء - ۱۸۶۹ء) اپنے زمانے کے نامور عالم اور فاضل تھے۔ انھوں نے تحصیل علم کے بعد انگریزی حکومت کی ملازمت اختیار کی۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ انگریز شمالی ہند میں اپنی حکومت کو مضبوط سے مضبوط تر کر رہے تھے۔ مولوی عبدالقادر نے اپنے خود نوشت حالات فارسی زبان میں لکھے تھے۔ اس کتاب میں روہیل کھنڈ، بنگال، دہلی اور راج پوتانہ، جے پور، جودھ پور وغیرہ کے متعلق نہایت نادر معلومات ملتی ہیں۔ دراصل اس دور کی علمی و ثقافتی تاریخ ہے آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس نے اس کتاب کا اردو ترجمہ دو جلدوں میں شائع کیا ہے اور یہ کتاب پروفیسر محمد الیوب قادری صاحب نے نہایت محنت اور قابلیت سے مرتب کی ہے۔ قیمت بیس روپے

”وقائع نصیر خانی“

مولوی عبدالقادر کے پوتے مرزا نصیر الدین برلاس نے اپنے دادا کی تقلید

میں اپنے خود نوشت حالات فارسی زبان میں نیکنہ انگلشٹری کے نام سے لکھتے تھے اس کتاب میں جنگ آزادی ۱۸۵۷ء سے متعلق بعض اہم معلومات ملتی ہیں۔ پروفیسر محمد الیوب قادری صاحب نے اس کتاب کا مصنف کا تحریر کردہ نامی نسخہ حاصل کر کے اس کا اردو ترجمہ کیا ہے۔ حسب ضرورت حاشیے بھی لکھے ہیں۔

یہ کتاب وقائع عبدالقادر خانی کے جلد دوم میں بطور ضمیمہ شامل ہے۔

میلنگے کا پتہ: پاک۔ اکیڈمی ۱۴۱/۱ وحید آباد کراچی ۱۸۔

